

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ӘДІЛХАНОВА ЖАННА САЙЫНҚЫЗЫ

**XXғ. 60-90 жылдар әдебиеттану ғылымы:
С. Сейітов зерттеулері**

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2014

МАЗМҰНЫ:	
КІРІСПЕ	3
1. XX ғасырдың 1960-1990 жылдарындағы әдебиеттану ғылымы және С.Сейітов зерттеулері	9
1.1 С.Сейітовтің шығармашылық өмірі	21
1.2 Сейітов – әдебиеттанушы.....	30
1.3 60-90 жылдардағы әдеби сын және С. Сейітов...46	
2. С.Сейітов және туысқан халықтар әдебиет.....	64
2.1 Әдеби байланыстар тақырыбы – С.Сейітов Еңбектері контекстінде	69
2.2 С. Сейітов және қазақ әдебиеттануындағы аударма мәселелері	82
ҚОРЫТЫНДЫ.....	107
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	115

КІРІСПЕ

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта бүкіл қоғамдық ғылымдар секілді қазақ әдебиеттануы да өзінің жеке ғылым саласы ретіндегі қалыптасу, даму жолындағы жетістігі мен кемшілігіне қайта үңіліп, әділ баға беруге ұмтылуда. Мұның өзі ұлттық әдебиеттанудың бастан өткізген негізгі кезеңдерін, яғни туу, қалыптасу дәуірлерін арнайы зерттеудің, шығармашылық кескін-келбетін, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда саралаудың шешуші қадамы болып табылады. Қазақ әдебиеттану ғылымы қиын-қыстауға толы ұзақ та күрделі тарихи жолды бастан кешірді. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың сөзімен айтар болсақ: «Тәуелсіздік бізге бұрын соңды көрмеген орасан зор мүмкіншіліктер берді...Біздің санамызды, зейін-зердемізді, жанарымызды тұмшалап келген бірталай көнерген сарқыншақтардан, теріс пайым-ұғымдардан арыла алмағанымызға да күмән жоқ».[1] Расында, азаттыққа қол жеткен соңғы жылдары әдебиетіміз бен тарихымызды зерделеуде жаңаша көзқарастар қалыптасып, дұрыс та, келешегі зор бағыттарға бет бұрдық. Әдебиет – қоғамдық өмірдің айнасы, әрі халықтың рухани деңгейінің даму көрсеткіші болатындықтан, мемлекет үшін айрықша маңызды мәселе. Өйткені, әдебиеттану саласындағы іргелі ізденістер жүзеге аспайынша, жалпы халықтың санасына Отаншылдық, елдік сезімін сіңіру оңай емес. Қай халық болмасын әлемдік өркениетке өз ұлттық құндылықтары арқылы жетеді. Қоғамның рухани-көркемдік дамуына үлес қосып, халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтауда әдебиеттің маңызы ерекше зор. Академик З. Қабдоловтың: «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, көркем тарихы»,– деуі осыдан келіп шығады. [2,25] Ендеше, ұлттық әдебиетті зерттеу және оны зерттеуші ғалымдарымыздың еңбегін лайықты саралап, тиісті бағасын беру – уақыттың талабы.

Осы тұрғыдан алғанда ХХ ғасырдың екінші жартысындағы кезең қазақ әдебиетін салыстырмалы-тарихи теориялық және сын тұрғысынан зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектері бүгінгі таңда арнайы қарастыруды талап етеді. Өйткені, оларды танып, білу арқылы сол кездегі әдебиеттанудағы ғылыми ізденістерді саралауға мүмкіндік туады.

Әдебиетті зерттеу – ауқымы зор еңбекті талап ететін іс. Ол жалпы әдеби процесті зерттеу бағытында және жекелеген көркем шығарма мен суреткер еңбегін бағалау арқылы жүзеге асырылады. Ал, әдебиеттің басқа көркемөнермен байланысы, қоғамдағы орны, әдебиеттер байланысы,

көркем аударма, т.б. зерттеу бағыттары осылардан келіп туындайтыны белгілі. Қазақ әдебиетінің сан ғасырлық өркендеуі жолында біздің ғалымдарымыз соны ізденістер мен тың деректерге толы зерттеулерін жасауда бар қабілет-қарымын, білімі мен біліктілігін көрсетіп отыр. Ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің әркелкілігін, ағымдардың пайда болып, өркендеуін, қаламгердің әдеби мұра қорына қосқан үлестерін анықтауда ғылым жолындағы ар тазалығын сақтап, әдебиеттің дамуына ерінбей еңбек еткен ғалымдарымыздың бірі халыққа майдангер-ақын ретінде аты мәлім – Сағынғали Сейітов. Ол Кеңес дәуірі кезеңіндегі қазақ әдебиетінің әр түрлі мәселелерін өз еңбектеріне арқау етті. Ғалымның әдеби-сын саласында атқарған еңбектері де жеткілікті. Ақын-жазушыларымыздың поэзия, проза жанрларында қалам тартқан шығармаларын халыққа танытуда, әдеби-сын тұрғысынан талдау жасауда С.Сейітов жемісті еңбек етті. Сондай-ақ, ол қазақ әдебиеті ғана емес, басқа көрші халықтар әдебиетіне қатысты мәліметтерді жинап, бірқатар елеулі зерттеулер жүргізді. Ғалым өзге ел қаламгерлері мен олардың шығармалары туралы терең мағлұмат беріп, кең көлемде ғылыми талдау жасай отырып, басқа ұлт рухы мен мәдениетін сезіну арқылы өз мәдениетіміздің деңгейін көтеруге, ықпал етуге ерекше тер төкті. Оның шығармашылық өмірінің мәні – әдебиеттегі халықтардың ынтымағы мен ұлы достығын ұлықтау және насихаттау. Сондықтан осы заманғы ғылым талаптарын ескере отырып, С. Сейітовтің ғылыми еңбектерін жинақтап, зерттеулеріндегі өзіндік ерекшеліктерін айту, ғылымдағы ұстанған бағыты мен ғылыми пайымдауларын саралау бүгінгі қазақ әдебиеттануының қажеттілігі деп білеміз. Қазақ әдебиетінің соғыстан кейінгі уақытта дамуына алғашқылардың бірі болып атсалысқан ғалым әдебиет тарихы, сыны, теориясы, аудармасы төңірегінде орнықты ойларын ортаға салып, құнды еңбектер қалдырды. Зерттеу жұмысының көкейтестілігі осында жатыр.

XX ғасырдың 60-90 жылдарындағы қазақ әдебиеттану ғылымының даму контекстінде Сағынғали Сейітовтің сіңірген еңбегін бағалап, оны зерделеу үшін Еуропа және орыс зерттеушілері мен ғалымдары В.Г. Белинский, М.М. Бахтин, А.С.Бушмин, В.М.Крюков, Л.А.Булаховский, О.П.Пресняков, В.В.Юдинцев, В.С.Библер, П.А.Николаев, А.С. Курилов, С.И. Машинский, Л.М.Землянов, В.В. Виноградов сияқты ғалымдардың ой-пікірлерін назарға ала отырып, әлемдік сөз өнерін қазақ әдебиетінің даму процесімен сабақтастырып, ұлттық әдебиеттануды биік деңгейге дейін көтерген ұлы ағартушы А. Байтұрсынұлынан бастап, С. Мұқанов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Т.Нұртазин, М.Қаратаев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, М.Базарбаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Ш.Елеуенов, С.Қасқабасов, Х.Сүйіншәлиев, Т. Токбергенов, Қ. Әбдезұлы, Ж.Тілепов, Б.Майтанов, Б.Ыбырайымұлы, т.б. ғалымдарымыздың еңбектері қарастырылды. Өткен Кеңестік дәуір кезіндегі әдебиеттану ғылымының партиялық принциптің қатаң бақылауында болғандығы тарихтан белгілі. Әйтсе де, заман

қыспағына қарамай, төл әдебиетіміздің биікке көтерілген тұсы – осы тұс. Қазақ қаламгерлерінің көркем туындыларының інжу-маржандары осы кезеңде өзінің барша ұлттық ерекшелігімен әлем халықтарына танылды. Қазақ әдебиеттануы ғылым ретінде қалыптасты. Әдебиет тарихы, әдебиет теориясы және сыны өркендеп, әлемдік әдебиет үлгілерімен сабақтаса отырып, өзінің ұлттық дәрежесін көрсететін құнды дүниелер өмірге келді. М.Әуезов, І.Есенберлин, Ә.Әлімжанов, М.Мағауин, Ә.Кекілбаев, Ә.Нұрпейісов, Т. Әлімқұлов, Ш. Мұртаза, С. Жүнісов, О. Бөкей, Д. Исабеков, т.б. жазушылардың шығармалары ұлттық ой-сананың оянуына ықпал етті. Отыз жылдан астам уақытты қамтитын бұл кезең қоғам дамуы мен идеологиялық ұстанымның, ой-пікірдің алмасуы жағынан бірдей емес еді. Көркем әдебиет күрделі қоғам шындығын бастан кеше отырып дамыды. Коммунистік партия әдеби процеске басшылық жасады. Әдебиет негізінен партия белгілеген дәуір міндеттеріне сүйенді, сол дәуірдің үні болуға тырысты. Бірақ, саяси қыспаққа қарамай әдебиет ұлттық категория болып қалды. Әдеби процестің ұлғаюы, жаңа туындылардың көбеюі оны зерттеп, ғылыми бағалап, отыратын әдебиет туралы ғылымның қалыптасып, дамуына ықпал жасады. “Қазақ әдебиетінің тарихы” атты 6-томдық еңбек (1960-1967ж.) үлкен өнімді еңбек болды. Әдебиеттің даму жолы белгілі жүйеге түсіп жинақталды. Әдебиет оқулықтары, ғылыми-зерттеу жұмыстар көптеп атқарыла бастады. М.Ғабдуллин, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, А.Нұрқатов, Х.Сүйіншәлиев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Ә.Тәжібаев т.б. әдебиетіміздің дамуына зор үлес қосып, келелі зерттеулер жүргізді. Осы топтың бел ортасында әдебиетші – ғалым С. Сейітов еңбектерінің де ғылыми маңызы зор болды.

XX ғасырдың 60-90 жылдар аралығындағы әдеби процеске үлес қосқан ұлттық рухани мұрасын түгендеп, көркем әдебиетті зерттеуде адал қызмет атқарған Сағынғали Сейітовтың осы ғылым саласындағы үлесін анықтау үшін ғылыми зерттеуде келесі мақсат, міндеттерді шешу көзделді:

- XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымына қатысты ғылыми еңбектерді тұтастай алып, кешенді жүйелеу арқылы ғылымның осы күнгі жетістіктері тұрғысынан жариялылық пен егемендікке орай өмірге келген мүмкіндіктерді толық пайдалана отырып, қарастырып, тиісті ғылыми қорытындылар жасау;
- Аталған мерзім аралығындағы төл әдебиетіміздің зерттелуінің желісін әр жылдарда ғылыми еңбектер мен пікірлерді салыстыра көрсетіп зерделеу; Сол көрсетілген дәуірдегі әдеби жанрлардың игерілуіне әділ баға беруге қол жеткізу;
- С. Сейітовтың ғылыми ізденістеріндегі кеңестік кезең әдебиеті қайраткерлеріне қатысты еңбектерін екішеп, жеке-жеке қарастыру;

- ғалым еңбектерін жаңа ғылыми көзқарастарға сай сараптаумен бірге өзі өмір сүрген дәуірінің мүмкіндіктерін ескере отырып, аталмыш кезең қаламгерлеріне қатысты ғалымның ой-пікірін байыптау;
- С. Сейітовтың әдебиеттану бағытындағы еңбектерін талдап, ерекшеліктерін саралау, ғылыми пікірлері мен тұжырымдарының дәуір шындығын ашудағы маңызын көрсету;
- ғалым ізденістеріндегі дәстүр жалғастығы, рухани сабақтастық сияқты әдеби құбылыстардың көрінісін ашу;
- С. Сейітовтің – көршілес халықтар әдебиеті мен қазақ әдебиетін рухани байланыстыра қарастырған іргелі зерттеулерін саралап көрсету;
- ғалымның әдебиеттанудың маңызды бағыттарының бірі – аударма саласына арналған ауқымды еңбектерін талдай отырып, орамды ойлары мен құнды пікірлерін айқындау;
- ғалымның А.С. Пушкин поэзиясының қазақ тіліндегі аудармасы жөніндегі арнайы зерттеулеріне тереңірек тоқталып, ондағы пайым-тұжырымдарды бүгінгі аударма теориясымен сабақтастыра көрсету ;

С. Сейітовтың әдебиеттану саласындағы еңбектері тұңғыш рет арнайы зерттелді. Оның әдебиеттанушы ғалым ретінде өткен ғасыр әдебиетінің дамуына қосқан үлесі жан-жақты тарихи-салыстырмалық тұрғыда зерттеліп, тиісті бағаланды. Қазақ әдеби сынына қатысты зерттеулері, белгілі қаламгерлердің ғұмырнамалық (Мысалы, “Ақын сапары”) еңбектері мен көлемді ғылыми мақалалары алғаш рет ғылыми нысанға алынды.

Ғалымның қырғыз, өзбек, татар, азербайжан, орыс, украин, армян, грузин, т.б. халықтар әдебиетін терең зерттеуі, осы елдердің әдебиет өкілдері және олардың шығармалары туралы жазылған ғылыми мақалалары мен еңбектері, эссе, естеліктері қазақ әдебиеттану ғылымының қазына қорына түсті. С. Сейітовтың әлемдік тұлғаға айналған А. С. Пушкиннің лирикалық шығармаларының қазақ тіліне аударылуы туралы зерттеу еңбегі; В.Маяковский дәстүрінің қазақ поэзиясына әсері туралы ғылыми тұжырымдары ұлттық әдебиетіміздегі аударма саласы бойынша жасалған алғашқы ғылыми еңбектердің бірі деп тануға негіз бар. Оның осы еңбектері арқылы басқа халықтар әдебиеттерімен байланыс жасауға және өзімізді басқа халықтарға таныту мүмкіндігіне ие болғанымыз айқындалды. Ғалымның зерттеулері Абайдан бастау алған аударма ахуалының кешегі және бүгінгі даму деңгейін дұрыс пайымдауға зор септігін тигізгендігі дәлелденді.

–XX ғасырдың 60-90 жылдарындағы қазақ әдебиеттануы мен оның жекелеген өкілдерінің шығармашылығы жайында және өткен ғасыр әдебиетіне қатысты әр жылдары айтылған ғылыми пікірлердің әдебиеттану ғылымының дамуына қосар үлесі айрықша;

– Жекелеген қаламгерлердің портреттерінің жасалуы әдеби жанрлардың дамуы және олардың бағыттары мен ағымдарын анықтау барысында С. Сейітов еңбектерінің маңызы зор;

– С. Сейітовтің ақындық талантымен бірге, ғалымдық келбетін әділ бағалануы қазақ әдебиеттануының деңгейін де айқындайтын қажетті қадам. Аталған ғалым еңбектері ғылымға деген адалдықты сақтауға, әдебиетті құрмет тұтуға зор үлгі-өнеге болды ;

– ғалымның басқа елдер әдебиетін, оның талантты тұлғаларын танытудағы зерттеу еңбектері әдебиеттер арасындағы рухани байланыстың алтын көпірі , адамдар арасындағы достық пен ізгіліктің үлкен насихатшысы болды;

– Әлемдік тұлғаға айналған А.С. Пушкин шығармаларын аударған қазақ ақындарының шығармаларына сын тұрғысынан талдау жасау арқылы қазақ әдебиетінің аударма саласындағы ғылыми бағытын айқындап берді;

– Ол Кеңес кезеңіндегі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі әрі зерттеуші ғалым-ақын ретінде әдебиетіміздің төрінен орын алатын тұлға.

1. XX ғасырдың 1960-1990 жылдарындағы әдебиеттану ғылымы және С. Сейітов зерттеулері

Әлем әдебиетінен бастап, кез-келген ұлт әдебиетінің бастау алар қайнар көзі, даму жолы, бағыт-бағдары, заманына қарай өзгеру, жаңару жолдары бар. Қоғам өзгерген сайын, әдебиет те жаңа сипатқа ие болады. Адамдардың тыныс-тіршілігі, психологиясы әдебиет арқылы көрініс табатыны белгілі. Қазақ әдебиеті де сан ғасырлық ұзақ тарихында түрлі даму жолдарын басынан өткерді. «Жазба әдебиетіміз ХҮІІІ ғасырдан басталады» деген пікір уақыт өте, ҮІІІ-ХҮ ғасырларға шегініп, жыраулардан бергі дәуірді қамтып, зерттеле бастаған. Бірақ, қаза-қаза ұлт әдебиетінің қайнар көзі – інжу-маржандары тым тереңге тамыр жайғанын байқадық. Зерттеушілеріміз ұлттық құндылықтарымызды көне дәуірден таратып, тасқа басқан бабалар мұрасы мен өсиетін бүгінгі ұрпаққа таныта білді. Жетпіс жылды еншілеген Кеңес дәуірі әдебиеті де талай асыл дүниелерді жарыққа шығарғанын жоққа шығара алмаймыз. Әдебиетіміздегі ақтандақ беттерді қайта қарап, келешекке кемелдігін көрсету де осы кезеңнің еншісіне бұйырды.

Әдебиет – әр халықтың рухани қазынасы, болмыс-бітімі, сана-сезімі, ой-өрісі, жаны екенін талай ғұламалар дәлелдеп, қызыл сөздің құдіретін танытып берген. Х. Досмұхамедов «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиеттерінен білінеді. Әдебиет– халықтың түрлі қимылдарының айнасы»,– десе[3,14], М. Бахтин «Әдебиет – адамның жаны, оның ішкі әлемінің өзгеруі, санасының көркем бейнеленуі»,– деген[4. 21-б.]. Әдебиеттану оның ғылыми сипатын танытатын тұсы. Заман көшімен дамып, жетіліп, өзгеріп отыратын қағидалары бар зерттеу әдіс-тәсілдер мен түрлі ағымдар көрінісі. Әдебиеттану – көркем әдебиеттің шығу тегі, даму жолдары, өзіндік ерекшеліктерін зерттейтін ғылым. Ол негізгі үш саладан – әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдебиет сынынан құралатын, ауқымы үлкен, көтерер жүгі ауыр сала екенін әдебиетші қауым жақсы біледі. Сөз өнерінің даму, жетілу процесі әлемдік ақыл-ой қазынасымен бірлікте жүзеге асатыны белгілі. Бүгінде сан алуан өркениеттік һәм мәдениеттік жүйенің түрлері баршылық. Бір жағынан алғанда олардың бар болуы қаншалықты заңдылықты болса, сөзді танудың түрлі зерттеу тәсілдерін ұстанатын әдеби бағыттардың болуы да соншалықты дұрыс құбылыс. Қазақтың көркемсөзді қастерлеген ата-баба сөзі қашаннан басталады? Қазақ әдебиеттануы деген ұғым қашан қалыптасты? Қазақ ғалымдары төл тілімізді тануда, қолдануда, дамытуда қандай үлес

косты? Міне, осы сауалдар төңірегіне шолу жасай отырып, қазақ сөз өнеріне өзіндік еңбегін сіңірген С. Сейітовтің ғалымдық жолын, азаматтық тұлғасын айқындау – басты мақсатымыз болып табылады.

Руханиятымызды танып, оны зерттеу аясы кеңейе түскен сайын ұлттық сөз өнері құндылықтарын жаңаша зерттеудің ғылыми қажеттілігі артып отыр. Сол себепті аталған кезеңнің әдебиеттің теориясы, тарихы, сыны заман көшімен өзгеріп, пікірлер мен көзқарастар қайшылығын танытады. Кешегі кеңестік идеологияның шеңберінде айтылған ой бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарағанда басқаша болуы әбден заңды. Бұл әсіресе, сексенінші жылдар соңындағы қайта құру серпілісі мен еркіндік, сөз бостандығы тұсында айрықша көрініс тапты. Ұлттық әдебиеттану туралы айтқанда мұнда ұтылғанымыздан ұтқанымыз көп. Кеңес кезі әдебиеті қай жанрда болмасын адамгершілікті, достықты, жақсылықты насихаттауға негізделгенмен, қайта құру кезеңіне дейін Алаш зиялыларының рухани мұраларына халқымыздың қолы жетпей келді. Кезінде ауыздықталған саяси идеологияның құрбаны болған мол мұрамыз халық қазынасына тәуелсіздік тұсында ғана оралып, қайтадан бажайлай зерттеуге мүмкіндік алды. 1931-1937 жылдардағы репрессияға ұшыраған ұлттық ғылыми - әдеби жәдігерлер арнайы зерттеу нысанына айналды. Абайға дейінгі қазақ әдебиеті нақтыланып, ортағасырлық, ежелгі әдебиет үлгілері толық зерттеле басталды. Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлттық әдебиетті дәуірлеу мәселелері А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде айқындалғаны белгілі болды. Кеңес кезіндегі әдебиеттану ғылымы сол дәуірден басталады, тек орыс әдебиетімен салыстырмалы зерттеліп келген деген бір жақты пікірді ұстауға тырысты. Бұл мәселеге батыл көзқарас танытып, қазақ әдебиетінің түп тамыры тереңнен тарту алатынын алғашқылардың бірі болып айтқан ғалым Б. Кенжебаев болды. Кейін Х. Сүйіншәлиев, Р. Нұрғалиев, М. Мағауин, М. Жолдасбеков, А. Қыраубаева, Н. Келімбетов сынды ғалымдар нақтылай түсті. Дегенмен, 1960-1990 жылдар аралығындағы кезең оның қалыптасу, даму дәуірін көрсетеді. Қазақ әдебиеті шығармаларының мазмұндылығы, көркемдік сапасы, тақырып таңдау, сыртқы форма жағынан да ілгерілеген кезеңі осы тұс. Бітімі бөлек, қолтаңбасы елді елең еткізер құнды дүниелер осы уақытта туды. Әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік және сыни-эстетикалық көзқарас пен ой-пікірлер тереңдей бастады. Ғалым Е.Ысмайылов: “Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихына көз жіберсек, оның негізгі екі кезеңін байқауға болады. Бірінші – үйрену, идеялық творчестволық принциптерді игеру кезеңі. Бұл революцияның алғашқы кезеңінен соғысқа дейінгі дәуірді қамтиды. Екіншісі – соғыстан кейінгі дәуір, яғни қалыптасу, даму дәуірі”, – деп атап көрсетсе, [5,377] Профессор Т.Кәкішұлы әдебиеттану ғылымының дамуын сынмен байланыстыра қарастырады: “Қазақ әдебиеті сыны мен ғылымының тарихи белестерінен үш кезеңді анық байқаймыз. Бірінші кезең – қазақ әдебиеті сынының туу дәуірі. Ол Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең – қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу

дәуірі. Бұл процесс 1917-1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең – қазақ әдебиеті сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі. Ол 1938-1985 жылдар аралығы”, – деп көрсетеді [6,410]. Кейінгі кезде жарық көрген «Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты оқу құралында тереңірек тоқталады. Бұл екі пікірде алпысыншы жылдардан бастап ұлттық әдебиетіміздің ғылыми сипаты, сыни көзқарастардың қалыптасып, дами бастағанын аңғартады. Бірақ, ұлттық әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу дәуірі ХХ ғасырда кеңестік идеологияның, “тұрпайы социологизмнің” шеңберінде айтылды. “Коммунистік идеологияны тарихи, мәдени мұраны жаңа қоғам мүддесіне пайдалану идеясын сөз жүзінде мойындағанмен, іс жүзінде пайдаға асырған жоқ. Ол ерте замандарда жасалған халықтық көркем туындылардың өзін партиялық, таптық тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Содан барып, біздің ұлттық әдеби мұрамыздың көп бөлігі ескішіл, феодалдық, кертартпа, ұлтшылдық идеологияны жақтайды деген сылтаумен қолданыстан шығып қалды. Саясаттан тыс жасалған халық әдебиеті саясатқа бұра тартылды. Халықтың көне ұғымын діни жырлар арқылы жеткізген фольклорлық үлгілер мен әдет-ғұрып, тұрмыс-салт жырлары ұмытыла бастады. Мұндай көзқарас тарихи әдебиетті бағалауда да кең өріс алды. «Абылайдың сарай ақыны» деп Бұқардан, Шортанбай, Мұрат, Дулат сияқты ақындардан “ұлтшыл” деп, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Мағжан, Жүсіпбек, Шәкәрім, Сәкен, Бейімбет, Ілиястан “халық жауы” деп ажырап қалдық. Көп ғасырлық әдебиеттен тек Шоқан, Ыбырай, Абай аман қалды. Олардың өзін біржақты, орыс мәдениетімен байланысты, шығармашылығының түпкі бұлағы халық әдебиетінен сусындауы тереңдетіле сөз етілмеді. Ұлттық өнер, тіл, басқа да рухани мәдениет салалары жете қарастырылмады,” – деп, жазған академик С.Қирабаевтың пікірі заманның ащы шындығын ел тәуелсіздікке қол жеткізіп, сөз бостандығына ие болған соң айтуға мүмкінді туды. [7,21] Рас, Ұлы Октябрьді, Ленинді, Коммунистік партияны жырлау сол кезеңдегі кез-келген шығарманың негізгі арқауы болуға тиіс болды. Көркем әдебиетте шаруа мен кедейдің бейнесін биікке көтеру жоғары дәріптелгені белгілі. Мырқымбайлар арқылы қазақтың қолынан қой бағып қана жетістікке жету көріністері көркем әдебиетте көбейіп кеткен еді. Тіпті, мектепті жаңа бітірген уыздай жас өрімдерді жоғары оқуға екі жыл малшы боп келгеннен кейін жеңілдікпен қабылдау туралы арнайы жарлықтар да жазылған болатын. Қазақ халқы надандық пен қараңғылыққа қасақана итермелеген солақай саясаттың құрбаны болғанын бүгінгі күні байқап, бармақ тістейміз. Қазіргі таңда замана талабы мен идеология қыспағындағы қате теориялардағы көзқарасқа (“пролеткультшылдық”, “тұрпайы социологизм”, “бірыңғай ағым”) ұшыраған мақалалар мен зерттеулер де салғастырмалы және салыстырмалы түрде саралануда. «ХХ ғасырдың соңы қоғамдағы өзгерістер ұлт тарихына жаңаша қарауды, сондай-ақ, ұлттың мәдени-рухани құндылықтарын тиісінше бағалауды қажет етіп отырғаны мәлім.

Бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан құндылықтарды бағалаудың кезеңі қазақ зиялы қауымын алуан ізденістерге апарып отыр. Негізінен алғанда, бұл кезеңді – ғылыми жағынан нәтижелі ізденістер кезеңі деуден гөрі, жоғалтқанды табу, өшкенді тұтату, көмескіленгенді айқындау – бір сөзбен айтқанда, ұлттың болмысын қалыптастыратын рухани қазынаны түгендеу деуге болады», – деген зерттеуші Е. Тілешевтің сөзі рас [8,231]. Сол арқылы ұлттық әдебиеттанудың бастауы, қайнар көзі болған әдеби мұраны игеру процесін хронологиялық тұрғыда жүйелей отырып, ізденістер мен іркілістерін саралап, қайта қарау қолға алынуда. Біздің әдебиетіміз – өмір бойы тәуелсіздікті, бостандықты, бірлікті жырлаған әдебиет. Көшпелі тұрмыс жағдайының әркелкілігі, шекаралас халықтардың отаршылдық саясаты, ішкі рушыл алауыздық біздің сөз зергерлерінің еркіндікті, азаттықты үзбей жырлауға мәжбүр етті. Халқымызбен бірге әдебиетіміз де «ұлтшыл» деген атқа ие болып, оңбай таяқ та жеді.

Қашан да халық әдебиет пен өнерді жоғары бағалайтыны белгілі. Көркем шығармалар ой-санаға әсер етіп, рухани мәдениетті жетілдіретін құдіретті құрал. Осы себептен де кеңес өкіметі әдебиет пен өнер қызметкерлеріне барлық жағдайды жасай отырып, оларды халықты қайта тәрбиелеуде партияның көмекшілері етті. «Кеңестік патриотизмнің» қалыптасуына да үлкен үлес қосты. Дегенмен, жақсы жақтарымыз жоқ деп те айта алмаймыз. Адам бойындағы адамгершілік қасиеттер, достық, әсемдік, адалдық, еңбексүйгіштік қасиеттер шығармаларымыздың негізі тақырыптары болды. Эстетикалық талғамның өсуі – әдебиеттің қаншалықты дамығандығының көрінісі бола алды. Оны жасаушы адамның талғамы, яғни суреткердің көзқарасы, арманы, идеясы оны әрқашан жаңартып, жетілдіріп отырады.

Пікірлер мен көзқарастар таласы әдебиеттану ғылымының өркендеуіне жол ашады. Өткенді ой елегінен өткізіп, бүгінгіні байыптап, болашағын бағдарламайынша, ешбір ел ертеңнің асуынан аса алмайтыны белгілі. Осы ретте, ең алдымен, қай саланың болмасын ғылымның атқаратын қызметі баға жеткісіз. Қоғамдық ғылымдардың ішінде рухани-көркемдік дамуға үнемі сергек қарайтын ғылым – әдебиеттану ғылымы. Ең алдымен халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтауға іңкәр әдебиеттанудың қоғамдық маңызы да содан туындайды. Адам баласы дүниені ғылым арқылы танып біледі. Табиғат пен қоғам құбылыстарының заңын ашатын, мәнін түсіндіретін нәрсе – ғылым. Адам баласының көркемдік танымының нәтижесінде дүниеге келген өнердің бір түрі болып табылатын көркем әдебиетті алуан қырынан саралай қарастыратын ғылым әдебиеттану деп аталады [9,3]. Ол көркем әдебиетті, көркем әдебиеттің түп-төркініні, мән-маңызы мен даму үрдісін зерттейтін ғылым», – деп К.Ахметов сипаттама берсе [10,4], әдебиетші ғалым Б. Ыбырайымов “әдебиеттану – халықтың рухани-әлеуметтік жоқшысы, толғаныс, тұжырымы», – деп бағалайды. [11,3]. Халықтың тағдыр-талайы, ой-арманы, бітім-болмысы көркем әдебиетте қалай және қаншалықты

деңгейде бейнеленді, халқымыздың рухани өміріне қалай әсер етіп отыр, рухани есею жолында назар аударарлық – ашындыратын, яки толғандыратын құбылыстар қандай деген мәселелерді зерттеу – сол халықтың бітім-болмысын жан-жақты байыптауға бастайды. Ендеше түптеп келгенде, **әдебиеттану – халықты тану, оның өткені мен бүгінін сараптау.** Әдебиеттануы дамымаған елдің эстетикалық талғамы биік дәрежеге көтерілуі мүмкін емес. Тоқсаныншы жылдары, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін қазақ әдебиеттануының қалыптасу тарихы тұңғыш рет арнайы зерттелді. Жандос Смағұлдың «Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихы» атты монографиясында қазақ әдебиеттану ғылымының бастау көздері сонау әл-Фарабиден бастап, жыраулар эстетикасындағы әдеби құндылықтардан, Шоқан, Абай, Ыбырай мұраларындағы әдеби тұжырымдардың алғашқы түсініктері болғанын зерттеуші тұңғыш рет негізгі зерттеу нысанына алған. Бұл туралы «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында»: «Ж. Смағұлдың зертеуінде ұлттық әдебиеттану ғылымының тууы мен қалыптасу кезеңдері, кеңестік идеология мен маркстік-лениндік әдіснаманың тозғаны, әдеби мұраны игеру мен осы бағыттағы нақты ұсыныстарды бүгінгі уақыттың жаңа талаптары тұрғысынан қарастырады. Автор тұңғыш рет ұлттық әдебиеттану ғылымы қашан туды, қалай қалыптасты деген сауалдарға жауап іздейді», – деп жазылған [12,273]. Бұл еңбекте қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы, даму жолдары, түрлі кезеңдерге жіктеліп, әр дәуірдің өзіндік басты кескін-келбеті, жетістіктері мен кемшіліктері, ізденістері мен табыстары біртұтас сараланған. Зерттеуші: «Кезінде еуроцентристік көзқарасқа сүйенген маркстік-лениндік әдіснама мүмкіндік бермеген, оны арқау еткен ұлттық нигилисттер жоққа шығарумен келген қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы алғы шарттардан тұратын тарих алдындағы дәуір ретінде алынды. Ал ұлттық ғылым ретінде туу кезеңі – 1900-1940 жылдар, қалыптасу дәуірі – 1941-1970 жылдар аралығында өтті деген жүйені дәлелдеуге ұмтылдық», – дейді. [13,11] Расында төл әдебиетімізді зерттеу уақыты Ұлы Отан соғысынан кейін қолға алына бастады да, ең жемісті жылдары – дамуы алпысыншы жылдардан кейінгі сексенінші жылдардың аяғына дейін деп топшылауға болады. Тоқсаныншы жылдардың басы тарихта «өтпелі кезең» деп аталып, әдебиеттің қайтадан тоқырап қалған жайы байқалды.

Егер мемлекеттің немесе қоғамның жан-жақты дамуына аса қолайлы ықпал жасайтын факторлардың бірі – халықтың рухани деңгейі екенін ескерсек, әдебиеттанудың дамуы қай мемлекет үшін де айрықша маңызды мәселе. Ендеше, қазақ әдебиеттану ғылымы туралы әңгіме қозғау – заман мен қоғам талабы. Кеңес кезінде ресми тыйым салынған бұл ұлттық классикалық әдебиеттанудың үлгілі зерттеулерінсіз іске асқан соцреалистік әдебиеттану біржақты болғаны рас. Ұлттық асыл сөз туралы шынайы зерттеулер Алаш зиялыларымен сабақтас екені даусыз.

Фольклор мен ауыз әдебиетінің, жазба әдебиеттің алуан жанрларының қалыптасу тарихы, көркемдік құбылыстардың туу,

калыптасу және даму барысы, әдеби кезеңдердің тарихи-қоғамдық жағдайлармен байланысы, көркем шығарма психологиясы, қаламгерлердің шығармашылық өмірбаяны мен стилі – әдебиетіміздің көкейтесті мәселелері. Жекелеген теориялық сипаттардың ұлттық әдебиет мысалдарында көрініс табуы, басқа ел әдебиеттерімен байланыстары, көркемдік дәстүр мен жаңашылдық хақындағы пайымдаулар мен ой-пікірлер әдебиеттанушы ғалымдарымыздың еңбектерінің әр қайсысында әр түрлі деңгейде көтеріліп келеді. Әдебиет адамның интеллектуалды санасы, түйсігі арқылы қорытылып, ұғындырылып, өз дәуір шындығының көркем көрінісі болып табылады дедік. Белгілі бір халықтың кез-келген дәуірі мен кезеңінің көркем дүниелері қайда, қашан, қалай дүниеге келгендігін, олардың қандай бағытта жазылғандығын анықтау арқылы сол дәуірде болған әдеби бағыттар мен ағымдардың пайда болып, дамуы туралы мәліметтерді елеп-екшеп, қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығын зерделеу, оларға ғылыми талдау жасау, баға беру – әдебиеттану ғылымының бірден-бір міндеті. Ендеше, біз осы тұрғыдан келіп, 1960-1990 жылдар арасындағы қазақ әдебиеті жайында, яғни, оның тарихы, сыны, теориясы мен олардың даму жолдарына шолу жасай отыра, сол жолда тер төккен әдебиетшілердің еңбектеріне бүгінгі күн тұрғысынан өз пайымдауымызды жасамақпыз. Сол себепті, бұл зерттеуде қазақ әдебиеттануы тарихында өзіндік орны бар, қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан ғалым С.Сейітовтің еңбектеріне тоқталу – басты мақсатымыз болып отыр.

Әрине, қазақ әдебиеті ғылымы соңғы екі ғасыр тоғысында бірнеше күрделі қоғамдық өзгерістердің, заманауи құбылыстардың куәсі ретінде көптеген қиын асулар мен аласапыран уақыт сынын басынан кешірді. Сонау Ш.Уәлихановтан бастап отандық ғылым жолы Ресей ілімі мен біліміне негізделген әдеби даму жолымен сабақтаса жүріп келгені белгілі. Орыс әдебиеттану ғылымы өзінің туып, қалыптасу тарихын зерттеуде ауыз толтырып айтарлықтай табыстарға қол жеткізді. П.А.Николаев “Возникновение русской науки о литературе” (Москва, Наука, 1975г.), А.С.Курилов “Формирование русского литературоведения как науки” (Автореферат на соискание ученой степени док. фил.наук. Москва, 1982г.), А.С.Бушмин. “Наука о литературе”. Проблемы. Суждение. Споры. (Москва. Современник, 1980 г.). Сондай-ақ, В.Р.Щербинаның, С.И.Машинскийдің, Г.М.Фридендердің, Л.М.Земляновтың зерттеулерінде әдебиеттану ғылымының теориялық және методологиялық проблемалары ғылыми тұрғыда тексерілумен қатар, қалыптасу, өркендеу жолдарын жан-жақты сарапталғанын көреміз.[14.] Сонымен қатар, кейбір ұлт республикалары да өздерінің ұлттық әдебиеттану ғылымының туып, қалыптасу жолын зерттеуде тың қадамдар жасады. Солардың ішінен М.И. Машинскийдің “1920-1930 жылдардағы белорус әдебиеттану ғылымы мен сыны” деген докторлық диссертациясын, И.Я.Колчановтың “Мордва әдебиеттану ғылымының өткен жолын сын тарихына байланысты

карастырған татар ғылымы Э.Р. Бориеваның, өзбек ғалымы Б.Назаровтың кандидаттық диссертацияларын да атап өтуге болады.

Қазақ әдебиеті ғылым ретінде кештеу қолға алынғанмен, оның қайнар көзі біздің әдебиет алыптарының А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х. Досмұхамедовтардың еңбектерінен басталып, бертіндегі ғұламалар С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, М.Қаратаев, Қ.Жұмалиев, Т.Нұртазин, М.Ғабдулин, Е.Ысмайлов, Б. Кенжебаев, М.Базарбаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, С. Қирабаев т.б. тұлғалардың тағдырларымен тамырлас. Көтерер жүгі ауқымды, мән-мағынасы терең, құндылыққа толы рухани дүниені бүгінгі ұрпаққа қалайда аман жеткізудің өзі – үлкен ерлік.

Қазақ әдебиеттану ғылымының жедел дамып, қауырт көтерілген ең жемісті жылдары алпысыншы жылдардың басы мен сексенінші жылдардың соңы болды. Бұл кезең партия мен өкіметтің қатаң бақылауындағы, үнемі коммунистік саясат мадақталып, әдебиетке, өнерге, таптық пролетарлық көзқарас таңылып отырғанын жоғарыда айттық. Бұл кезеңге академик С.Қирабаев : ”...Қоғамды басқарушы топтың қосарланған, екі жүзді моралі, ғылымға, әдебиетке, өнерге таңылған партиялық саясаты, ата-баба дәстүрінен, дамудың тарихи сабақтастығынан қол үзу әдістері сияқты қоғамды жайлаған қайшылықты дерттер орын алған”,– деп баға берген [7,5]. 1958жылы Орталық Комитеттің “ Қазақ халық әдебиетінің поэзиясы және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы” қаулы қабылданғаны әдебиет зерттеушілеріне белгілі [15]. Бұл қаулы мәселені түгелдей шешпегенмен, бұрынғы нигилистік көзқарасты қайта қарауға бетбұрыс жасады. Осы мақсатпен 1959 жылы Қазақ ССР-і Ғылым Академиясы мәдени мұраға байланысты үлкен ғылыми конференция ұйымдастырып, қазақ халқының фольклорлық мұралары мен әдебиеті тарихының мәселелері жан-жақты зерттеле бастады. Бұрын шығармашылығы қайшылықты делінген ақын-жазушылар еңбектері жайлы тың пікірлер туды. Қазақ Ғылым Академиясының Әдебиет институтының ғалымдары ғылыми зерттеудегі жаңа мүмкіндіктерді пайдаланып, қазақ халқының бай әдеби мұрасын зерттеп, жинақтарға енгізуді қолға алды. Бірақ бұл шаралар сөз жүзінде айтылғанмен іс жүзінде халықтың көркем туындыларын таптық, партиялық тұрғыдан қарап, түсіндіруге тырысты. Содан барып, біздің ұлттық әдеби мұраларымыздың көп бөлігі ескішіл , феодалдық, кертартпа, ұлтшылдық идеологияны жақтайды деген сылтаумен қолданыстан шығып қалды. С.Қирабаев: «Саясаттан тыс жасалған халық әдебиеті саясатқа бұра тартылды. Халық қаһармандары таптық тұрғыда түсіндірілді. Соның нәтижесінде Қыз Жібек, Баян сұлу, Ақжүніс, Алпамыс, Қобыланды сияқты эпостық қаһармандарының өзі бай баласы, хан қызы деген сияқты айыптарға ұшырады»,– дейді [7,6]. Біздің ойымызша, ұлттық әдебиеттанудың ғылымы сол кезеңде қол жеткізген табыстары мен солақай саясат кесірінен амалсыздан бұрмаланып

түсіндірілген мәселелерді қайта саралап, ғылыми тұрғыдан қайта бағалаған орынды.

Әдеби таным, талғам тәрбиелеуде қандай ауқымды істер атқарылды, әдебиетші қауым не тындырды деген сауалдар күн өткен сайын алдымызды орайды. 1960-1990 жылдар аралығындағы Кеңес дәуірі әдебиеті тұтастай алып қарағанда әлем әдебиетіндегі, әсіресе, орыс, еуропа әдебиеттанудағы методологиялық тәсілдерді, түрлі мектептердің сабақтарын, ұлы тұлғалардың мұраларын меңгеріп, оларды ұластыра дамытып, ұлттық өнерді талдап, бағалап, саралауда аз іс атқарған жоқ. 1960-1967 жылдың аралығында «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты әр томы екі кітаптан тұратын үш томдық қазақ әдебиетінің ауыз әдебиеті мен әдебиет тарихының мол мұрасы жинақталып, ғылыми айналымға түсті. Бұл – халық мұрасын тұңғыш рет жүйелі, ғылыми сипатта, терең мәнде зерттеп, жоғары деңгейде атқарылған үлкен іс болды. Бұл жұмыстың басында әдебиет алыптары М.Әуезов (1том, 1-кітап, ауыз әдебиеті), М.Қаратаев (1том, 2-кітап, айтыс, халық ақындары, терме-толғаулар), Қ.Жұмалиев (2том, 1-кітап, ХҮІІІ-ХІХғ. әдебиеті), Ы.Дүйсенбаев 1960-1968 (2 том, 2-кітап, ХХғ.бас кезіндегі әдебиет), М.Қаратаев (3 том, тұтастай кеңес дәуірі әдебиеті) зор еңбек атқарды. Мұнда Кеңес дәуір әдебиетін бес дәуірге: **1.1920 ж. әдебиеті, 2.1930ж. әдебиеті, 3.Ұлы Отан соғысы кезіндегі әдебиет, 4. Соғыстан кейінгі дәуір, 5. Қазіргі дәуір** деп қарастырады. Бұл еңбектер тарихтың ұмыт болған бұрыштарынан табылған аздаған дүниенің өзі ғылым саласында өзін-өзі толық ақтап, халқымыздың тарихи, мәдени, әдеби өсу жолындағы сол кезге дейінгі анықталмай келген жеке бір сатыларын тиісті дәрежеде танып, білуімізге көп көмегі тигізгені сөзсіз. Коммунистік партия бұрынғыша әдеби процеске басшылық жасады. Бұл дәуірде өткен ХХІ(1959ж.), ХХІІ(1961ж.), ХХІІІ(1966ж.), ХХІV(1971ж.), ХХV(1976ж.), ХХVІ(1981ж.), ХХVІІ (1986ж.) съездері әдебиеттің партиялық бағытын жалғастыруды міндет етіп қойды. Көркем шығармалар үшін жауапкершілікті арттыру, әдеби шығарманың идеялық дәрежесін көтеру айрықша аталды. 1967 жылы КСРО-ң 50-жылдығы аталып өтілгені белгілі. Осы жиналыста Л.И.Брежнев «кемелденген социалистік қоғам құрылды» деп жариялады. 2005 жылы жарық көрген “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы бойынша шығарылған “Қазақ әдебиетінің тарихы” кітабында бұл туралы: “Бұл – И.В.Сталиннің құрған социализмнің тігісі сөгіле бастаған тұста, оның атын өзгертіп сақтаудың амалы еді. “Кеңес халқы” деген ұғым кеңестік ұлттардың әрқайсысына тән өзгешеліктерді мойындамау, олардың психологиясымен санаспау, бәріне бір көзбен қарау саясатының көрінісі болды. Осы негізде партия біртұтас мәдениет туралы пікірді енгізді. Саяси-қоғамдық ғылымдар саласында бұл ұғымдар жиі қайталанғанмен, көркем әдебиет өзінің ұлттық сипатынан айырылып кете алмады.Әдебиет ұлттық болмыстың көрінісі екенін дәлелдеді”,– дейді [16 ,298].

Қазақ халқының ұлттық ой-санасының жүдеп бара жатқанын көрген зиялы азаматтар 1960-1970 жылдары халық тарихының оқиғалары негізінде ұлттық сананы оятып, тәрбиелеуге әдебиет пен ғылымды пайдалануды мақсат ете білді.

Алдыңғы кезекте М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» (1959ж.), С.Мұқановтың “Өсу жолдарымыз” (1960ж.), “Жарқын жұлдыздар” (1964ж.), зерттеу еңбектері жарияланды. Қ.Жұмалиев “Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі” (1960ж.) зерттеу еңбегімен қоса орта және жоғарғы оқу орындарына арнап оқулықтар жазды. Сондай-ақ, Е.Ысмайловтың “Сын және шығарма” (1960ж.), “Әдебиет жайлы ойлар” (1963ж.), “Ақындар және революция” (1964ж.) жарияланды.

Бұл еңбектерде қазақ әдебиетінің көркем туындыларына жан-жақты талдаулар жасалып, ұлттық мұра мен оның сөз зергерлеріне тиісті бағаларын бергенін білеміз.

Талант сипаты ғалым даралығын айқындайтыны ақиқат. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен сыны қаз тұрып, өсіп-өркендеп, жақсы өріс, кең жайлауға шығуына қаламгерлер мол еңбек сіңіріп, сол сапарда көп іс тындырды. Академик М.Қаратаевтың “Шеберлік шыңында” (1963ж.), “Эпостан – эпопеяға” (1969ж.), “Әдебиет және эстетика” (1970ж.), «Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы» (1965ж.) еңбектері өткір сынымен ақын-жазушылардың сапалы шығармалар жазуына ықпал етті. Ғалым одақ көлемінде аты мәшһүр сыншы атанды. Оның мақалалары “Литературная газета”, “Вопросы литературы” басылымдарында басылып, “Мировозрение и мастерство” (1965ж.), “От домбры до книги” (1969ж.), “Вершины впереди” (1972ж.) кітаптары орыс оқырмандарына қазақ әдебиетінің мәселелерін таратып айтып, қабырғалы қазақ қаламгерлерінің суреткерлердің шығармаларымен таныстырған құнды туындылар болды. Бұл еңбектерде сын табиғаты, аударма жайы, көрнекті суреткерлер және қазақ әдебиетінің жалпы жағдайы сөз болады. Осы ретте әдебиетші, профессор аға буын әдебиет зерттеушілері Қ.Жұмалиевтің “Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі” (1960ж.), Е.Ысмайловтың “Ақындар” (1956ж.), “Ақын және революция” (1964ж.), “Сын және шығарма” (1960ж.), “Әдебиет жайлы ойлар” (1963ж.) жарияланды. Б.Кенжебаевтың “XXғ. басындағы қазақ әдебиеті”, “Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері” (1973ж.), “Жылдар жемісі” (1984ж.) “Қазақ әдебиетінің дәуірлеу мәселелері туралы” тәрізді ойлы еңбектері де қазақ әдебиеті тарихында биік белестерді бағындырған басылымдар болды.

Қазақ әдебиетінің қалыптасу жолдарын зерттеген Ә.Тәжібаев, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Марғұлан, Т.Нұртазин, М.Ғабдуллин, Қ.Өмірәлиев, Н.Келімбетов, А. Қыраубаева, Ә.Қоңыратбаев т.б. ғалымдар әдебиеттің даму бағыттарын айқындауда зор еңбек сіңірді. Әдебиеттану ғылымының теориялық жағы әрине, А.Байтұрсынұлының “Әдебиеттанушының” бастау аларын жоғарыда айтып өттік. Кеңес дәуір әдебиетінде арыстардың есімін атау мүмкін болмағандықтан, бұл салада айтулы

еңбек еткен ғалымдарымыз тарихтан тыс қалып жатты. Дегенмен, З.Ахметовтың “Өлең сөздің теориясы”(1973ж.), З.Қабдоловтың “Әдебиет теориясының негіздері”, ”Жанр сыры”, “Жебе”, “Арна”, ”Көзқарас”, т.б еңбектері әдебиеттің осы саласындағы ірі зерттеулер болды. Еңбектерде қазақ, орыс, еуропа ғалымдарының бұрын айтылған пікірлерін жаңаша қорыта отырып, түрлі бейнелеу, көріктеу, суреттеу құралдарына қазақша анықтама беріп, олар сан-алуан өлең мысалдары арқылы терең түсіндіріледі. Сөз өнерінің табиғатын, даму заңдылықтарын, негізгі жанрлар сипатын, образ жасау тәсілдерін, көркемдік құралдарын, әдеби әдіс, стиль мәселелерін жан-жақты қарастырады. Мұнымен қоса, жеке ақын шығармашылықтары жөнінде Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Қасым өлеңдеріне жасалған талдаулар бір төбе болса, Абайдың тіл ұстарту өнегесі жеке мәселе ретінде жан-жақты қарастырылған. Сондай-ақ, М.Базарбаев, Е.Тұрсынов, Б.Сахариев, О.Нұрмағанбетова, Б.Адамбаев, С.Қирабаев, С.Қасқабасов, С.Садырбаев сынды ғалымдар қазақ фольклорының інжу-маржандарын жинап, шығаруда, терең зерттеуде ауқымды еңбектер жасады. Олардың негізгілері – “Қазақ тарихи жырларының мәселелері” (1979ж.), “Қазақ фольклорының типологиясы” (1981ж.) “Фольклор шындығы” (1990ж.), т.б. туындылар.

1960-90 жылдар әдебиеттану ғылымында көркем шығарманы көркемдік тұрғысынан талдап, сынның дамуы кең өріс алды. Ғ.Мүсіреповтің “Суреткер парызы” (1970ж.), Ғ.Мұстафиннің “Ой әуендері” (1978ж.), Т.Ахтановтың “Әдебиет туралы ойлар”, Н.Ғабдуллиннің “Уақыт сыры”(1981ж.) С.Сейітовтің “Қырық жылда” (1967ж.), “Өнер өрнектері”(1978ж), С.Әшімбаевтің «Сын мұраты» (1974ж), “Талантқа тағзым”(1982ж.), «Парасатқа құштарлық» (1985ж.),Т. Кәкішевтің «Октябрь өркені»(1962), «Дәуір суреттері»(1967), «Садақ»(1986)Е. Ысмайылов «Ақындар» (1956ж),»Ақын және революция» (1964)Ә. Тәжібаевтің « Өмір және поэзия» (1960), З.Серікқалиев “Ойлар, толғаныстар” (1967ж.), “Жылдар сазы” (1971ж.), “Ақыл таразысы” (1976ж.), Т.Тоқбергеновтың “Үш тоғыс” (1977ж.), “Тоғыз тарау” (1994ж.), Ә. Дербісалиннің «Қазақтың октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті»(1966ж), Ә. Жәмішевтің «Биік мәртебе»(1974) т.б қазақ әдебиетінің қорына қосылған бағалы еңбектер болды.

Ғылымның дамуы мен әдебиеттің өркендеуіне 1988 жылы 28 желтоқсанда «А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов жөніндегі істер тоқтатылып, оларды ақтау туралы» [17] үкімет қаулысы негізінде Алаш арыстарының әдебиет әлеміне қайта қосылуы үлкен тарихи оқиға болды. Кеңес дәуірі әдебиетіндегі тұтас дәуірдің рухани мұрасы ұзақ уақыт қозғаусыз жатты. Оған ХХ ғасырдың отызыншы жылдарындағы қаһарлы күндердің жазықсыз қуғын-сүргін, ашаршылық жылдардағы ауыртпашылықтардың кесірі көп тиді. Ұлттық көркем ойдың қайнар бұлағынан нәр алған құнды дүниелері тек қазақ халқы Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана түгелдей ұлттық әдебиет қорына қосылды.

Ұлттық тарихымызда маңызды орын алатын Алаш қозғалысы ірі саяси-қоғамдық маңызы бар оқиға болумен бірге халқымыздың рухани-мәдени өрлеуіне айрықша ықпал етті. Осы рухани-мәдени зор қозғалыс тудырған Алаш қайраткерлері мұрасының алуандығы мен байлығы сан тараулы ғылымға өрісті жол, өміршең ізденіске айналды. А. Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М. Жұмабаев, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омарұлы, т.б. көптеген талантты қайраткерлердің, Алаш кезеңі қалыптастырған зиялы қауым өкілдерінің шығармалары ұлттық мұрамызға, төл әдебиетімізге қосылған баға жетпес асыл қазына болды. Осы ұлт азаматтарының асқан білімпаздығы мен ізденімпаздығынан туған еңбектер қазақ тіл білімін дүниеге әкелді, әдебиеттанудың іргетасын қалады, қазақтың жазба әдебиетін қалыптастырды. Олардың ғылыми еңбектері, мақалалары, оқу құралдары арқылы ғылыми стильдің негізі қаланды. Қазақ әдебиетінің ғылым ретінде қалыптасып, өркендеуіне зор үлес қосты. Бұл туралы : «Біз үшін қазақ әдебиеттануы кәсіби ғылым ретінде сонау ХХ ғасыр басында Алаш ғалымдары зерттеулерінде толық қалыптасқан. Оған дәлел – А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», Х. Досмұхамедұлының «Аламан», «Қазақ халық әдебиеті», М.Әуезовтің ғылыми басылымдары. Ұлттық әдебиеттанудың негізгі ұстанымдарын дүниежүзілік контексте аталған ғалымдар сонау ХХ ғасыр басында анықтап беріпті. Олар өздеріне дейінгі әдебиетке де өз көзқарастарын тура бүгінгідей ғылыми тұрғыда негіздеген.» – деп зор баға берген «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты еңбекте[12,284]. Жалпы аталмыш еңбек қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерін толық қамтып, саралайды. Бұл жинақта ғалымдарымыз Алаш зиялыларының ой-пікірлері Б.В.Томашевский, В.М. Жирмунский, А.И.Белецкий, Г.О.Винокур, Ю.Н. Тынянов, М.М. Бахтин, Р. Уэллек, О. Уоррен тұжырымдарымен қатар пайымдалатынын атап көрсетеді.

Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақып мұрасы ел ырысына айналған шақта осы алып бәйтеректердің әдебиет тарихындағы орны мен рөлін нақты айқындап, әдеби, ғылыми, публистикалық еңбектерін жариялау, жоғын тауып, барын толықтыру, тиянақты түрде зерттеу ісін қолға алу көптеп, көмектеп атқарар аса жауапты міндет. Белгілі ғалым Б. Омарұлы: «Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері қазақ елі тәуелсіздікке ұмтылып, заманның желі оңынан тұрған жылдарда қалпына келтіріле бастады. Ұзақ уақыт бойы қоғамға үстемдік еткен идеологияның ықпалымен шығармалары зиянды деп бағаланып, ел-жұртынан аулақтатылған арыстарымыздың асыл мұралары арамызға қайта оралды. Бүгінгі таңда әдебиет тарихындағы, әдеби процестегі өз орнын тапқан ұлт қайраткерлерінің төл туындылары жан-жақты зерттеліп-зерделеніп, сүбелі ғылыми еңбектердің нақты нысанасына айналуда»,–деп атап көрсеткен болатын. [18,5] Бұл тұрғыда А. Исмақованың [19], Р.Нұрғалиевтің [20], Ө.Әбдіманұлының [21], Д. Қамзабекұлының [22] арнаулы зерттеулері жарық көрді. Кеңес дәуірі

әдебиеті жеке басқа табыну мен тоқырау жылдарындағы қатыгез құбылыстардың айқын таңбалануы сол дәуір тарихына соны көзбен қарап, мұрағаттық жұмыстарды тереңдету, көптеген қалыптасып қалған принциптер мен әдеби құбылыстарды бүгінгі күн талабына сәйкес талдау міндеттері орындалуда. Қазақ әдебиеттану ғылымына Р. Бердібаев, Ә.Дербісәлин, С.Қасқабасов, Х.Сүйіншәлиев, С.Сейітов, Қ. Өмірәлиев, К.Ордалиев, Р.Нұрғалиев, Қ.Сыдықов, Ж.Жармұхамедов, Т.Кәкішев, Ж.Тілепов, Б.Майтанов, Н.Келімбетов, Ж.Дәдебаев, Д.Ысқақов, Қ.Ергөбеков, А. Жақсылықов, З.Бисенғалиев, Қ.Алпысбаев, Ө.Әбдіманов, С. Негимов, Ш.Ыбраев, С.Мақпырұлы, А. Исмақова, Қ.Мәдібай, Г.Пірәлиева, Б.Омарұлы, Д. Қамзабеков, т.б. сынды ғалымдарымыздың еңбектері рухани сана мен мәдениет болмысы тұрғысынан жан-жақты дамуына зор үлес қосуда. Қазақ әдебиеттануын дамыту бағытында ғалымдарымыз ауқымды да іргелі зерттеулер жасап, ұлттық ғылымымызды өркендету бағытында еңбек етіп келеді. Мақсат – ұлттық әдебиеттің өркениетті дамуына ықпал етіп, болашаққа жеткізу. Елдің кешегісі мен бүгінгінің алтын арқауы болған алтын көпір әдебиет. Әдеби мұралар арқылы ұрпақ рухани азық алып, тамырын тереңге тартары белгілі.

Қазақ әдебиетінің асыл өнеріне бар ғұмырын арнаған, кеңес дәуірі әдебиетін зерттеп, оған ғылыми жаңалығымен де, ақындық талантымен де орасан зор үлес қосқан қаламгер Сағынғали Сейітов болды. Сонау отызыншы жылдың соңында әдебиет майданына келіп қосылған жас бозбала кезінен тәуелсіз елдің әдебиетінің төрінен абыз ақсақал болып аттанған ол артына мол мұра қалдырды. Қазақ әдебиеттануында батыл пікірімен, өткір ойымен келген С. Сейітов өмірінің соңына дейін, тоқсанға таяп, көз жанары суалғанша халқына адал қызмет етті. Ақындық мұрасы өз алдына бір мұра болса, оның кеңестік әдебиет кезеңіндегі әдеби сын, әдебиет тарихы, халықтар әдебиетінің байланысы, жекелеген ғұмырнамалық зерттеулері (Т. Жароков, Шашубай), сондай-ақ, ұжымдық үлкен еңбектер, оқулықтар жазды. А. Байтұрсынұлы: «Асыл сөз адам санасының үш негізіне тіреледі – ақылға, қиялға, көңілге. Себебі: ақыл ісі – аңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау», – дейді [23]. Осы тұрғыдан қарағанда С. Сейітов те өз дәуірінің әдебиетін қиялмен шолып, ақылмен таразылап, көкірекке түйгенін болашаққа аманаттады.

1.1 Сағынғали Сейітовтің шығармашылық өмірі

XX ғасырдың алпысыншы жылдары қазақ әдебиетінің қарқынды дамып, қазақ руханиятының жинақталып, зерттелуіне өзіндік үлес қосқан Ұлы Отан соғысының ардагері, майдангер-журналист, көрнекті ақын, сыншы, аудармашы, әдебиет зерттеушісі С.Сейітов 1917 жылы 20 қарашада Орал облысы, Ақжайық ауданы «Өлеңті» кеңшарында дүниеге келген. 1937 жылы Орал су транспорты рабфагінде оқып, білім алады. Кейін Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтын 1941 жылы бітіреді. Оқу бітіргеннен кейін 1947 жылға дейін әскер қатарында болып, Ұлы Отан соғысына қатысады. 1947-1949 жылдар аралығында Қазақ ССР ҒА-ң Тіл және Әдебиет институтында, 1949-1951 жылдары Қазақ ССР Ком.партиясы Орталық Комитетінің үгіт және насихат бөлімінде қызмет атқарады. 1951-1952 жылы Қазақ Көркем әдебиет баспасына қызметке ауысады. Кейін 1952 жылдан өзінің алғаш қызмет атқарған М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтында бөлім меңгерушісі, аға ғылыми қызметкер болып, қазақ әдебиеті мен ғылымының дамуына талмай қызмет етеді. 1961 жылы “Қазақ Совет әдебиеті өркендеуінің негізгі дәуірлері” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Тырнақалды өлеңі 1936 жылы Оралдың облыстық газетінде жарияланған. Тұңғыш өлеңдер жинағы 1951 жылы “Большевиктер” деген атпен жарық көреді. Онан кейінгі кітаптары “Жолдас жүректен” (1953), “Ортақ ой”(1956) “Бетпе-бет” (1959), “Өрден өрге” (1963), “Жаңғырық” (1967), “Алуан-алуан” (1971), “Сенем саған” (1971),(1976),”Жолдас уақыт”(1977), “Сәулет”(1977), “Серпер” (1994), “Сеңгір” (1997) сынды жыр жинақтары бірінен соң бірі жарық көрді. Қаламгердің қазақ, орыс, украин, белорусь, татар тілдерінде елуден аса кітабы жарық көрген. Бірқатар оқулықтар мен «Қырық жылда», (1957), «Әдебиеттер достастығы» (1965), «Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі» (1966) «Тоғысқан толқындар» (1974), «Туысқандық туғызған» (1979), «Өлең өлкесінде» (1984), «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі» (1985) монографиялар мен әдеби зерттеулердің авторы. Мұның сыртында жүзден аса республикалық және алыс-жақын шет елдерде жарық көрген баспасөздегі әдеби-ғылыми мақалалары бар. Өзі қайтыс

болғаннан кейін 90 жылдық мерейтойына орай «Ой керуені» өлеңдер жинағы мен «Қазақ-түркімен әдебиетінің байланысы» атты ғылыми монографиясы жарық көрді.

С.Сейітов қазақ әдебиетіне осындай әдеби-ғылыми және көркем туындыларымен ұлттық руханиятымызға өз үлесін қосты. Ақындық талантымен қоса зерттеушілік еңбегі мен талмай ізденушілік қабілетін танытты. Оны өз сөзінде де айтады: «Алуан-алуан жүйрік бар әліне қарай шабатын... Сол айтқандай, қолға қалам ұстағаннан бері республикадағы әдеби қозғалысқа хал-қадарымша қатынасып келемін. Менің әдебиет сыны саласында әлеумет алдына шығуым – қыркыншы жылдардың бас кезі. Әдебиеттің әр қилы мәселелеріне жанасты шағын мақалалар, орта мектептің оныншы класына лайықталған оқулықтың жеке тараулары – тұңғыш қадам осы бағытта басталған. Соғыс өлеңде үзіліс жасатпағанмен, сынға тікелей араласуыма мүмкіншілік бермеді. Дегенмен, мүлде қақас қалмай, майдан газеттерінде М.Горький, Т.Шевченко, Д.Фурманов, Абай, Ғ.Тоқай жайында кішігірім дүниелерімді жарияладым» [24,3].

Ол ақын боп туған жерге, Отанға арнап жыр жазып, шығармашылық жолын ауылдағы бозбала шағында бастаған. Кейін Қазан төңкерісі ақын өлеңінің өрнегі болып өрілді. Өзі өмір сүрген дәуірінің үні болғаны үшін біз оларды кіналай алмаймыз. Заманның қыспағына қарамай тіл құдіретін қару қылып, төл әдебиетіміздің гүлденуіне ғұмырларын арнап, кешегі мен бүгінгінің арасына алтын көпір болған еңбектері үшін де зор құрметке лайық деп ұққанымыз дұрыс. «Жетпіс жыл дәуірлеген Кеңес Одағын, «бостандық таңын» атырған Қазан төңкерісін, партия мен Ленинді соқыр сүйіспеншілікпен жырлаған қазақ ақындарын өзі өмір сүрген кезеңінің идеологиясына адалдығы үшін айыптау, олардың шығармашылығынан тұтас тарихи кезеңнің парақтарын жұлып алып тастауға тырысу – тарихи сауаттылық та, адами әдептілік те емес», – дейді қаламгердің «Ой керуені» кітабын құрастырушылардың бірі, белгілі журналист Г. Серғазы беташар сөзінде [25,5]. Адамгершілік тұрғысынан да, мәдениетті ел қатарына талпынған біздер үшін де негізгі нәрсе – шындық. Қай заманның перзенті болмасын ақын туған халқынан адал қызмет етті. Отқа түсіп күйді, ызғарына тонды. Жетістігіне қуанды. Бұл қарапайым пенделік тұрғыдан биік тұратын парасат пен білімнің ұштасуымен рухани құндылықтарға айналды: өлең болып өрілді, ғылым болып тасқа басылды. Бұл – тарихи шындық. Кеңес кезіндегі қаламгерлердің өз Отандарына деген телегей сезімдері туған жерін, өскен елін, төл ұлтын сүйген махаббат қайнарынан ағындамаған болса, осынша табиғи нанымдылықпен оқырманын сендіріп, бірнеше буынды тәрбиелеу кәдесіне аспаған болар еді.

С.Сейітов әдебиет арыстарымен — М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, С. Мұқанов, Ж. Саин, Ә.Сәрсенбаев, Ж.Молдағалиев, Х.Ерғалиев, С.Омаров, Қ.Жұмалиев, М. Базарбаев, Ә.Әбішев, Ғ.Орманов, т.б.

иықтаса жүріп еңбек етті. Жоғары оқу орындарының оқытушысы да, партия нұсқаушысы да, ғылыми зерттеуші де, баспагер де болып, талантының алуан қырын әдебиет пен мәдениеттің сан саласында сынады. Халық ақыны Шашубай Қошқарбаевтың шығармашылық мұраларын түгендеді. Ол Қазақ Ғылым академиясының Әдебиет саласында жемісті еңбек еткен жылдарда “Қазақ кеңес әдебиеті тарихының очерктері” атты ұжымдық үлкен еңбектің төрт тарауын, өзіне көркемсөзде ұстаз тұтқан көрнекті қалам қайраткерлері – Ғабит Мүсірепов пен Тайыр Жароков туралы сыни-ғұмырнамалық очерктер жазып, Қайнекей Жармағамбетовпен бірге Сәбит Мұқанов шығармашылығын зерттеді. 1957 жылы “Қырық жылда” деген монографиялық ауқымды зерттеу еңбегі жарық көрді. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әдебиеттер байланысы бөлімінде аға ғылыми қызметкер болып, қазақ поэзиясындағы В.Маяковский, А.Пушкин, М.Лермонтов дәстүрлерін зерттеп, орыс классиктерімен қатар Гете мен Гейнени, Жәми мен Науаи, Мұса Жәлел, Расул Ғамзатов, Тоқтоғұл Сатылғанов, Павло Тычина, Мирза Тұрсын-Заде сияқты неміс, парсы, өзбек, татар, украин, қырғыз, дағыстан секілді көптеген ел шайырларын қазақ халқына таныстырды. Он бес ұлттың баласын алаламай, еларалық достықты жырларына арқау еткен Сейітовтің төлтумалары да туыстас халықтардың бірталай тіліне аударылды. Жетпіс жылға жалғасқан шығармашылық өмірінде оның қаламынан елуге тарта туынды дүниеге келді. Оларды қазақ әдебиетіне қосылған рухани құнды көркем дүниелер деп танимыз. 1960-1970 жылдары Сағынғали Сейітов поэзиясы одақтық аренада кең көсілді. Орталық “Правда”, “Красная звезда”, “Литературная газета”, “Октябрь”, “Знамя”, “Советский воин” газет-журналдарында және “Советская поэзия за 60 лет” 4 томдық антологиясында, кейінірек “Казахстанцы о Москве”(1989ж.), “Казахстанцы защищают Москву” (2001ж.) секілді монументтік басылымдарда өлеңдер топтамалары жарияланды. Ол Қазақстан Жазушылар одағы басқармасы мен жетекші республикалық басылымдардың редакциялық алқасына мүше болды. Қазақстандық және Бүкілодақтық әскери-көркем алқаларының жұмыстарына белсенді атсалысып, қайраткерлігін де танытты. Қазақ руханиятына сіңірген еңбегі арқылы қарапайымдылығымен сомдалған жаратылысының сыртында ақындық тұлғасы мен азаматтық тұлғасы биіктен көрінеді. Өзі өмірден озғаннан кейін жарық көрген «Ой керуені» жинағын қаламгердің 90 жылдық мерейтойына арнап артындағы ұрпағы мен шәкірттері құрастырып, жарыққа шығарды. Сөзіміздің басында атап өткеніміздей, алғы сөзінде жас қаламгер Г. Серғазы шығармашылық өміріне тоқтала отырып, оқырманға ақындық таланты мен кісілік келбетін танытатын әдемі естелік жазып ұсынады: «Қолына өнердің тізгінін ұстаған кез-келген талант иесі тармағы мен толғауы тоқсан тарау өнердің қай топырағына түрен тартсын мейлі, шынайы суреткер үшін ең үлкен мұрат – алдымен өз ұлтыңа мойындалу, өз жұртыңа шын жүректен қызмет ету. Елі мен жерін шын қасиеттеген, Отандасын

ойландырған, қауымдасын толғандырған, ой толғаған, өмір бойы бекзат болмысынан айнымаған, жан жылылығының бай қоры азаймаған, жан сұлулығы сызатталмаған, өзінің адамдық нәрімен, бойындағы барымен нар мінезін танытқан Сағынғали ақынның да тұлғасы бүгін бізден алыстаған сайын биіктей түсуде. Елінің алдында әманда кішік Сағынғали орынды-орынсыз өрекіп, өршеленіп, өрленіп сөйлеуден ада болды. Аз сөзді саз етіп, ой асылын саралап, айтуға тырысқан ақын салмағы ешкімнен кем түспегені, атаққа құмартпаған, мақтанға жоламаған, кеудемсоқ қылық көрсетпеген, кісілік келбеті көрнекті ғалымның ерек қасиеті» [25,7].

КазПИ-ді аяқтап қалғанда, Ғабдол, Абдолла, Қасым, Қалижандармен жан жолдас боп бірге жүріп, 1941 жылы майданға да бірге аттанады. Сағынғали Сейітов Харьковтегі әскери академияда қысқа мерзімдік дайындықтан өткен соң, 39-шы минометтік гвардиялық жасақ құрамында соғысады. Қару мен қаламды қатар қолға алған жас талантты жігіт соғыс даласында жүріп майдан газеттерінің саяси, тілші қызметін атқарады. Қып-қызыл өрттің ішінде жүрсе де, елдегі әдебиет мәселесі оны алаңдататынын Ғ.Мүсіреповке жазған мына хаттан-ақ аңғаруға болатын шығар: «Ғабе! Майданнан сәлемімді қабыл алыңыз, құрметті Ғабе! Амандығымды білдіріп және Сіздің хал-жағдайыңызды білгім келіп, хат жазуды мақұл көрдім. Теріс демессіз. Майдандамын. Хал-жай жақсы. Бір қалыпта әзірше. Қазақстан хабарын аздап естіп жатамыз. Мені ынтықтыратын көбінесе, әдебиет жаңалықтары ғой. «Соц. Қаз-ның» бірнеше сандары оқыста қолыма тиді де, Сіздің бір публицистикаңызды оқыдым. Өте жақсы жазылған екен. И.Эренбургтің «Россия»-сын аударған екенсіз. Оны да оқыдым. Ғабе, Сізге айтар бір тілек: бізге де аздап мақала, очерк (тыл жайында) жіберіп тұрсаңыз екен. Майдандағы жауынгерлер Сәбитті, Мұхтарды, Сізді, Асқарды сұрап (қайда, не жазып жүр деп сұрайды), хат жазады. Сізге айтар зор тілек осы. Хат күтемін. Інілік сәлеммен, Сағынғали Сейітов. Адресім: 557 (полевая) далалық почта. Часть 652»[26]. Сағынғали Сейітовтің азаматтық ұстанымының танылған, қазақ поэзиясына өзіндік үнін қосқан жырлары осы тұста – сұрапыл соғыс өрті мен жауынгерлердің Отанды қорғаудағы ерен ерліктері туралы өлеңдерінен айқын танылады. Бұл, әсіресе, “Самғау” жинағының “Сұрапыл” тарауындағы жырлардан айқын аңғарылады. Мәселен, “Отан мені шақырды”, “Окопта”, “Комиссар”, “Шегінбе!”, “Еділдегі ер қала”, “Барлаушы”, “Днепр суы”, “Шабуыл жолы”, “Минскіні босатқанда”, “Айқас”, “Таң сәріде” т.б. өлеңдерінен ерлікке шақырған азаматтың ел үшін жанын қиятын патриот ақын бейнесін жазбай тануға болады. Қаламгердің поэзиялық шығармаларына аз-кем тоқталып өткеніміз артық болмас деп ойлаймыз.

Тыңдап көрелік:

Жалтақтама, жасқанба,
Шегінбе, жолдас шегінбе.

Қайраттан, бекін, катулан,
Басыңды име өлімге”,– деп, қасындағы қарулас
жауынгерлерге рух берсе, енді бір жыр жолдарында ақын асқақ
эпикалық қуатын жарқырата, жауға айбат көрсетеді :

Жиырмадан жаңа асқан жас жігітпін,
Мүз еріттім деміммен, тас жібіттім.
Жетпей жатып жеңіске, бел шешпеймін,
Жетегіне ермеймін басқа үміттің.

Тағы бір өлеңінде:

Қайраттана ұмтылдым,
Қатуланып қабағым.
Тегеуріні темірдей
Намыстан туған баламын.

Серттесіп жасыл темірмен,
Сынамаққа талабым.
Махаббат, жастық сен үшін
Ұрысқа кетіп барамын! – деп тебіренеді.

Көріп отырғанымыздай, С.Сейітов құр қиялдың ақыны емес, намысын ту қыла білген, айналасындағыларға сұрапыл суық күндерде отты өлеңдерімен рух бере білген, өмірге деген құштарлығы асқақ ақын екенін байқаймыз. Көбінесе ақын өлеңдері шымыр, шағын шумақтарға құрылады. Замандасы Есет Әукебаевтің бір естелігінде С. Сейітов туралы былай дейді: «Сағынғали қаламын да, қаруын да тең ұстады. Жауған оқтың астында, дүркіреген зеңбірек даусының, зуылдаған снарядтардың арасында жүріп, майдан өмірінен солдат ерлігіне толы жырлар жазды. Бұған оның «Шегінбе!», «Шабуыл жолы», «Жүрсем де от пен оқтың арасында» т.б. өлеңдері айғақ. Ақын бұл өлеңдерінде соғыстың не бір қиян-кескі шайқастарын, сондай қиын тұста туатын ерлік деп аталатын солдат жанының сұлулығын бейнелі де, шебер де бере білген»[27].

С. Сейітов Соғыста майдан газетінің тілшісі болып, қан майданда өз көзімен көрген туған елді қас қақпай қорғаған майдангерлер ерлігін тебірене толғаған-ды. Оны өзі де: «Соғыс уақытында мен «Отан үшін», «Майдан ақиқаты», «Жеңіс туы» деген майдан газеттерінде істеген қазақтың. Соғыстың басынан аяғына дейін, жалпы әскерде алты жыл жүрдім»,– деп айтқан [28]. Қаламгер сол кезде жазған мақалаларын жинақтап, Жеңістің жиырма бес жылдығына орай «Сөз сұрайды солдаттар» деген атпен кітап етіп, жинақтап шығарады. Мұнда автор қаһармандардың темірдей төзімі мен қайсар қасиетін, өмірге деген шексіз сүйіспеншілігін, отаншылдығын, жауға деген өшпенділігін әсерлі суреттейді. Бұл – ұрыс арасында аз-кем тыныстаған кездерде, қилы-қилы

айқастар мен шабуылдардың алды-артында, түн қатып, түс қашып жүрген шақтарда қанмен жазылған шынайы жазбалар. Бүгінгі күні тарих үлесіне еніп, төрден орын алып, атын алтын әріптермен айшықтайтын, санаулы ардагар қаламгерлердің бірі де осы – Сағынғали Сейітов. Ол : «Көз алдымда көп суреттер... Шайқастар мен жорықтар, адамдар мен оқиғалар. Есімде ел ерлерінің кескін-келбеттері, Ұлы Отан соғысы майданында көрсеткен қаһармандық қимылдары мен асқан адамгершілік қасиеттері.

Қарулас жолдастар менің «Сөз сұрайды солдаттар» деген атпен шығарылып отырған кітабымның бірін-бірі біле бермейтін, бірақ мұраттас, тағдырлас жандар. Олар сонау сұрапыл соғыс жылдарының батырлары болған, адам баласы дүниеде бейбіт өмір сүру үшін шыбындай жанын да, қасықтай қанын да аямаған ардақты, аяулы ағаларымыз, құрбыларымыз, інілеріміз... Ешкім де ұмытылмайды. Ешнәрсе де естен шығарылмайды. Сызды окопта бірге жатқан, қорғау ұрыстарының қиын-қыстау күндерінде де, Батысқа қарай үдере жөнеп, жорықтарға жол тартқан шабуыл шақтарында дабілек біріктіре, тізе қоса қимылдаған қаһарман достар қашан да жадымызда. Біз олардың бірде бірін ескерусіз қалдырмаймыз: есімін, ерлік ісін елге танытамыз. Мен майданда болған оқиғаларды өзгертпестен, өндеместен, сол қалпында айтып бердім. Жанымнан ештеңе қоспадым. Ештеңені әсерелемедім, боямадым. Соның өзінде демұндағы оқиғалардың әр қайсысы қандай ертегінен де сұлу болып көрінетініне күманданбадым. Өйткені мұндағы айтылғандардың бәрі – соғыс кезінің шындығы», – дейді [29,3]. Кітапқа енген әңгімелер, естеліктер, очерктер бірінен-бірі қызықты, бірінен-бірі әсерлі. С. Сейітовтің журналистік шеберлігін де, проза майталманы екенін де осы жазбаларынан анық тани аламыз. Сөзбен сомдалған образдар, сұлу суреттер соғыстың көк түтінге оранған аспанын, от пен оққа оранған даласын, жан ұшыра атой салып алға ұмтылған хас батырдың бейнесін тапжылтпай көз алдына әкеледі. Бұл жинаққа отыз төрт шығарма кірген: «Ормандағы шайқас», «Жаралы домбыра», «Польша жерінде», «Мұқалмайтын қару» т.с.с. Бұлардың барлығы ғасырлар бойы жасайтын халқымыздың ұлы жеңіс жолындағы жорықтары болып тарих қойнауына енген. Бар халық бір ананың баласындай болып адамгершілік қасиеттің биіктігін, достықтың теңдесі жоқ үлгісін танытқан С. Сейітовтің жорық жылдарындағы жазбаларының бүгінде адамзат үшін құнды кітаптар болып, әр үйдің төрінен орын алды. Оның : «Бұл соғыс әлемдегі бұрын-соңды болған соғыстардың ішіндегі ең ауыр, ең қатал, ең қасіретті соғыс болды. Бұл соғыста біз қаншама миллион боздақтарымыздан айырылдық. Ол дегеніміз соншама миллион арман, соншама миллион үміт еді. Ұлы Жеңіске біз адам айтқысыз құрбандықтармен келдік. Соны жас ұрпақтың санасына құйып, өшпестей із қалдыра алсақ, одан асқан жақсылықты іс-шара болмас еді. Болашағымыз – немере-шөбереміз бейбіт өмір сүрсін. Аспанымыз ашық болсын», – деген сөзі, барлық адамзатқа айтылған ақ батасындай [30].

Сондай-ақ, поэзия саласындағы ақынның қаламынан туған жастық, махаббат туралы, көңіл күй жырлары да ерекше. Құдіреттің кереметімен келген ақындық кез келген пендеге беріле бермейтін ғаламат сый. Көкірегіне бұлбұл ұя салған адам болып туылу қандай бақыт!

...Мен өлеңмен
Егізбін жаралғалы
Өзегіме
Өмірден нәр алғалы.
Соның күші,
Жылуы, жарығы да –
Тамырыма
Қанымдай таралғаны.

Ақын Сағынғали осылай дейді.

Және:

Жан емеспін
Телмірмеске телмендер,
Жөн-жосықсыз
Омыраулап өңмендер.
Жетегіне
Еріп өсек-аяңның
Өткенімнен уақ-түйек термендер.
...Жемісімін
Өзгешелеу уақыттың
Сендер мені өз ортаманнан бөлмендер,–

Ақынның ойы – жүрдек, сезімі – сергек. Оның өмірлік ұстанымы поэтикасынан анық көрінеді. Өлең боп өрілген ой тұжырымдары өзіндік өмірлік пәлсапамен қиюласып, қиысып, үндесіп жатады:

Жүйрік Уақыт, жүгірт мені кідіртпе,
Кедір-бұдыр кедергіге мүдіртпе.
Мені нұрлы ертеңдермен қауыштыр,
Түңілердей тұңғыыққа үңілтпе.

Қазақ лирикасына өзіндік қолтаңбасын осылай қалдырған С. Сейітов махаббат, жастық жалын, сезім иірімдерін жырлауы шығыстық дәстүрмен келетін мәдениеттілігімен құнды. Оның «Махаббат жырының антологиясы» деген атпен жарияланған «Ғашықтарды жақтаймын», «Сүйдім сені», «Мың шүкіршілік» т.б. өлеңдері сүйгеніне жүрегін айқара ашқан жан сыры адалдықпен, пәктіктің жылы шуағындай жырланады.

Зәру емен аруға,

Ажар-көркін тануға.
Мен әзірмін жаныңда,
Маздап мәңгі жануға!

Сүйдім сені,
Періштедей пәктігіңе сендім де.
Кете бардым,
Махаббаттың жетегіне ердім де! –

Немесе:

Жүрегімнің маржанын
Ұрлап кеттің дер едім.
Сонан бері мен өзім
Сөзден маржан теремін.

Жалпы адамзатқа тән махаббат пен ғалауат сыры ақын жүрегін осылайша тербейді. Ақынның өлеңдері көбіне пішіні жағынан қысқа алты-жеті буынды шымыр шумақтарға құрылады. Поэзиямыздағы аз сөзбен көп мағына беруде, шағын сөзге терең түйсік ұялата білу С. Сейітов шығармашылығының бір ерекшелігі деп түсінгеніміз дұрыс. Әдебиетші Ә. Нілібаевтің сөзімен айтсақ: «Аз жол өлеңмен көркем сурет жасай алған ақынды өз басым қазақ поэзиясында сирек кездестірдім. Шағын да шымыр лирика, оның үстіне пейзаждық лирика С. Сейітовтің талмай ізденушілігінің, жаңалыққа ынтызарлықтың нәтижесі» [31].

С. Сейітовтің ақындық қыры, өлең өлкесіндегі қалдырған том-том кітаптары ілгеріде айтқанымыздай, терең пәлсапалық тұжырымдарға толы, өткір ойлы, батыл көзқарасты танытатын рухани қымбат дүниелер. Үш кезеңді – от пен оққа оранған соғысты, соғыстан кейінгі кеңестік дәуірді, бүгінгі қазақ елінің тәуелсіздігін өз көзімен көрген қаламгер. Оның айтары да мол, жазары да жетерлік еді. Қаламгер өмірінің соңына дейін қолынан қаламын түсірмей, ақындық қабілетін де, зерттеушілік қызметін де, азаматтық тұлғасын да жоғары қоя білді. Ол әдебиет, тіл, өнер, уақыт, адам, қоғам, заман, мінез, сезім мәселелерінің бәріне биік парасат тұрғысынан қарап, ой елегінен өткізіп, өлеңмен өрнектеп, пікірін мақала етіп жазып отыруды өмірінің мәні еткен адам еді. «Ой керуені» жинағында қаламгердің барлық жүріп өткен жолы сайрап тұр. Адалдық пен мәрттік, биіктік пен білімділік оның әр сөзінен көрініп, пенделіктен ада, таза өнер туындысымен қауыштырады.

Көңілім ояу,
Санам сау, сезім – сергек,
Арғыны да,
Бергіні көзім көрмек.
Қалам қолда,
Қашанда қаңтарылмас,

Қажетсінсем,
Аламын сермеп, сермеп, – деген сөздері осыны аңғартады.

С. Сейітов поэзиясы туралы сөз қозғағанда шартты түрде өлеңдерін мынандай топтарға бөлуге болады: туған жер туралы толғаныстар, жастық, махаббат жырлары, жорық жырлары, көңіл-күй пернелері, азаматтық үн (тіл, әдебит, өнер, ел, жер туралы өлеңдері), тәуелсіздік жырлары, әдеби портреттер («Тұстастар» әдебиет арыстары туралы өлеңдері), арнау өлеңдер, пәлсапалық ой-маржандары. Абыз ақсақал бар ғұмырын қалам мен қағазға арнаған соң осы мәселелердің бәрі оның назарынан тыс қалған емес. Алмастай өткір ойлары оқырманды бей-жай қалдыра алмайды. Жалтақтау мен жарамсақтанудан ада, Тәңірден берілген ақындық қасиетін жан сарайының үнін жеткізуге ғана арнаған қаламгер рухы биік жыр жолдарын ғана жазуға тырысады:

Ақын:

Менің басым жыр сарайы тәрізді,
Сарқылмайтын сыр сарайы тәрізді.
Миым – асыл ақыл-ойдың ордасы,
Ең бір қымбат қазыналар қордасы.

Немесе:

Жадырап бір ашылмай мұз қабағы,
Жамандар неменеге сызданады?
Дүниеде жақсылардың жөні бөлек,
Табаны тиген жерде із қалады.

Тағы бірде:

Түзетем деме заманды,
Өзің түзел одан да.
Замандас білсін бағанды,
Пайдаң тисін қоғамға.

Қазақ елінің тәуелсіздігін – ұлтымыздың ұлы арманына қол жеткенін көзімен көріп кеткен санаулы ардагер қарттарымыздың бірі – Сағынғали Сейітов. Кешегі қан майданнан аман-есен оралып, өз елінің басынан өткізген қиын да қызықты шақтары мен өркендеу дәуірін бірге көрген, жақсы күндерінің куәсі болған да – бір бақыт. Сол оралмас күндердің куәсі – ақын жырларын бұл күнде жырсүйер оқырман қызыға оқуда.

Біз бүгінде
Әлемге аян қазақпыз.
Тәуелсізбіз!
Дербес елміз! Азатпыз!
Тәуелсіздік –

Баға жетпес бағымыз!
Қымбаттың да
Ең қымбаты, барымыз!— деп бүгінгі күн мінбесінен де сөз сөйлейді. Азаматтық үнін арнайды. Тағы бірде:
Қалың қазақ
Қарағаштай самсаған,
Азаттықты
Әуелден-ақ аңсаған.
Армандаған
Ел болуды ерікті,
Армандаған
Ел болуды көрікті.

Сондықтан да ақын тұжырымы ел, жер, тәуелсіздік, тағдыр мен тартыс сырына оттылығымен шабыттана жырлайды. Ақынның төрттағандары мен толғаулары өмірлік терең ойларымен құнды.

С.Сейітов өлеңдері өз тұстастарына да, кейінгі ұрпаққа да ой салатын, тағлымы мол пәрменді шығармалар. Сөз зергерінің тіл қуаты, тұжырымды ойлары оның рухани бай, ішкі дүниесінің таза екендігін көрсетеді. Ақын өлеңдері оның мүдделерін жүзеге асыруға мейлінше зор үлес қосып, ұлттық руханиятымызға қосылған қымбат қазыналарымыздың біріне айналды. Сезім мен ой бірлігінің тұтастығы толық сақталған жағдайда тіл мұраты дегеніне жетеді. Ол ақыл мен ардың ардагері ретінде артына осындай жыр жауһарларын қалдыра білді. С.Сейітовтың ақындық қыры жалпақ жұртқа бұрыннан таныс. Өткен ғасырдың отызыншы жылдардың соңынан тоқсаныншы жылдардың соңына дейін ел мен жердің қамын жеген қайсар мінездің иесі болды.

Біздің зерттеу нысанымыз – әдебиетші қауымға ғана мәлім, майдангер ақынның былайғы ел көп біле бермейтін қыры– ғалымдық жолы, ғылыми еңбектері.

1.2 С.Сейітов – әдебиеттанушы

Қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет сынының кадрларының өсіп, әртүрлі бағытта, көптеген арналармен жедел дамып, қауырт көтерілген ең жемісті дәуірі – алпысыншы жылдардың ортасы мен сексенінші жылдардың аяғына, тоқсаныншы жылға барып тірелген кезең. Рас, баспасөз атаулы партияның қатаң бақылауында болып, онда үнемі коммунистер саясаты мадақталды. Әдебиетке, өнерге таптық пролетериятық көзқарас таңылып отырғанын жасырын емес. Дей тұрғанмен, осы кезде әдебиеттану ғылымы мен сын саласында біршама іс тындырылды. Ғылым академиясының құрамындағы Әдебиет институты,

ғылыми басылымдар, жоғары оқу орындары, газет-журналдар әдебиет сыны мен ғылымының дамуына мұрындық болды. Жүздеген мақалалар, ондаған жинақтар, диссертациялық еңбектер қорғалды. Съездерде, пленумдарда, түрлі конференцияларда, жыл қорытындыларында жеке жанрларға, авторлардың жеке шығармаларына арналған әдеби талқылаулар болып отырды. Міне, мұның барлығы көркем әдебиеттің дамуына, көркемдік сапасының жоғарылауына негіз болып қана қоймай, ұлттық әдебиетіміздің дамуына зор үлес болып қосылды. Сондай ауқымды жүкті көтеруге бел шешіп кіріскен, бүкіл саналы өмірін қазақ әдебиетінің дамуына арнаған дарынды қаламгерлердің алдыңғы легінде әдебиет зерттеушісі, ғалым Сағынғали Сейітов те бар еді. Қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму, өркендеу уақыты сол соғыстан кейінгі уақытқа тұспа – тұс келгендіктен С.Сейітов бұл істе де ауқымды, ауыз толтырып айтатындай сүбелі еңбектер қалдырғанын жоғарыда атап өттік. Ол өз қаламынан туған әдебиетіміздің поэзиясы, прозасы, сыны, аудармасы туралы құнды-құнды еңбектер жазып, ұлттық сөз өнерінің қорын өз еңбектерімен толықтырды. Әдебиетке, ғылымға қызығушылығы ерте, студент болып, институт қабырғасында жүрген кезден-ақ байқалған екен. Оны біз Ә. Нілібаевтің мақаласынан анық аңғарамыз : «Ол студент кезінен-ақ әдебиет проблемасы мәселелеріне қызу атсалысып, өзіндік үн танытты. Оның 1940 жылғы 15 октябрьде «Социалистік Қазақстан» газетінде «Абай – еңбек жыршысы», 1941 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 4 нөмірінде «Жазушы өз дәуірінің қайраткері болу керек» деген мақалалары жарық көріп, жұрт назарын өзіне бірден аударды. Осы тұста Ғабит Мүсірепов, Қалижан Бекхожин және Сағынғали Сейітов үшеуінің авторлығымен қазақ әдебиетінің оқулығы жарық көрді. Осылай басталған ғылыми, сыншылдық жұмыстарын соғыс үзіп кетті де, соғыстан жеңіспен оралған жас офицер қаруын қаламмен ауыстырды»[31]. Міне, оның өмір жолына куә болған азаматтар осылай дейді. Содан басталған әдеби ізденушілік еңбегі қаламгердің өмірінің соңына дейін жалықтырмаған, қайта жас ұлғайған сайын қызығы мен жаңалығына тереңдей берген сүйікті ісіне айналды. С. Сейітов жас кезінен беделді басылымдарға қатысып, білікті ғалым ретінде көзге түсті. Ол Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Тайыр Жароков туралы сын-библиографиялық зерттеу еңбектерін жазды. Ғылымға адал болды. Көзі жетпеген нәрсені тұспалдап жаза салу С. Сейітов мінезіне тән емес еді. Мысалы, Ғ. Мүсірепов туралы 1992 жылы жазған бір мақаласында ғалым былай дейді: «Менің мұрағатымда жарты ғасырдан астам уақыт бойы мұқият сақталып келе жатқан қадірлі бір құжат бар. Ол – ұлы жазушымыз Ғ. Мүсіреповтың 1941 жылы сәуірдің 21-інде өз қолымен жазып берген өмірбаяны. Жоқ, бұл әшейін қатардағы бір жай жазба емес, әдебиетіміздің де, оның санаулы саңлақтарының бәрінің де басынан өткен елеулі кезеңін сипаттайтын бағалы дүние. Мен мұны құн жетпейтін қазынадай қабылдап, шаң жуытпай сақтап келемін. Орта мектептің X класына лайықталған оқу құралының Ғ. Мүсіреповке

арналған тарауын жазу маған жүктеліп, тапсырылған жұмысқа кіріскенімде оның өмірбаяны жайындағы бұрынғы деректерде шымшытырық жайттар барын байқадым... Қазақ әдебиетінің классигінің өскен ортасы, шығармашылық тәжірибесі, өмір құбылыстарын пайымдауы мен түйсінуі туралы мәселелер де назардан тыс қалыпты. Міне, осының бәрі көңіліме алаң туғызып, Мүсіреповтың өзіне жүгінуіме мәжбүр етті. Қысыла-қымтырыла, имене-ұяла жүріп, күндердің бір күнінде мен ол кісінің үйіне барып, тілегімді жеткіздім...»[32]. Осы жолдардан С. Сейітовтің кісілік келбеті мен адамгершілік қасиеттері, ұқыптылығы мен болашақ ұрпақ үшін еткен еңбектің тазалығы анық аңғарылады. Ғылым салғырттықты көтермейді. Егер мыңдаған ұрпақ оқып, білім алатын оқулыққа дүдәмал деректер жазылып, тұманды ойлар берілсе, ертең оның білімсіз болып шығатыны белгілі. Оның обал-сауабы кімге? Қазақ өзінен бұрын ертеңгі ұрпағын ойлаған халық қой. Әдебиетіміздің аққарасын айыруда адалдық келешек ұрпақ үшін керегі осыдан келіп шығады.

Ол әдеби зерттеу, сын саласында да жемісті қызметтер атқарды. Әсіресе, өз тұстастары Асқар Тоқмамағанбетов, Жұбан Молдағалиев, Жәрдем Тілеков, Абдолла Жұмағалиев, Қайнекей Жармағанбетов, Әлжаппар Әбішев, Хамит Ерғалиев, Сағи Жиенбаев сынды бірқатар замандастарының шығармалары туралы көптеген сын мақалалар жазды. Қазақ әдебиетінің қай тұлғасы туралы сөз қозғалса да ғалым парасат пайымын, терең білім иесі екенін танытып отырады. Ақиқатқа жүгінеді. Нақты дерекке сүйеніп, өзі терең білетін мәселелерді жан-жақты салыстыра сипаттап, оқырманға ол туралы толық мәлімет беруді өзіне мақсат етеді. Өзі иықтаса бірге жүрген, көзі көріп, куә болған мәселелер төңірегінде жазуы оның туралығын танытатын тұстары. Мысалы, «Ақырын жүріп анық басқан»[33] деп аталатын қарымды қаламгер С. Омаров туралы мақаласы немесе «Жалын жастық жалауын желбіреткен»[34] деген А. Жұмағалиев туралы мақалаларын алып, қарайық: «Мен Сейтжан ағадан он жас кіші екенмін. Сөйте тұра табаны күректей қырық жеті жыл бойы әріптес, қаламдас жолдас ретінде қатар өмір сүріппін. Ол мені жазушылардың қалалық жиналыстарына талай ертіп апарған: мұраға, соның ішінде ауыз әдебиетінің нұсқаларына сүйсініп шығарма жазу мәселелеріне, поэзия ахуалына байланысты мәжілістің бәріне қатысуыма қамқорлық жасаған. Сәкең екеуіміз соғыста да ажыраған емеспіз...»– деп, ағынан жарылса, ақын Абдолла туралы, – «...имандай сырымды ағымнан жарыла айтар болсам, мен оның есімін де, қыршынынан қиылған өмірін де тіл үйірер тебіреніспен еске аламын. Оны алуан күйде көрген, күйініш-сүйініштеріне куә болған, сөзін, өлеңін тыңдаған, аға-іні ретінде сырласқан сәттерім маржандай тізіліп, көз алдыма келіп тұра қалады. Қазыналы Қазақстанның туысқан республикалармен терезесі тең елге айналғанын мақтан ететін өлеңдерін оқи жөнелетін...»,– деген жолдары қаламгердің шынайылығын танытады. Ғалымның тек эссе, мақалалары ғана емес, зерттеушілік еңбектері де

баспасөз беттерінде өз заманында жиі жарық көріп, қоғамдық ортаға өзінің ой-пікірін білдіріп отыруды өзіне парыз санаған. Еліміздің рухани өмірі оны ешқашан бей-жай қалдырған емес. Әдеби-мәдени мәселелер төңірегінде уақыт мінбесінен сөз қозғап, кейінгі ұрпаққа сара жол салып беруде өзінің азаматтық борышын дөп таныған. Оның қаламынан туған «Дүдәмәлсіз деректер», «Қашанға дейін бұрмалай бермекпіз?» немесе «Ән дегенде мейіріңді қандырған», «Дарабоз тұлға» деген мақалалары осының айғағы бола алады. Бұл жазбалар қазақ әні және қазақтың біртуар саңлағы, күміс көмей әнші Мұхит туралы нақты деректерді қамтитын маңызды мақалалар болып табылады: «... Әнші, күйші Әжігерей Дүйсеғұловпен 1947 жылы Совет Армиясы қатарынан босап қайтқан уақытта кездескен едім. Мен ол кісімен таныса келе, оның кезінде Мұхиттың әндерін тыңдағын, сан рет жиын-тойларда бірге болған адам екенін аңғардым. Одан Мұхиттың қандай адам болғанын сұрадым. «Айтайын балам, айтайын. Мұхит бабамыз қапсағайлау келген, аққұба, ат жақты, үлкен көзді, от жанарлы, маңдайы жарты қарыс, қара мұртты кісі еді. Бойы ортадан ұзынға бейім дерліктей...Мұхит еш уақытта темекі тартып, насыбай атып көрмеген. Былапыт сөйлеуді, кісіні сөгіп-балағаттауды жаратпайтын...»[35]. Осы деректерден атақты «Айнамкөз», «Зәуреш» әндерін тыңдап қана қоймайсың, оны дүниеге әкелген иесін көз алдына келтіріп, сонымен сырласқандай, талантына табынып қарсы алдында тұрғандай күй кешесің. Оның Шашубай туралы ғұмырбаяндық эссесі де танымдық деңгейі жоғары, алар өнегесі мол дүниелер. Яғни, кейінгі ұрпаққа аңыз болған адамдар туралы нақты дерекке негізделген жазбалар арқылы ол кісілердің өмірде болғанын ғана емес, іс-әрекеттері, мінез-құлықтары, портреттері туралы толық танып, ақиқатқа көз жеткіземіз.

С. Сейітов қазақ әдебиетінің келелі мәселелеріне дер кезінде үн қосып отырды дедік. Оның әдебиеттану ғылымына қосқан зерттеу еңбектерін шартты түрде былайша топтастыруға болады:

- *қазақ әдебиетінің жанрлық шығармаларына әдеби сын;*
- *сын-библиографиялық зерттеу;*
- *ұжымдық зерттеу жұмыстарына қатысуы;*
- *портреттік эсселер;*
- *туысқан халықтар әдебиеті туралы зерттеулері;*
- *аударма ахуалы туралы еңбектері.*

Оның зерттеушілік мақсаты – қазақ поэзиясының даму үрдісі, деңгейі; ақын-жазушыларымыздың сөз қолданысы, көркемдік сапасы туралы; аударма ахуалы; көршілес елдердің әдебиетін танып, білу; қаламгерлердің олардан үйренуін талап ету; халыққа өзгенің жақсысын үлгі ету; қазақ әдебиетінің үлгілерін басқа халықтарға таныту. Осы бағытта ол ерінбей еңбек етті, талмай тер төкті. Шығармаларының дені осы бағытта жазылды.

Тарихтан белгілі, өткен ғасырдың 60-90 жылдарындағы әдебиет ол Кеңес саясатының ықпалында болды. Әдебиетті де, өнерді де қатаң

цензура биледі. “Ұлы Октябрь”, “Коммунистік партия”, “Ленин” деген ұранға толы осы жылдар – ұлттық мәдениетіміз бен әдебиетімізді дарынды тұлғалары арқылы әлемге танытқан, іргелі ғылыми еңбектерді де тудырған жеңісті де жемісті дәуір. М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының өзі сол дәуірдің абыройын арқалап тұрғанын айтсақ та жеткілікті. Одан өрбіп, Абай туралы қаншама құнды зерттеулер өмірге келді. С. Сейітовтің қаламынан да ұлы Абайдан тамыр тартып жазылған мақалалар жетерлік. Әсіресе, аударма төңірегіндегі зерттеулерінің мәні тереңде, оған жеке тоқталамыз. Сондықтан алтын құрсақ бұл мезгілді бүгінгі күн тұрғысынан келгенде, қазақ әдебиетінің көтерілген, дамыған тұсы деп қараймыз. Рас, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі қайшылықтарды көрсете отырып, билеуші коммунистік партия әдебиет дамуын қадағалап отырды. 1937 жылы жазықсыз қараланған қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар, ғұлама-ұстаздар арада жиырма жыл өткенде ақталып, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров сынды белгілі қалам қайраткерлері әдебиет тарихынан өз орындарын алды.

1957 жылы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті “Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың шараларын белгіледі [36]. Осының негізінде әдебиет пен өнерді, тарихты зерттеу саласындағы бұрын тыйым салынып келген деректерге жол ашылды. С.Сейітовтің осы жылы жарық көрген “Қырық жылда” атты үлкен зерттеу еңбегі сол кезеңдегі әдебиетіміздің қалыптасу, даму, өсу жолын саралап, талдап берген бірден-бір тың дүние еді. Бұл кітап төрт бөлімнен тұрады: 1.Алғашқы адымдар. 2.Ержету жолында. 3. Қарумен, қаламмен. 4.Өрлеу үстінде.

Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихын бағалауда алғашқы сәтті зерттеулерінің бірі болған “Қырық жылда” автордың өзі қызмет атқарған Қазақ ССР Ғылым Академиясының қабырғасында жүріп, жинаған, зерттеген туған әдебиетіміздің өткен қырық жылдық жолына қысқаша шолу, әрі қорытынды да болды. Октябрь революциясының қырық жылдық мерекесіне арналған автордың бұл кітабы кеңес дәуірінің жиырмамыншы жылдардан алпысыншы жылдар аралығындағы қазақ әдебиетінің ахуалын айқындайтын зерттеу болып табылады.

“Қазақ халқының советтік дәуірдегі әдебиеті жоқ жерден шығып, көктен пайда болған жоқ. Ол – қазақтың қазыналы, бай ауыз әдебиетінің таңдаулы нұсқаларының, Абай Құнанбаевтің, Ыбырай Алтынсариннің іргесін қалаған жазба әдебиетінің жанды мұрагері”, – деп жазады автор [37,87]. Бұл ой – кешегі және бүгінгі күнгі әдебиет зерттеушілерін байланыстырып тұр. Ғалым Е.Ысмайылов: “Қазақ әдебиеті өзінің даму тарихында халық әдебиетінің ең жақсы үлгілерімен тығыз байланыста болды...”десе, [38,43] М.Горький:“Лучшие произведения великих поэтов всех стран почеркнуты из сокровищницы коллективного творчество народа, где издревле даны все поэтические обобщения, все прославленные образы и типы”, – деген болатын [39,89]. Әдебиеттанушылардың зерттеулерін қарап отырсақ, М.Әуезовтан бастап,

бүгінгі жас ғалымдарға дейін көпшілігі осы пікірді қуаттайды. Сөз жоқ, туған елдің терең тамырынан нәр алмаған, халықтық дүниемен сабақтастығы жоқ дүниенің баянды болмасы баршаға аян.

Осылай басталған әдеби зерттеу қазақ елінің жиырмасыншы жылдарынан бастап туып, қалыптасқан поэзия, проза, драматургия салаларының даму жолын көрсетіп береді. Мәдени-ағарту салаларында едәуір жұмыстар жүргізілгені, алғашқы мектептер ашылып, ана тілінде өлкелік, губерниялық газеттер “Әйел теңдігі”, “Жаңа мектеп”, “Жаңа әдебиет” журналы шығарылып, қазақ тілінде кітап басу ісі қолға алына бастағаннан С.Мұқанов, Б.Ізтөлин, Ш.Иманбаева, А.Токмағанбетов, Ә.Тәжібаев, Х.Жұмалиев, И.Байзақов, Ж.Сыздықов сынды авторлардың поэзиялық шығармаларына тоқталса, проза саласы бойынша жаңа дәуірдің үнін танытқан Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ж.Тілепбергенов, Е.Бекенов тәрізді жазушылардың шығармаларына толық талдау жасап береді. Еңбекте ақын-жазушыларымыздың көтерген негізгі тақырыптарына шолу жасай отыра, сол кезеңнің өмір шындығын көрсететін туындыларға тоқталады. Кеңес дәуірі әдебиетінде сөз болған негізгі мәселелер – еңбек тақырыбы, өндіріс ошақтары, колхозшылар өмірі, адамдар арасындағы достық туралы болғаны белгілі. Зерттеуші осындағы кейіпкерлер бейнесінің қалай сомдалғаны, қарым-қатынас, адамдардың ішкі жан дүниесі шығармада қалай берілген деген сауалдарға жауап іздейді. Автор зерттеуінде Ғ. Мүсіреповтың тұңғыш шығармасы «Тулаған толқында» (1927ж.) және «Қос шалқар» (1928ж.), «Көк үйдегі көршілер» сияқты прозалық шығармаларына, С. Мұқановтың «Түсімде» (1922ж.), «Ақбөпенің сыры» (1927ж.) алғашқы әңгімелеріне т.с.с қазақ қаламгерлерінің ғасыр басындағы әдебиет ауылының ахуалын танытатын туындыларына әдеби талдау жасайды. Солар арқылы қаламгерлер қазақ қоғамындағы өмір шындығын, адамдардың психологисын әдебиетте көрсетуге тырысады. Бұл да болса әдебиеттің жанрлық жағынан толысып, кейіпкер бейнесін беруде, дәуір шындығын көрсетуге талпынғандығы мәдени өміріміздің ілгері қадам басқандығын айғақтайтын құбылыстар. Жалпы, С.Сейітовтің “Қырық жылда” атты әдеби-зерттеу еңбегінде еліміздің республика ретінде қалыптасқан Кеңестік кезеңдегі қырық жылғы әдеби процесіне, сол дәуірдің басты шығармаларына талдау жасайды. Солардың кейбіріне тоқталып өткеніміз жөн болар.

“Жаңа дәуірдегі жаңа поэзияның – қазақ-совет поэзиясының туу кезінің тірі айғағы ғана саналып қоймай, сол секілді тарихи оқиғалардың басы-қасында болып, жаңаның жасалуына белсене қатынасу, сонымен біте қайнасып, бірге өсу бағыты үлесіне тигендердің бірі – Сәбит Мұқанов. Сондықтан оның поэзиясы туралы сөз қозғау бір ғана ол емес, бүкіл совет поэзиясының алғашқы адымы мен алған бағыты, көтерген мәселелері туралы сөз қозғаумен тең тәрізді. ...Еңбекті ардақтау, өнер, білімге ынтықтық, дүниені көрсем, білсем деу – ақынның алғашқы кездегі өлең, жырларының (лирикалық) кейіпкерлерінің лирикалық сипатын танытады”, – дей келе [37,67],

С.Сейітов С.Мұқановтың әдебиет үшін сіңірген еңбегі мен шығармашылық жетістіктеріне жоғары баға береді. Оның қазақ әдебиетіне қосқан “Қазақстан”, “Балқаш” т.б. көптеген өлеңдері мен “Сұлушаш” поэмасының орны ерекше екендігін баса айтады. Ғалымның пікірлері мұқановтануға үлкен үлес қосқан Е. Ысмайыловтың ойларымен ұштасып жатқанын байқаймыз. Ол «С.Мұқановтың әр прозалық шығармасы қазақ әдебиетіне үлкен жаңалық, үлкен оқиға болып отырды», – дейді [38]. Сәбең туралы қалам тартпаған ғалым кемде кем. Солардың бірі иықтас болып бірге жүрген С. Сейітов.

Сол сияқты қазақ әдебиеті тарихында қыздар арасынан шыққан алғашқы ағартушы ақындардың бірі Шолпан Иманбаеваның шығармаларына арнайы тоқталып өтеді. Ол “Еңбекші әйелдің жыршысы атанған жалынды жас ақын әдебиетке араласқан азғантай өмірінің ішінде сол кездегі қазақ әйелдерінің ойы мен сезімін көрсететін кестелі, көркем өлеңдер жазып үлгерді. Оның өз тұрғыластарын оқу, білімге үндеп, жаңа өмір орнатуға белсене қатынасуға шақырған уытты өлеңдері қазақ-совет әдебиетінің алғашқы кезеңінен лайықты орын алады”, – дей келе, ақынның “Қоңыр қаз”, “Арыз”, “Жеттік міне”, “Өлкелік әйелдер курсынан”, “Жалшы әйелдер аузынан”, т.б. өлеңдеріне тоқталып, жан-жақты әдеби талдау жасайды [37,18]. “Арманым жалғандағы өнер-ғылым”, “Оқу аз, білім саяз, талабым көп” деп игі мақсатқа ұмтылған ақын қыздың өлеңдеріндегі оқу-білімге ынтықтық пен білімді еңбекші халық пайдасына жаратуды аңсау сарынына назар аударады, өз замандастарынан оза туған, жаңалыққа құштар қазақ қызының бейнесіне оң баға береді.

Ғалым осы уақыттағы әдебиетке келген тың леп, жаңа толқын – Ө. Тұрманжанов, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағанбетов, Қ.Әбдіқадыров, Т.Жароков, Ғ.Орманов, Ж.Сыздықов, С.Дөнентаевтардың да шығармаларына сыни пікір білдіріп, кенжелеп қалған қазақ әдебиеттануының дамуына өз үлесін қосады. Ө.Тұрманжанов, Ж.Сыздықов өлеңдерінің көбіне әлеуметтік тақырыптарға жазатындығын, ауыл тұрмысындағы жаңалықты, әйел теңдігін, армия өмірін, жер бөліс, ірі байларды конфескелеу, колхозға ұйымдастыру тәрізді оқиғалардың өлеңге арқау болғанын айту арқылы сол дәуірдегі тарихи оқиғаларды бүгінгі оқырманға талдап көрсетеді. Сондай-ақ, жалаң сипаттап өтпей, қатаң сын-ескертпелер де айтып отырған. “Сыздықов поэзиясына тән кемшілік: сөзді мағынасына-мәніне қарамай қалай болса солай қоя салушылық, шұбыртпалылық, кейде газет хабарлары сияқты етіп баяндаушылық. Мұндай кемшілік басқа ақындарда да бар, бірақ, Сыздықов өлеңдерінде бұл кемшілік жиірек байқалып, көзге айқынырақ шалынады”, – деп, сөз өнерінің таза, көркем болуына аса зер салған С.Сейітов кемшілікті тіке айтады [37,23].

Ал «Асқар Тоқмағанбетов шығармалары сол дәуірдің күнделікті оқиғаларына үн қосу ретінде туады да, тақырып жағынан әр алуан болып келеді», – дейді. Жаңа өмірге аяқ басқан кедей, өзінің адамдық правосын қорғау жолында көмек күткен бейне, солдат образы сияқты

мәселелер қозғалады. Оның “Бәтиманың хаты”, “Ағасының жауабы”, “Біздің Сәуле”, “Тап қорғаны” сияқты өлеңдеріне тоқталады. Сонымен бірге ақынның сықақ өлеңдер жинағына салмақты ой-пікір білдіреді. Ол “Күлкі, сықақ өлеңдер” деген атпен 1929 жылы жарық көрген болатын.

Сол кезеңдегі кедей шаруаның бейнесін көтеру партиялық принцип болғандықтан, әдебиет қайраткерлері өз шығармаларына жұмысшы табының бейнесін жасау арқылы, халық бейнесін танытқаны тарихтан белгілі. Сондай ақындарымыздың бірі Қалмақан Әбдіқадыров шығармаларына да өз пайымдауын білдірген С. Сейітов былай дейді: “Әбдіқадыровтың жиырмамыншы жылдардағы поэзиялық шығармаларының негізгі мазмұны не дегенде, жалшы өмірі деп жауап берер едік. Мұны оның өлең аттары да құптар еді: “Жалшы жастар міндетің”, “Кел, жалшы”, “Жалшылар тобы”, “Жалшы дайын”, “Жалшы күшейді”, «Жалшы бәрің қаңбақ ең». Оның кейіпкерлері – байларға қарсы күреске шыққан, тап тартысында шыныққан, жаңа өмір орнатуға белсене кіріскен жалшы, құлдықтан құтылған азат адам”. Осындай баға берілген. Әрине, Кеңес кезіндегі қатаң цензураның ықпалында болған әдебиет үшін мұндай сыңаржақ пікір білдіргені үшін біз бүгін ешкімді кінәлай алмаймыз. Академик С.Қирабаев: “...дәуірдің қайшылықты жайларына көңіл аударып, оны әдебиет туындысында көркем бейнелеуге ұмтылу дәстүрі бізде болған. Оған мысал етіп қазақ еңбекшілерінің коллективтік шаруашылыққа біріктіру кезеңіндегі бұрмалаушылықтарды, 1931-1932 жылдардағы аштыққа ұшырауын шығармаларына тақырып еткен С. Сейфуллиннің, І.Жансүгіровтің, Ғ.Мүсіреповтың, Ә.Тәжібаевтің, Ж.Сыздықовтың шығармаларын еске түсірсек те жеткілікті”, – деген пікірі осыны қуаттайды [8,23].

Ғалым қазақ поэзиясының дамуына қарқынды үлес қосқан Ғ.Орманов, Ә.Тәжібаев, И.Байзақов, С.Мұқановтардың сол кездегі поэзияның көркем түрі – поэмалары туралы толық, терең талдау жасайды. С.Сейітов бұл еңбегінде поэма жанрын екі салаға бөліп қарастырады: *1. қазақ ауылындағы тап тартысын, жаңа өмірді көрсететін шығармалар; 2. өткендегі оқиғалар, халық аузында ертеден айтып келе жатқан аңыз- әңгімелерге сүйеніп жазылған поэмалар.* Бірінші салаға – С.Мұқановтың “Батырағы”, “Октябрь өткелдері”, Ә.Тәжібаевтің “Құлғарасы”, Қ.Жұмалиевтің “Егізбай мен Ерғожасы” кірсе, соңғы салаға И. Байзақовтың “Құралай сұлуы”, С.Мұқановтың “Сұлушашы”, Ж.Сыздықовтың “Майкөл тамыры” поэмаларын жатқызады.

Ғалым осындай саралаулар арқылы көркем әдебиетті талдаудағы өзіндік қырын байқата отырып, поэма жанрының қалыптасу тарихын дөп басып, шынайы бағалағанын көреміз. Бұл әдебиеттану ғылымының дамуына методологиялық тәсілдер арқылы еселі үлес қосқанын танытады. Ол поэмаларды жан-жақты талдап, тақырыптың ашылуына, образдардың берілуіне, көркемдік деңгейіне, идеясына қатысты ой-пікірлерін батыл айта біледі. Сол арқылы біз өз заманындағы халықтың

өмірін көз алдымызға келтіре аламыз. Белгілі әдебиет зерттеушісі, профессор Ж.Тілепов: «Белгілі бір дәуірдің сөз өнеріндегі көркем шындықтың тарихи ақиқатқа арақатынасы – әдебиеттану ғылымының тарихилық сынды келелі проблемасымен тікелей сабақтас»,– деуі [40,3] де осыдан келіп шығады. Өмір шындығы көркем әдебиетте түрлі тәсілдермен, жолдармен көрсетіледі. Соны саралау, сұрыптау арқылы ғылыми талдау жасалады. Талғамы жоғары, әдебиет пен өнерді өміріне азық еткен оқырман өз керегін таңдап алады. Уақыт – төреші екенін кешегі данагөй бабаларымыз айтып кетпеді ме? Бүгін біз де сол уақыт безбеніне төзіп, тарих таразысынан таза шыққан тағлымды ғалым С.Сейітов еңбектері арқылы әдебиеттің кешегісі мен бүгінін таразылай аламыз. Солардың ішінде «Қырық жылда» қазақ даласында төңкерістен соңғы қиын-қыстау заманмен бірге туып, қалыптасқан әдебиеттану ғылымының алғашқы аяқ алысын байқататын еңбек болғандығымен маңызды.

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің ардагер жазушылары С. Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, М. Әуезов сынды алыптардың алғашқы туындыларынан-ақ өткен дәуір шындығын көреміз. Мысалы, осы зерттеуінде С. Сейітов қазақ прозасының отызыншы жылдары енді қалыптаса бастаған көркем проза қатарында Ғ.Мүсіреповтің «Тулаған толқында», «Қос шалқар», «Көк үйдегі көршілер», «Өмір ертегісі», С.Мұқановтың «Адасқандар», «Түсімде», Ғ.Мұстафиннің «Қан», «Еңбек бірлігі», «Қашқын», «Ер Шойын», Ө. Тұрманжановтың «Қошан кедей», Ж.Тілепбергеновтың «Жұмағазы хан», «Сәбиланы азат қылған теңдік заманы», «Таңбалылар» прозалық шығармаларға сын тұрғысынан талдау жасап, ғылыми пікір білдіреді. Жаңа образдар, сюжеттер, тақырып, мазмұндық сапасының ілгерілеуі туралы тарқатып айтады. Ұлы Отан соғысы кезіндегі қазақ прозасының дамуындағы ерекшеліктерін көрсете алған. Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ батыры» (1945) Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ» (1945), Ғ.Слановтың «Жанартау»(1945ж), Ә.Әбішевтің «Жас түлектер» (1945) туындылары соғыс жылдары баспасөз журнал бетінде жарияланып, кейін жұртшылыққа мәлім болған шығармалар жеке кітап болып шыққандығы белгілі. «Бұл кезеңде қазақ әдебиетінің кадрлары творчестволық жағынан едәуір өсіп, нығайды, әдебиетте өмір талабына сай, елеулі тәрбиелік маңызы бар шығармалар көрінді. Проза бұл кезеңде ілгері дамыды. Тарихи оқиғалардың бәрі де әдебиетте көркем образдар арқылы жан-жақты қамтылып, көрсетіліп отырды» – деп жазған ғалым М.Базарбаевтың пікірі осының айғағы [41, 236]. Дей тұрсақ та, Кеңес кезіндегі әдебиетке бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарағанда көп жағдайда пікір сәйкестігі бола бермейді. Қандай да болмасын ғылым саласындағы зерттеу әдісінің орнығуы ұзақ жылдар жемісі екені анық. Ал әлемдік әдебиеттану тарихындағы белгілі мектептер мен әдеби ағымдар табиғатын байыптағанда оны ұлттық әдебиеттанумен сабақтастықта қарау – әдіснамалық ізденістер мен іркілістерді әділ бағамдауға мүмкіндік бермек. Өйткені, ғылыми-зерттеушілік,

сыншылдық-эстетикалық, әдеби-теориялық ізденістер бүкіләлемдік іс-тәжірибеден үйрену, жаңашыл деп танылған зерттеу әдістеріне иек артпай тұра алмайды. Сол сияқты маркстік-лениндік әдіснама Кеңес әдебиеттануында түрлі эстетикалық көзқарас, идеологиялық қайшылықтармен күрес үстінде орныққаны белгілі. Бұл әдіснама Қазан төңкерісіне дейін әдебиеттануда қалыптасқан, яғни академиялық мектептер ұстанған әдіс-тәсілдерді терістегенімен, ол мектептерге тән дәстүр мен үрдісті түгел құрта алмағанын орыс әдебиетшілері мен сыншы ғалымдар ашық айтпаса да, тарихи сабақтастық мәселесі тұрғысынан түсінуге талпынды. Орыс әдебиеті сыны мен тарихы болсын, әдеби даму үрдісі болсын, бұлардың өзекті мәселелерінде тарихи сабақтастық үнемі назарда болғанын байқаймыз. Осы бағытта жазылған А.Бушмин, Г.Поспелов, Г.Фридендер, М.Храпченко, П.Николаев, С.Машинский өзге де орыс ғалымдарының зерттеулері назар аударарлық. Мысалы, Г.Фридендер: «Ибо наука, отрекаяющаяся от своих собственных исторических корней, является лженаукой» деп жазса[42,24], А.Бушмин: «Советское литературоведение, формируясь и развиваясь на основе научной марксистской методологии и связи с конкретным опытом предшествующего и современного литературного развития, восприняло так же лучшие научные традиции дореволюционной литературной критики и литературоведения»[43,25],— деп өткен дәуір әдебиетіне айрықша мән береді.

Қазақ әдебиеттануының қай салада болмасын, бар жетістігін, шыққан биігін Кеңес дәуірімен, яки Қазан төңкерісімен тікелей сабақтастыра қарауымыздың өзі сыңаржақ пікір болып табылады. Төңкеріске дейінгі Алаш зиялылары қалдырған рухани мұра мен әдебиеттану тарихын тек даттаумен болдық. Оған заман кінәлі болды десек те, бүгінгі күн тұрғысынан, осы 60-90 жылдардағы әдебиеттану ғылымында аты аталып, нысанаға алынып отырған еңбектердің қайнар бұлағы халық әдебиетінде екенінде сөз жоқ. С.Сейітов те басқа әдебиетші ғалымдар тәрізді әдеби-тарихи, әдеби-теориялық, сыншылдық-эстетикалық сипаттағы ізденістер барысында маркстік-лениндік әдіснаманы негізге ала отырып, әдеби мұраны зерттеу мен игеруде әдебиеттің таптығы, әдебиеттің халықтығы, әдебиеттің партиялылығы сияқты қасаң қағидамен қаруланды.

Дей тұрғанмен, Ұлы Отан соғысына дейінгі және соғыстан кейінгі шығармалар – әдебиет майданында танылып, ұлттық руханиятымыздың дамуына зор үлесін тигізді. Бұл кітапта автор сол дәуірдегі қаламымен қарымды еңбек еткен қаламгерлердің туындыларына тоқталады. Әдебиеттің бар жанрында да айтулы еңбектерге ғылыми сараптама жасайды. Коммунистік идеяның шынайы зор күші әдебиетте әсіресе, соғыс жылдарында елді рухтандыруға, жалынды жырларымен күш біріктіруге, халықтардың бір тудың асына бірігіп, ынтымақтасу жолында ерекше роль атқарғаны белгілі. «Майданда да, тылда да барлық қуат-қайрат пен күш-жігер жеңіс үшін, дұшпанды талқандау үшін

жұмсалды»– дейді автор. Осы кездегі Ж. Жабаев, Ә.Сәрсенбаев, Д.Әбілов, Ж. Саин, Қ. Аманжолов, Қ. Әбдіқадыров, С. Омаров т.б. ақындарымыздың поэзиялық шығармаларын, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, М. Әуезов, Ә.Әбішев, М. Ғабдулин, Б. Бұлқышев, т.б. қаламгерлердің прозалық және публицистикалық шығармаларына тақырыптық-идеялық тұрғыдан шолу жасайды.

«Өрлеу үстінде» деген соңғы тарауда зерттеуші М. Әуезовтің «Абай жолынан» бастап, С. Мұқановтың «Сырдария», Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ», Ә.Әбішевтің «Жас түлектер», Ғ. Мүсіреповтың «Қазақ солдаты» сияқты шығармаларының өмірге келіп, ұлт әдебиетінің көркеюіне ат салысқанын атап көрсетеді. Әсіресе, «Қырық жылда» зерттеуіндегі М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопесы туралы алғашқы сын тұрғысынан талданған еңбектердің бірі болып табылады. Абай мен оның әкесі Құнанбай туралы С.Сейітов: «Абай әділетсіздікті сезіне бастайды. Жуан ата, озбыр күштің әлсіздерге қанды шеңгелін батырып, аяусыз бүріп жатқанын көреді. Ол бәленің басы өз әкесінде – Құнанбайда екенін түсінетін дәрежеге жетеді. Романның бірінші кітабы Абайдың өз әкесіне наразылығымен, озбыр, қытымыр, әке мен әділет сүйгіш жас Абайдың арасында алшақтық тууымен аяқталады»,– [37,192] деп, ескі мен жаңаның арасындағы тартыс пен күрес деп көрсетеді. Ғалымның бұл сөздерінен Кеңестік дәуір көзқарасы, сол дәуірдің шындығы анық байқалады. Дегенмен, бір кезде, қазақ әдебиетінің алтын көшін бастап берген классикалық туындыларға дер кезінде ғылыми пікір білдірген санаулы ғалымдарымыз бірі С. Сейітов болғанын ескерсек, соның өзі терең білімділік пен биік талғампаздықты танытады. Ғалымның М. Әуезов туралы, оның шығармасы, стилі, кейіпкер образдарының ашылуы туралы бағамдары дәл, жинақы. Бүгінгі күн тұрғысынан бұл қайшылықты пікір туғызуы мүмкін. Құнанбай дана болмаса, Абайдай ұл дүниеге келер ме? Діндар, қажы, би Құнанбай үміт күткен перзентіне дүниенің кітабын алғызып оқытпаса, жастайынан орысша сауат аштырмаса, даналық қайдан келер еді? Бірақ М. Әуезов сол заманда олай деп қалай айтсын? Ескі мен жаңаның тартысы ретінде сипаттаудың өзі маңыздылығын бүгінгі күнге дейін жоймаған құндылығымен ерекше. Сол үшін де ұлы Мұқаннның басына да қара бұлт үйірілген уақыттар болған. Жазушы Тұрсын Жұртбаевтың пайымдауынша: «Бұл арадағы тартыс – әке мен баланың, яғни, Құнанбай мен Абайдың арасындағы, тіпті, адам мен адам арасындағы пендешілік мүдде қайшылығы емес, қоғамдық коллизия – қоғам мен қоғам арасындағы жанталасқан шарпысулар. Құнанбай – қартайған ескі қоғам, көшпелі феодализм, Абай – дүние көшіне бет бұрған заманның нысанасы ретінде тұспалданады. Шындықтың қыл шылбырын ширата есіп, нақты адам кейпін аллегориялық астастыруларға, коллизиялық шыңырауларға, шендестіруге Мұхтар саналы түрде барған»[44,7]. деп бағамдайды. Көркем әдебиетте өмір шындығы бұрмаланып, әсірелеуге ұрынып жататын тұстар кеңес дәуірі әдебиетінде жиі кездеседі. Жалпы,

әдебиетте көркем образ жасауда бұл бұрынан бар, бүгінге дейін де қолданылып келе жатқан әдіс. Ресейдегі өнер психологиясының атасы Лев Семенович Выготский : «Көркем дүниеде өмірлік материал мен оны беру формасының арасы қайшылыққа, іштей сәйкессіздікке құрылады, бейне ең қиын, икемге көнбейтін, бар болмысымен, автордың айтайын деген ойына барынша қарсыласып бағатын, оның еркіне бағынбайтын материалды автор өзі қасақана таңдап алатын сияқты»,– деген пікірі де осыны ұқтыратын сияқты[45,204]. С. Сейітовтің: «Құнанбай – өз заманындағы үстем тап өкілдерінің барлық сипатын бойына жиған жиынтық образ. Жазушы оның образын көркемдік түйіндеу жолымен жасаған»,– деген сөзі де ғалымдардың пікірімен сабақтасып жатқанын байқаймыз. Автор бұл еңбегінде М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясын жазып аяқтағанын, оның «қазақ әдебиеті тарихындағы аса құнды шығарма» деген баға береді. Сол сияқты басқа шығармаларға да әдеби-ғылыми талдау жасайды.

Әдебиеттанудың тағы бір тармағы – драматургия. Қоғам дамуындағы күрделі оқиғалар мен шытырман тартыстар көптеген шынайы драмалық шығармалардың көркем идеялық желісі болып тартылатыны белгілі. Заман болмысына қарай драматургиялық тартыс та өзгеріске түсіп, құбылып отыратынын нақты шығармалардың көркемдік сипатынан аңғаруға болады. «Біздің заманымыздан жүз жыл бұрын Гете «болмыстың бастамасы іс-әрекетте» деген. Бұдан табиғатты танып-білу, әлеуметтік жағдайларды өзгерту тек іс-әрекет арқылы ғана мүмкін болмақ деген қарапайым қорытынды өзінен-өзі келіп шығады. Істі сөзге айналдырудан гөрі, сөзді іске айналдырудың әлдеқайда қиын екенін әркім біледі. Жұмыс істеп отырғанда, әдебиетші бір мезгілде істі сөзге, сөзді іске айналдырады. Мұндағы жазушының жұмысына арқау болатын негізгі материал – сөз. Күллі әлемдік әдебиетте із қалдырған ұлы тұлғалардың жөні басқа.»,– деген М.Горькийдің сөзінен драмалық шығарманың оңай жанр еместігін аңғару қиын емес [37]. Егер әлем драматургиясы бірнеше ғасырлармен есептелетін үлгілі жолдан өтсе, қазақ драматургиясының тарихы әлі ғасырға да жеткен жоқ. Соған қарамастан өз жолын айқындай алды. Р. Нұрғалиевтің пайымдауынша: «Қоғамымыздың Октябрьден кейінгі дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық мыңдаған жылдық дәстүрі бар фольклоры, кәделі өнері, бай әдебиеті, жаһан мәдениетіндегі, әсіресе, орыс мәдениеті арқылы жеткен озық дәстүрлермен қауыша келіп, қазақтың жаңа сапалы өнерін – драматургия мен театрды өмірге әкелді»,–[46]. Қазақ драматургиясы шын мәнінде ғылыми айналымға, нысанаға алынып зерттеу ісі елуінші жылдардан басталғанын көруге болады. Осы жылдардан бастап диссертациялар қорғалып, монографиялық еңбектер жарыққа шыға бастады. Атап айтқанда, С.Ордалиевтің «Соғыстан кейінгі қазақ совет драматургиясы» (1956ж.), Ә.Тәжібаевтің «Қазақ драматургиясының очеркі» (1964ж.) және «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» (1970ж.), Р.Нұрғалиевтің «М.Әуезовтың трагедиялары» (1967ж), «Қазақ-совет

драматургиясының жанр жүйесі» (1983ж.), Р.Рүстембекованың «Б.Майлин драматургиясы» (1965ж.) және «Қазақ совет комедиясы» (1975ж.), М.Дүйсенов «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі» (1977ж.), Е.Жақыповтың «Қазақ драматургиясындағы батырлық эпостың дәстүрлері» (1975ж.), Т.Есімбековтың «Ә.Әбішевтің драматургиясы» (1986ж.), «Дастаннан драмаға» (1979ж.), Н.Ғабдуллиннің «Ғ.Мүсірепов – драматург» (1982ж.), С.Дәуітованың «Проблема изображения исторической личности в драматургии М.Ауэзова» (1990ж.) сынды монографиялық еңбектер мен диссертацияларлық жұмыстар қорғалып, ғылымға үлкен серпіліс әкелді. Әсіресе, академик Мұхтар Әуезовтың еңбегін ерекше айтқанымыз жөн. Ол драматургияға байланысты көптеген маңызды және іргелі мәселелерді жазды. Оның қаламынан туған «Драматургия заңы туралы кейбір ойлар» (1953ж.), «Реалистік драма жолында» (1954ж.) деген еңбектер осының дәлелі. М. Әуезов қазақ драматургиясын аудармамен байыту, жақсы классикалық үлгілерін қазақшалаумен – қазақ тілінің драма жанрындағы ұстанымы мен шеберлігін арттыру, интеллектуалдық нәзіктігімен дәлдігін айқындай, өткірлей түсуді ұмытқан емес. Ол сондықтан да Шекспирдің атақты трагедиялары – «Отеллоны», «Асауға тұсау», «Ромео мен Джулетта» сияқты әлемдік рухани дүниелерді ұлттық қазынамызға әкелді.

Осы ретте: «Ұлттық топырақта драматургиялық дәстүрлердің жоқтығына қарамай, басқы елдер әдебиетінен үйрене отырып, Әуезов жанр шарттарына толық жауап бере алатын трагедия жасады. Сюжеттік желінің тартылуы, композициялық құрылыстың архитектуралық драмалық заңдылықтарын жақсы білгендікті көрсетеді», – деп жазған көнекті ғалым Р. Нұрғалиевтің пікірі тегін емес [47,29]. Шығармаларға байланысты көптеген әлеуметтік және табиғи құбылыстарды талдауды тек тілі бай ғалым ғана жеткізе аша алады. М.Әуезовтің қазақ әдебиетінің алтын қорына қосқан рухани қазынасы орасан екені белгілі, ол білгір маман ретінде драманың туып, қалыптасуына тікелей атсалысып, мұрындық болған. Бұл салада Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, Ә.Тәжібаев, Ә.Әбішев, Т.Ахтанов, Қ.Мұхамеджанов, Р.Нұрғалиев сияқты белгілі қаламгерлер драматанушы ғалымдармен қатар алғашқылардың бірі болып, сыни пікірлерін, орамды ойларын ортаға сала білген қаламгер – С.Сейітов. Ғалымның аталған «Қырық жылда» атты еңбегінде және «Өмір өрнектері» зерттеуінде драмалық шығармаларға арнайы тоқталып, орынды да өткір пікірлер білдіріп, әділ бағалаулар жасағанын байқаймыз.

Ғалымның айтуынша: «Соғыстан кейінгі дәуірлердегі қазақ әдебиеті жиырмасыншы жылдардағы әдебиеттің заңды жалғасы есебінде дамып, жаңа кезеңде мүлде жаңа сапасымен көрінді. Әдебиеттің мазмұн өрісі кеңейіп, ұлғайды, тақырыбы салалана түсті, өмір құбылыстары бұрынғыдан гөрі кеңірек қамтыла бастады, жанрлар, әсіресе, проза мен драматургия едәуір өзгеріске ұшырады; жазушылардың шеберлігі бірте-бірте артып келе жатқандығы байқалды» [24190]. Соғыс жылдарында жарық көріп, сахнаға шығарылған бірқатар драмалық шығармалардың

көркемдік сапасын да сәтті таразылаған. Бұл саласындағы алғашқы еңбек – М.Әуезовтің “Еңлік-Кебек” пьесасы. Ол туралы тұщымды ойларын ортаға сала отырып, пьесаның негізгі тақырыбын ашып, шығарма тілінің шұрайлылығын баса атап көрсетеді. Қазақ аулындағы ру тартысы жарқын көсетіледі де, тап қайшылығы көмескі деген сын айтады. Сондай-ақ, Р.Малабаевтың «Қатесіз қарғыс» (1922ж.) шығармасы Гогольдің «Ревизорына» еліктеу түрінде жазылған тұңғыш комедия. Көлемі – үш перделі пьеса. Қазақ драматургиясының тарихында сол дәуірдегі алғашқы тәжірибелік туынды болып табылады. Маңызды сонда деп пайымдайды зерттеуші. Сол сияқты, Ж.Тілепбергеновтің «Перизат пен Рамазан» (1928ж.), А.Тоғмағанбетовтың «Екі заң» (1929ж.) драмалық шығармалары қазақ әйелдерінің бас бостандығы, адамдық құқтарының аяқ асты еткен сол заманның ең ауыр трагедияларын көрсететін шығармалар. Мәселен, М. Әуезовтің «Сын сағатта» (1941ж.), С.Мұқановтың «Жеңіс жыры» (1942ж.), Ә.Әбішевтің «Қырағылық» (1942ж.), М.Әуезов пен Ә.Әбішевтің «Намыс гвардиясы» (1942ж.) пьесаларының қойылымдары туралы дер кезінде сыни пікір білдіруі соның айғағы. Бұл турасында ғалым «Жеңіс жыры» мен «Қырағылықтың» оқиғасында адам образының жасалуында, тілінде, жалпы құрылыс бітімінде көп кемшіліктер орын алды. Алғашқысында партизан отрядына қосылған балалардың жауынгерлік істері көңілге қонымсыз, ойға сыйымсыз болып шықты. Жау офицерлері шетінен аңғал етіп көрсетіледі. Адамдарымыздың қырағылығы, оларды әшкерелеуі нанымды, дәлелді, емес. Оқиға желісінде жасандылық, жалғандық басым»,– деп жазды. Ал «Сын сағатта» және «Намыс Гвардиясы» туралы: «Майдан мен тылдың бірлігі, елдегі ерлік еңбек, соғыстағы жауынгерлердің қаһармандығы нақты көріністер арқылы дәлелденеді. Әсіресе, «Намыс гвардиясының» ұтымды жағы Пафиловтың қарамағындағы офицерлерді тәрбиелеудегі, әскерлерін басқару өнерінің көрсетілуін Т.Тоқтаров образымен байланыстырады. Пьесада кейбір олқылықтары бола тұрса да, өз тұсында тәрбиелік қызмет атқарғанын баса аңғартады»,– деген пікірлері де барынша орынды [24.194-б.].

Тарих үшін онша көп уақыт саналмайтын осы уақыттың ішінде қазақ драматургтері әлемдегі озық, дамыған елдер әдебиетінде бар негізгі, жетекші, басты жанрлық формаларды ұлт топырағында жаратып, халқымыздың рухани байлығының қатарына қосты. Әлемдік және Кеңес дәуіріндегі классикалық шығармалардың ана тілімізге аударылуы қазақ әдебиетіне игі әсерін тигізді. Драма жанрында жаңа формаларды тудыруда, реализм принциптерін игеру жолында А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, С. Сейфуллин, М.Әуезов, І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов сияқты дарынды қаламгерлер орасан зор қажыр-қайратпен, ерекше ыждағат-шабытпен, шығармашылықпен еңбек етті. Жазушыларымыз соны көркемдік ізденістер үстінде әлем әдебиетіндегі жемісті дәстүрлерді зерттеп, озық үлгілерді игерді. Кеңес дәуіріндегі заман талаптары, жаңа өмір

шындықтары туғызған идеялық нысана, көркемдік талғам шарттары дәстүр мен жаңашылдықтың үндесіп, қатар жасауына мүмкіндік берді.

Қазақ драматургиясының үздік шығармаларындағы қаһармандар өмірдің қат-қабат шытырманьында, тағдыр тауқыметі мен арпалысқан күрес жағдайларында, күрделі әлеуметтік-саяси тартыстар үстінде, психологиялық қайшылық пен сезім бұрқағы адам баласының басын тауға, тасқа соққан тар жол, тайғақ кешулерде көрінеді.

Әдебиеттанушы академик Р.Нұрғалиевтің: «Дәуір талабына сай проблемалық драматургияны, өміріміздің көкейтесті тоғыз тарау сырларын шертетін, жас ұрпақты рухани тәрбиелейтін толғауы тоқсан сахналық шығармаларды талап етеді»,—деген пікірі осыны мегзейді [46]. С. Сейітов те осы бағыттағы әдеби сыни көзқарасын тасқа басып қалдырған.

Тұтас алғанда, қазақ драматургиясын зерттеу саласында бірталай істер атқарылды: жанрдың қалыптасуы, жеке драматургтер шығармашылықтары ғылыми тұрғыдан тексерілді, алғашқы жанрлық классификация жасалды. Сондықтан қазақ әдебиеттануының 60-90 жылдардағы деңгейі жанрларының спецификалық ерекшеліктерін, поэтикасын айқындауды, олардың әдеби дамуындағы орны мен маңызын ашып, өрістеу процесін тиянақтап, өзара байланысы мен баюын көрсетті. Бұл дамуға қазақ әдебиетінің классиктері саналатын М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқановтармен иық тіресе өз үлесін қосқан әдебиеттанушы-ғалым С.Сейітовтің де аз тер төкпегені анық. Ғалым сол кезде енді жарық көрген дарынды қазақ қаламгерлерінің туындыларына тоқталады. Мұнда Ә. Әбішевтің «Достық пен махаббат», Ә. Тәжібаевтың «Гүлден, дала!», Ғ.Мүсіреповтың «Амангелді», Ш. Құсайыновтың «Көктем желі», М. Иманжановтың «Жас өмір», «Менің махаббатым», С. Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», М. Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин» сынды драмалық шығамаларының көтерген тақырыптары, сомдалған образдары, өмір шындығын берудегі көркемдік шешім мен шеберліктері туралы салмақты ойлар қозғалған. Ғалымның: «Қазақ драматургтерінің алдында келелі міндеттер тұрғаны анық. Өмір құбылыстарын бейжай, енжар сезінбей, творчестволық байқағыштықпен, көрегендікпен сезіну қажет. Өмір шындығын, қайшылықтар мен тартыстарды батыл көрсетіп, кейіпкерлердің ой-сезімдерін, жан-жүйесі, тебіреніс-толғаныстарын, әрекет-қимылдарын тереңдікпен суреттеу керек»,—деген батыл пікірінің өз кезеңі үшін мәні зор болды [37,289-б.].

Қазақ әдебиеттану ғылымын сөз еткен уақытта әдеби мұра мен көрнекті қаламгерлер шығармашылығы туралы ой-пікірлер бірден қалыптаса қоймағаны белгілі. Сол кездегі бүкіл кеңестік әдебиеттану ғылымы секілді бізде де әдеби мұраны, классикалық әдебиет өкілдерін зерттеу мәселелерінде кейбір қайшылықты пікірлер орын алғаны белгілі. Әдебиетіміздің тарихын әлі толық түсініп бітпеген аса күрделі кезеңде әдеби мұраны игеру, зерттеу әдебиет тарихын жүйелеу саласындағы жұмыстардың тез дамып кетуіне кері ықпал етіп, кедергі келтірген екі

көзқарас болды. Ол – жиырмасыншы жылдардың бас кезінде басталған пролеткультишылдардың нигилизмі мен «тұрпайы социологизм» әдісі. Бұл екі теория қазақ әдебиетінде ғана емес, бүкіл одақтық әдебиеттану ғылымында орын алды. Пролеткультишылдар ғасырлар бойы жасалған прогрессивті әдеби дәстүрді жоққа шығарса, әдебиет тарихын зерттеуде дәуір талабы жазушының шыққан таптық тегіне қарап бағалауды міндеттеді. Бұл жолдан С.Сейітов те айналып өте алмайтыны белгілі еді. Өз қоғамының перзенті ретінде бейбір өмірде, соғыс шайқастарында, ауыр сын сағаттарда шыңдалып, өзі көріп куә болған, көкейге түйген нәрселерін биік өре, терең білім нәтижесінде дүниеге келген мұралары ұлт руханиятына қосылған сүбелі еңбектер. Жетпіс жылға созылған кеңес кезеңнің ерекшелігі – қазақ әдебиеті классиктерінің әлемдік әдебиет төрінен өз орнын еншілеу дәуірі болды. Дарынды қаламгерлер әдебиеттанушылардың зерттеу-сын еңбектері арқылы халыққа танылып, оқулықтарға еніп, әдебиет тарихында өз орнын белгіледі. Осы бағытта салмақты сын айтып, салиқалы ой түйе білген Сағынғали Сейітовтің де қазақ әдебиеттану ғылымында өз қолтаңбасы бар ғалым екенін баса айтқымыз келеді.

Әдебиеттану – ауқымы кең, көтерер жүгі ауыр сала. Оның поэзия, проза жанрлары әлі де түбегейлі зерттелу үстінде, ұлт барда, заман өзгерісіне, уақыт талабына сай зерттеле де бермек. Бүгінгі күнге шейін сан қырлы дамуды бастан өткерген рухани өміріміздің кешегісі мен бүгінін танып, жетістігі мен кемшілігін сараптауда 60-90 жылдар аралығындағы қаламгердің ғылыми еңбектерінің құны жоғары деп білеміз. Оның қаламынан туған әдеби-зерттеулер қазақ қоғамының мәдени өсуіне өз ықпалын тигізді. Өзі бел ортасында жүріп, қан майданда қалай соғысса, рухани өмірімізді гүлдедіру жолында да солай күресті. Қоғамның нағыз намысшыл азаматы ретінде еліне адал қызмет ете білді. Өзіне құлақ түрсек: «Мен Қазақстан жазушыларының он құрылтайына делегат болып сайланып, талай сындарлы оқиғалардың мәнісін өз көзіммен көрдім. Мәселен, С. Сейфуллин шығармашылығының 20 жылдығын өткізуге атсалыстым. Кейін, 1956 жылы Сәкенді ақтаған комиссияның бел ортасында жүруге тура келді. Илияс Жансүгіровтің 5 томдығын да дайындастым. 25 жыл бойы әскери көркем әдебиет комиссиясының төрағасы қызметін атқардым. Поэзия, көркем аударма комиссиясының мүшесі ретінде де одақ тапсырған жұмыстарды әркез тиянақты етіп атқарып отырдық», – дейді [48]. Осы сөздерден оның халық игілігі үшін бірталай істің басы-қасында болып, атқарысқанын аңғарамыз. Артында том-том таудай кітаптар қалдырған қаламгердің ұрпақ игілігі үшін еткен еңбегінің өрелілігі, негізінен әдеби сын мақалалары мен зерттеулерінен анық та айқын байқалады.

1.3 60-90 жылдардағы әдеби сын және С. Сейітов

Әдебиеттену ғылымының негізі – әдеби сын. Сын – әдебиеттің айнасы. Қашанда әділ сынға жүгініп, көркем әдебиеттің сипатын, даму жолын, бағытын байқаймыз. Сын әдебиетті жан-жақты саралап, оқырманға талдап түсіндіретін сөз өнерінің күрделі түрі. Сынның мақсаты – өнер туындыларының тууы, оның оқырманның жанына, ішкі әлеміне әсер етуін анықтау және әдеби пікірталас, әдеби ағымдардың эстетикалық жарысын көрсетіп, жаңашылдықты айтып отыру. Шынайы сын көркем шығармаларды талдау арқылы әдебиетті қалыптастырады. Бұл туралы А.Байтұрсынов: “Әдебиет алқасына кіретін шығармалар қара сөз, дарынды сөз болып екі айырылады. Сынға түскенде, мұның екеуі екі жүйе таразымен өлшеніп, сынға түседі. Қара сөздер, мейлі әуезе, мейлі әліптеме, мейлі байымдама болсын – ғылым таразысына түсіп, ғылым жүйесінің сынымен тексеріледі. Ғылым сыны ғылым жүйесіне дұрыс, теріс қарайды, шынында сондай нәрсе ме, топшылауы дұрыс па, дәлелдері толық па, сипаттары күшті ме деп, со жағынан тексереді”, – деген болатын [49.266-267-б.б.]. Ал, “Әдебиеттану терминдер сөздігінде”: “Әдеби сынның негізгі міндеті шығарманы нақты тексеріп, жетістік-кемшіліктерін саралап, эстетикалық баға беру.” – деген анықтама берілген [50,67-б.]. Ендеше, сынның көтерер жүгі ауыр, жазушы алдында үлкен жауапкершілікті талап ететін, ар алдындағы тазалықты талап ететін маңызды жанр.

Классикалық филологияда бірінші болып Буало сыналса, ол өз кезеңінің әдебиетін, яғни француз классикасының ерекшеліктерін анықтап, оны дәлелдеп көрсеткен. ХҮІІІ ғасырда Германияда Лессинг, Францияда Дидро еңбектерінің мәні зор болды. Орыс әдеби сынынның басы болып, В.Г. Белинский мойындалса, ол да өз уақытының әдебиетінің маңызды шығармаларымен өз замандастарын таңғалдыра білген. Ұлы сыншы көркем әдебиет пен сөз өнерінің айырмашылығын дәлелдеген. В.Г.Белинскийдің шығармашылығы орыс әдебиетінің қалыптасуына тікелей әсер еткені тарихтан белгілі. Сонымен қатар, Писарев, Н.А.Добролюбов, Н.Г. Чернышевский т.б. әдебиетшілер орыс қоғамының рухани әлемін оятып қана қоймай, басқа халықтардың әдеби-мәдени жағынан дамуына ықпал етті. Пушкиннің, Некрасовтың, Толстойдың, Горькийдің, Маяковскийдің, Шолоховтың әдебиеті – жоғары шеберліктің мектебі болды. Кеңес дәуірі кезінде “социалистік реализм” терминінің туып, қалыптасуына негіз болып, оның өріс алуына жол ашты. Орыс әдебиеті туралы сөз қозғағанда басқалардан биік көрінетін тұлғалардың бірі Н.А.Добролюбов өз еңбегінде жазушының өмірді терең түсініп, оның ең елеулі тұстарын айшықты да ажарлы суреттеуін аса жоғары бағалай келіп, былай дейді: “Нақты сынның міндеті – жазушының шындық дүниеге қатысын анықтау. Шындыққа сәйкестікті көркем шығарманың жетістігі деуден гөрі, оның қажетті шарты деу дұрыс. Ал шығарманың нағыз құндылығын біз жазушы көзқарасының кеңдігінен, өзі суреттеп отырған құбылыстарды мінсіз дұрыс түсінуден және оны жан бітіре бейнелеуден көреміз”. [51.172-б.] Бұл пікірі А.С. Пушкиннің

“Где нет любви к искусству, к справедливости и к истине, там нет и критики” деген пікірімен сабақтасып жатқанын байқаймыз. Шындығында да өнерге, шындыққа және әділдікке деген сүйіспеншілік жоқ жерде сын да, сыншы да болуы мүмкін емес. Өмірде шындық үшін күресе білмейтін адам, өнерде шындықты айтуды мұрат тұта алмасы анық. Өмірдің жолы ғана емес, шындықтың, күрестің жолы да шырғалаңы мен шытырмансы көп жол. Өткен тарихымызға үңіле отырып, сол шындықтан халықтың жүріп өткен жолын ғана көріп қоймайсың, әдебиетін, мәдениетін, салт-дәстүрін, рухани болмыс-бітімін танып-білесің. Өткенсіз бүгін жоқ. В.Г. Белинскийдің : “Адамзат қоғамының даму заңдылығы сондай – бүкіл адам баласының басынан кешкендері уақыт атты тұңғықтың иіріміне батып із-түзсіз жоғалып кетпейді. Шын мәнінде өмірден өткен жайдың талайы оның санасында тірлік кешіп жатады.” – деуінде терең мән бар [52,236-б]. Тарихқа табан тіреп, өткенмен есептесіп отыру – болашақты ойлайтын адамға борыш. Ерте есейген еңселі елдер мен тамырын тарихтың терең қойнауынан таратқан тағлымды жұрттардың қай-қайсы да өткен күнге ой көзімен қарап келген. Кешегісін айтқанда келешегін ойға алып отырады. Сыншы-ғалым С.Әшімбаевтің сөзімен айтсақ: “Кешегіні ойлау – кемел келешекті ойлау. Бүгінгі жақсылық та, жамандық та көктен түскен жоқ. Бәрі өткеннің жемісі, келешегінің салдары” [53,509-б.]. Олай болса, әдеби-көркем сынымыздың өткен кезеңіне сын көзімен қарап отыру, табысымызға тасымай, шала ісімізге жасымай, жоқты бардай, барды дардай етіп бұра тартпай, объективтік қорытындылар жасау – өмір талабы мен қоғамдық ойдың даму заңдылығынан туып отырған уақыт қажеттілігі.

Бұл тұрғыдан келгенде КПСС Орталық Комитетінің 1972 жылғы «Әдеби көркем сын туралы» қабылдаған қаулысы кеңестік дәуір әдебиетінің бірер жылға емес, сол кезенді тұтас қамтыған әдеби-көркем сынның жетістігі мен кемшілігін сарапқа салып, саралаудың нәтижесінде қабылданған тарихи маңызы бар құжат болды. Қоғамдық және рухани өміріміздегі дәуірлік мән-маңызы айрықша әлеуметтік факторларға тоқталмай өтуге болмайды. Өйткені, сын эстетикалық қана емес, идеологиялық құбылыс бола білгенін естен шығармауымыз керек. Осы қаулыдан кейін жалпы Одақ көлеміндегі сыншыл ойдың даму процесінде жаңа бетбұрыстар кезеңі басталғаны белгілі. Оның нақты бір дәлелі – «Жазушы» баспасының жанынан сын редакциясы құрылып, сын кітаптарының жаппай жарық көруі. Рас, баспасөз атаулы партия мен өкіметтің қатал бақылауында қала берді, үнемі коммунистер саясаты мадақталды, әдебиет пен өнерге, таптық-пролетарлық көзқарас таңылып отырды. Сол жылдары съездерді, пленумдарды, қаулыларды, Ленин мұрасын, партия қайраткерлері шығармаларын дәріптейтін қаламгерлердің қалың шоғыры қаулап шыққаны жасырын емес.

Ал, тұтастай алғанда қазақ әдебиеттануы мен әдебиет сыны әлемдік орыс, Еуропа мәдениетіне тән методологиялық тәсілдерді меңгеруді, ұлы ойшылдар мен түрлі әдеби мектептерден үлгі алды. Өзге

өркениет мұраларын меңгере отырып, өз өткенімізді тануда ұлттық өнер мен әдебиетті дұрыс бағалап, саралауда көп іс тындырды.

Қазақ сөз өнерінде әдеби сынның туып, қалыптасып, даму тарихында ұлы А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, С.Сәдуақасов, С.Сейфуллин, Қ. Кемеңгеров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов сияқты алыптарымыздың еңбектерінен бастау алып, Ғ.Тоғжанов, Ы.Мұстамбаев, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, Ғ.Мұстафин, Қ.Нұрмаханов, А.Нұрқатов, Ә.Тәжібаев, М.Қаратаев, С.Қирабаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Ш.Елеуқенов, С.Сейітов, Р.Бердібаев, Р.Нұрғалиев, Т.Кәкішев, М.Дүйсенов, З.Ахметов, М.Базарбаев, Ә.Нарымбетов, З.Қабдолов, З.Серікқалиев, Ф.Оразаев, Т.Тоқбергенов т.б. көптеген зерттеуші-ғалымдарымыздың әдеби-сын мен әдебиеттануда қалдырған еңбектерімен ұласады. Қазақ қаламгерлерінің қарымды еңбек еткен жемісті жылдар осы кезең болды.

Жетпісінші жылдардың ортасынан былай қарай сын процесінде едәуір соны серпіліс байқалғанын атап айту керек. Бұл тұстағы рецензия, диалог, шолу, және проблемалық сын мақалалардың мазмұны, концепциясы біршама тереңдеп, формалық тұрғыдан да ептеп елең еткізерлік өзгерістер, жағымды жаңалықтар болды. Сынды өркендету және оның дамуы ең алдымен аға сыншылар қатарының тұрақты кадрлармен толығымен сабақтас құбылыс. Сын мақалаларымен жұртшылық назарын аударған Р.Тоқтаров, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Б.Сарбалаев, А.Егеубаев, Қ. Әбдезұлы, Ж.Тілепов, Б.Ыбырайымов, Б.Майтанов, Ә.Бөпежанова, Д.Ысқақов, Ә.Дербісалиев, Ж.Дәдебаев, С.Негимов, З.Бисенғалиев, Ө.Әбдіманов, т.б. еңбектері бір төбе. Қазақ әдебиетін орыс тілді оқырманға танытып, көп еңбек жазып, ғылыми-танымдық дүниелерін ұсынған М.Сильченко, Н.Смирнова, З.Кедрина, К.Зелинский, А.Петросян, П. Косенко, И.Брагинский, Е.Лузинова, В. Сидельников сияқты орыс әдебиетшілерінің еңбегін ризашылықпен атаған жөн. Әдебиетіміздің даму тарихында лайықты орны бар ақын, жазушы, драматург, және сыншылар туралы кең тынысты, шығармашылық портреттер, кемел ойлы ғұмырнамалық әдеби очерктер, тағлым-тәлімі мол танымдық эсселер жазылды. Біз олардың негізгілеріне тоқталып өтуді дұрыс деп ойлаймыз. Өйткені, қазақ әдебиетінің дамуына бастан-аяқ қатысып, өзінің бүкіл саналы ғұмырын арнаған С. Сейітов олардың бел ортасында бірге болды. М.Әуезовтың «Әр жылдар ойлары» (1959.), С.Мұқановтың «Өсу жолдарымыз» (1960.), кейінірек «Жарқын жұлдыздар» (1964.) сынды ғұламаларымыз Абай мен Шоқан туралы эстетикалық мәні бар ғылыми маңызды еңбектеріне өзінің көзқарасын білдіріп отырды. Сондай-ақ, Қ.Жұмалиевтің ұзақ жыл зерттеулерінің қорытындысы есебінде «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» (1958.), «Қазақ әдебиеті тарихының және Абай поэзиясының тілі» (1960) атты екі томдық зерттеу еңбегін ерекше атаймыз. Ақындық табиғаты, оның ұлттық ерекшелікпен байланысты проблемалары профессор Есмағамбет Ысмайылов еңбектерінде тарихи

жағынан ғана емес, ғылыми жағынан да терең зерттелгенін ғалымның еңбегінде аталып өтіледі. Оның «Ақындар» монографиясы (1956) орыс тіліне аударылып, сол кездегі одақтық сында жақсы бағаланды. Одан кейін «Ақын және революция» (1964) деген С.Сейфуллин туралы зерттеуін, бірнеше сын кітаптарын «Сын және шығарма» (1960), «Әдебиет жайлы ойлар» (1963) тәрізді еңбектері жарияланғаны белгілі. С. Сейітовтің те өз кезінде С. Сейфуллин туралы алғашқылардың бірі болып, сын-зерттеу жазғандардың бірі екенін байқаймыз. Ол: «Мен Сәкеннің өзін көрмесем де, есімі мен шығармалары құлағымға ерте шалынған буынның өкілімін. Ауыл мұғалімінің отбасында туып-өсіп, кітапқа үйірлеу келген менің қолыма әйгілі ақынның от қанатты өлеңдері бұрынырақ тиді,— дей келе, оны ауыл адамдарына бала кезінде жатқа оқығаны, «Көкшетау», «Аққудың айырылуы» сияқты поэмаларымен танысқанын айта келеді де,— 1936 жылы ақынның шығармашылық қызметінің 20 жылдығына байланысты оған арнау өлең жаздым. 1956 жылы Сәкенді ақтау туралы мәселе көтеріліп, сол комиссияның бір мүшесі болдым. Оның барлық шығармаларымен егжей-тегжей танысып, оны ақтау туралы ұсыныс енгіздік. «Жазушы С. Сейфуллиннің әдеби шығармалары туралы қорытынды» деп аталатын сол құжаттың машинкаға басылған 16 беттік бір нұсқасы менің мұрағатымда сақтаулы тұр»,— дейді [54]. Осыдан кейін Сәкен шығармалары Е. Ысмайылов, С. Қирабаев, Т. Кәкішев сынды ғалымдарымыздың жан-жақты терең зерттеу нысанына айналды.

Қазақ әдеби сыны мен әдебиеттану ғылымының қаз тұрып, өсіп, өркендеп, жақсы өріс, кең жайлауға шығуына мол еңбек сіңіріп, сол мақсат үшін сапарда көп іс тындырған қарымды қаламгер ағаларымыздың бірі – Мұхаметжан Қаратаев. Оның бұл тұста жариялаған кітаптарының ішінде «Туған әдебиет туралы ойлар» (1958), «Шеберлік шыңына» (1963), «Эпостан эпопеяға» (1969), «Әдебиет және эстетика» (1970) т.б. елеулі орын алады. Аталған еңбектерде сын мақалалар мен зерттеулер, әдеби портреттер мен эсселер бар. Өнер табиғатын байсалды түсіну, эстетикалық тереңдік, эрудиция байлығы, публицистік пафос, суреткерлік шеберлік – Қаратаевтың сыншылдық талантына етене тән қасиеттер. Ол әдеби процестерді бағалаған уақытта объектіні жан-жақты қамтып, түбегейлі қозғайды, салмақты мәселе көтеріп, маңызды ойлар айтады: «Болмашыны місе тұтпайтын бүгінгі биік талапты оқырманға ғылыми-теориялық және идеялық іргесі берік, эстетикалық сапасы мүлтіксіз кемел, көркем туынды қажет, әдеби сын қажет. Жазушы оқырманнан, сыншы жазушыдан зерттеу объектісін артық білмесе кем білмеуі керек»,— деп, сыншыға жоғары талап қояды.[55, 258-б.] Академик сыншы жалғыз қазақ әдебиетінің аясында ғана жұмыс жасамай, тұтас орыс әдебиетінде шолу жасады. Осы қатарда Белинский, Плеханов, Луначарскийлердің эстетикалық мұрасын қарастырған зерттеулерлерінің құны өте зор. Оның мақалалары «Литературная газета», «Вопросы литературы» басылымында жиі жарияланып тұрды. Орыс

оқырмандарының назарына қазақ әдебиетінің мәселелерін тартып «Мировозрение и мастерство» (1956), «От домбры до книги» (1969) «Вершины впереди» (1972) кітаптарын ұсынды. Бұл еңбектерде сын табиғаты, аударма жайы зерттелді, Лермонтов және қазақ әдебиеті, Белинский және қазақ әдебиеті мәселелері С. Сейітов зерттеулерімен үндес екенін байқатады. Академик-әдебиетшінің үш томдық (1974) ғылыми-сын еңбектері қазақ сынының кәсіби дәрежесінің өсіп, әдеби-эстетикалық салмағының артып, биік өреге жеткендігінің куәсі.

Осы бағытта ауқымды еңбек еткен әдебиетші-ғалым Бейсенбай Кенжебаев болды. Оның іргелі зерттеулерінің бірі – «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958) монографиясы. Мұнда тұңғыш рет мұрағат қорларынан, кітапханалардың сирек газет-журнал, кітаптар сақтайтын бөлімдерінен, жеке адамдардың қолдарында жинақталған қазыналардан алынған бай материалдар, қолжазбалар, әдеби-тарихи деректер, сан алуан шығармалар жаңа методология тұрғысынан екшеліп, әдебиеттанудың үздік жетістіктері, дәстүрлі үлгісі негізінде талданған болатын. Алғаш 1941 жылы жарияланған «Қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселелері туралы» еңбегінде көне дәуірден жеткен «Диуани- лұғат ат түрік», «Кодекс Куманикус», «Мұхаббат-наме» т.б. шығармалар туралы жеке-жеке арнаулы мақалалар жазған ғалым, оның қазақ әдебиетіне қатысты арналарын терең ашып, көрсетіп берді. С.Торайғыров мұрасын зерттеу, жариялау, бағалау, насихаттауда Б. Кенжебаев көп еңбек етті. Ақын шығармаларының әдебиет тарихындағы орнын айқындап берді. Профессор Б. Кенжебаевтың әр кезеңде, түрлі басылымдардың бетінде, ғылыми кеңестерде айтылған ой-пікір, мақала, рецензия түрінде айтып келген тұжырымдары С. Сейітов пікірімен орайлас екенін аңғарамыз. Өйткені, кез-келген елдің әдебиеті тереңнен тамыр алатыны сөзсіз. Ғалымның ойлары «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» (1973) және «Жылдар жемісі» (1984) жинағында асыл сөз, әдебиет туралы көптеген мәнді мәселелерді қозғайды, терең ой толғайды. Оны С. Сейітов та солай пайымдайды.

Қазақ әдебиетіндегі сын жанрының дамуына ерекше еңбек еткен қарымды қаламгер – Серік Қирабаев . Оның алғашқы зерттеуі «Ғабиден Мұстафин» (1956ж.) атты библиографиялық очерк. Проза шебері Ғабиден Мұстафин туралы жазылған бірден-бір тиянақты еңбек осы еді. Кейін қазақ мәдениеті тарихында өшпес ізі бар Спандияр Көбеевтің әдеби мұрасына жан-жақты әдеби шолу ғылыми тұжырым жасап, ақындығына әділ баға берген халыққа ұсынған «Ыспандияр Көбеев» (1958) деген кітабы жарық көрді. Осылайша ғылымдағы өз жолын салып әдеби-ғылыми қауымды елең еткізген С. Қирабаев жаңа белестерге, күрделі тақырыптарға ойысты. С.Сейфуллиннің негізгі еңбектерін, газет-журнал басылымдарын, мұрағат деректерін, ақын шығармашылығына қатысты барлық ғылыми құжаттарды толық жинап, екшеп, жазып шыққан күрделі еңбегі – «Сәкен Сейфуллин» (1962) монографиясы осы бағыттағы үлкен табыс ретінде танылды. Бұл еңбек

қазақ және орыс тілдерінде Алматыда, Мәскеуде жарияланды. Орыс, армян, өзбек халықтары әдебиетіндегі Владимир Маяковский, Егише Чаренц, Хамза Хаким-Заде Ниязи тәріздес ғажайып таланттарымен иық тірестірген өнегелі өмір иесі бар Сәкен Сейфуллин туралы Есмағамбет Ысмайылов, Тұрсынбек Кәкішевтің белгілі еңбектерін ескере отырып Серағаң әдебиеттануымыздың жаңа, әрі заманауи бағыты – революция және әдебиет ұғымдарымен өзектес – Сәкентанудың берік негізін қалады. С.Қирабаевтың С. Сейітов еңбектерімен ұштасар тұсы көп. Жоғарыда атап өткен Сәкен шығармалары турасында, әдебиеттер байланысы туралы, әдебиеттегі достық тақырыбындағы үндестіктер қазақ әдебиеті үшін үлкен олжа болғаны рас. Тұңғыш әдеби-сын мақалалар жинағы – «Өрлеу жолында» (1960) сыншы С.Қирабаев стилінің қаламгерлік бағытын айқындады. Бұл еңбекте автор екі мәселеге айрықша мән береді. Біріншісі – жалпылық, жинақтаушылық сипаттағы мақала болса, екіншісі – портрет үлгісіндегі материалдар. Ғалымның Ж.Саин, М.Иманжанов, Х. Ерғалиев, Ә.Нұршайықов туралы сын мақалалары кезеңдік әдебиеттануда үлкен із қалдырды. «Октябрь және қазақ әдебиеті» (1968) сын кітабында автор «Әдебиеттің есею жылдары», «Соғыс және әдебиет», «Қазақ поэзиясының елу жылдығы», «Уақыт және қаламгер», «Сыншы еңбегі» секілді проблемалық зерттеулермен қоса, Асқар Тоқмағамбетов, Ғали Орманов, Жұбан Молдағалиев туралы монографиялық этюдтерін енгізген. Сыншы талантының кемелденген тұсында туған «Өнер өрісі» (1971), «Әдебиет және дәуір талабы» (1976), «Революция және әдебиет» (1977), «Шындық және шығарма» (1981), «Талантқа құрмет» (1988) зерттеу кітаптарында қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Ә.Кекілбеаев, Ф.Оңғарсынова, О.Бөкеев шығармашылықтары сөз болады.

Осы жылдары зерттеуші, сыншы ғалым Ш. Елеуқеновтің шығармашылығы да осы дәуірде жемісті еңбек болды деп айтуға болады. Оның «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты» (1977), «От фольклора до романа-эпопеи» (1987) атты еңбектері қазіргі қазақ романының жанрлық және идеялық-эстетикалық ерекшеліктерін, қазақ әдебиетінде реализмнің даму, баю жолдарын тиянақтылықпен қарастырған бағалы зерттеулер қатарына кіреді.

Әдебиеттегі идеялық-әлеуметтік ізденістерге, сын жанрының туып, қалыптасуына, шығармаларының құжаттық деректік негіздеріне, мұрағат (архив) материалдарына көп көңіл бөліп, осы бағытта өнімді жұмыстар жазған профессор Тұрсынбек Кәкішевтің «Сын сапары», «Оңаша отау» атты еңбектері әдебиетіміздің тың табысы болды. Кейін ғалымның бұл аталған зерттеулері біріктіріліп, «Қазақ әдебиетінің сынының тарихы» (1994) деген іргелі еңбектің негізін құрады. Бұл кітап қазақ әдебиеті сынының тарихи дамуына үлкен үлес болып қосылды. Мұнда бұрын белгісіз болып келген тарихи, әдеби, мәдени деректерге мен құнды құжаттық, биографиялық мәліметтер де мол. Сәкен Сейфуллин туралы ғұмырнамалық кітап жазып, оны орыс тілінде Мәскеуден шығарып,

абыройға ие болған автор қазақ әдебиеттануының тереңірік зерттелуіне зор үлес қосты. Профессор Т. Кәкішев С.Шәріпов, Е.Бекенов, Ж.Тілепбергенов, С.Ерубәев мұрасын жинап, алғысөз, түсініктемелерін жазып, халыққа ұсынған еңбектерін ілтипатпен атауға болады.

Орыс тілді басылымдарда Е. Лизунова қазақ әдебиетінің аса көрнекті қайраткері М. Әуезовтің шығармаларын зерттеу ісімен тұрақты айналысты. Оған ұлы жазушының қызы Ләйлә Мұқтарқызы Әуезованың көмегі ерекше болды.

Әдебиеттанудың сын жанрына қомақты үлес қосқан ғалым – Рахманқұл Бердібаев. Ғалым әуеліде сын жанрында қалам тербеп, қазақ әдебиетінің үлкен өкілдері Абай, Жамбыл, Сүйінбай, Иса, Сәкен, Ілияс, Асқар, Әбділда, Сырбай поэзиясы, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Нүрпейісов, І.Есенберлин, Ә.Әлімжанов, Ә.Нұршайықов прозалары туралы салмақты ойы бар монографиялық еңбектер жазды. Ғалым-сыншыға тән бір ерекшелік – әдебиеттегі жаңалықтарға дер кезінде үн қосып отыруы. Ол С.Мұратбеков, Ә.Кекілбаев, Қ.Жұмаділов, М.Мағауин, С.Сматаев, Д.Досжанов шығармаларына тоқталған сын мақалалары арқылы өзінің дарынды сыншылығын көрсете алды. Р. Бердібаев қаламынан туған «Қазақтың тарихи романы» (1979) ұлттық прозаның үлкен жанрына арналса, «Қазақтың тұңғыш эпопеясы» Мұханның «Абай жолында» әлемдік көркемдік дәрежені қалай игеріп, қалай дамытты деген сауалдарға жауап береді. Сыншының «Қазақ эпосы» (1982) «Сарқылмас қазына» (1983) «Кәусар бұлақ» (1989) сынды еңбектерінде негізінен көне дәуір әдебиеті мен фольклордың байланыстары жыршылық пен айтыс өнерінің тарихы, дәстүр проблемалары қарастырылды.

60-90 жылдары шыққан сын, әдебиеттану еңбектерінің тақырыбы, жанрлық ерекшеліктері, авторлар құрамы, көтерген, шешкен мәселелері қазіргі әдебиеттің биіктен көрінуіне мүмкіндік берді. Қазақ сыншылары мен әдебиетшілері көркемдік талдау мен социологиялық, философиялық, эстетикалық саралау үлгілерін ұштастыруға, реализм әдісінің қазіргі кезеңдегі методологиялық мәселелерін қарастыруға, жанрлық-стильдік ізденістерді анықтауға, көрнекті қаламгерлердің шығармашылығын тануға күш салды. Ғалымдарымыздың осы салаларда жеткен белгілі табыстарын көрмеу, айтпау, елемеу, сөз жоқ, әділетсіздік болар еді.

Әдеби сынға жағдай жасау, бағалау бағытында жасалған шаралардың қатарында жазушылардың сыни еңбектерін жариялау дәстүрінің жалғасқанын айтуға болады. Жетпісінші жылдары Ғ.Мүсіреповтің «Суреткер парызы» (1970), Ғ.Мұстафиннің «Ой әуендері» (1978) кітаптары жарық көрді. Жұбан Молдағалиевтің үш томдық таңдамалы жинағының соңғы кітабына сын мақалалары енгізілсе, драматург Қ.Мұхамеджановтың екі томдық таңдамалысының бір томы түгелге жуық әдеби-сын мақала, шолу, портрет, рецензиядан тұрады. Жазушы, драматург Т.Ахтановтың екі томдық шығармасының бір томы сын мақалаларға арналған. Белгілі ақын Ғ.Қайырбеков «Бір кемеңнің

үстінде» деген атпен сын мақалаларының жинағын шығарды. Ғ.Қайырбековтың сын жинағын теориялық-эстетикалық заңдылықтарға бағынатын тараулардан тұратын ғылыми трактат емес, ағымдағы құбылыстарға селқос қарай алмайтын сергек қаламгердің поэзиялық туындыларға жазған пікірлерінің, шолуларының топтамасы деп тұжырымдауға болады. Екінші «Портреттер» деген бөлімде Абай, Ыбырай, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Орманов, Қ.Аманжолов, І.Омаров, Қ.Жармағамбетов, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов, Қ.Есенжанов, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалиев туралы жазылған әдеби-сын мақалалары топтастырылған. «Шығарма арқауы – шындық», «Замандас тұлғасы» монографияларының авторы сыншы-ғалым Нығмет Ғабдуллиннің «Уақыт сыры» (1981) кітабы әр кезде жазылған мақала, рецензиялардан құралған. Оның жазғандарынан әдеби құбылыстардың өзгерісі, көркемдік өміріміздегі даму жөнінде бағалы мағлұматтар алуға болады. Н.Ғабдуллиннің сыншы ретінде әдеби қозғалысқа үнемі белсенді түрде қатысып отырғанын байқаймыз. Өмірден ерте кеткен талантты сыншы Айқын Нұрқатов туралы жылы лебізін де осы еңбектерден көре аламыз.

Әдебиетші қауым сын төңірегінде жоғарыда атап өткен сыншылармен бірге С. Сейітовпен тұлғалас бұл есімдердің қатарында қазақ әдебиеттану ғылымына зор еңбек сіңірген ғалымдар Қ. Жұмалиев, М. Базарбаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Ә. Жәмішев, Х. Сүйіншәлиев т.с.с. Олар еңбектерінде әдеби құбылыстар мен өзгерістерге, прозамыз бен поэзиямыздың өзекті мәселелеріне терең талдау жасады. Олардың еңбектерінде әдебиеттегі негізгі тенденциялар, маңызды шығармалар талданады. Замандас қаламгерлері туралы ғалым: «Академиктер З.Ахметов, С. Қирабаевтардың әдебиетке қосқан үлестері орасан зор. Осы арада мен М. Базарбаевты да атап, оның қазақ поэзиясының түбегейлі мәселелерін зерттеген майталман мамандардың бірі деп бағалаймын», – дейді [56].

Сын туралы сөз қозғағанда С. Әшімбаевтің есімін атап өткеніміз дұрыс. Ол (1982), «Парасатқа құштарлық», «Сын мұраты» (1985) тәрізді әдеби-сын кітаптары мен жекелеген зерттеу мақалалары сөз зергерлерінің ықыласына бөленді. Нәтижесінде С.Әшімбаев «Сын мұраты» кітабы үшін «Жастар» сыйлығын иеленді.

Қазақ әдебиетшілері бұл дәуірде Одақ көлемінде жақсы нәтиже берген тарихи-типологиялық, салыстырмалы-кешенді зерттеу әдістерінің методологиялық тәсілдерін меңгеріп, жоғары деңгейлі ғылыми-ізденістер жүргізді. Бұл саладағы алғашқы жақсы табыс деп М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бір топ қызметкерлері жазған «Қазақ фольклорының тарихы» (авторлары: Р.Бердібаев, Б.Уақатов, Б.Адамбаев, Т.Сыдықов, Н.Төреқұлов, С.Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Ш.Ыбыраев, З.Сейітжанов) ұжымдық монографиясын айтуға болады. Бұрын ұлттық фольклорымыздың негізгі шығармалары тақырыптық өрісі, образдар жүйесі, идеялық нысанасы, тілдік ерекшеліктері тұрғысынан талданып келді. Өз кезеңі үшін бұлай зерттеудің де тиімді жағы мол болды. Ал

ғылымның бүгінгі мүмкіндіктері мен жаңа талаптары орасан бай фольклорымызды әлемдік филологияның үздік тәсілдерімен қарастыруды қажет еткені даусыз. Фольклорды тек әдебиет жолымен ғана тану мүмкін еместігін әбден ұққан оқымыстылар археология, этнография, социология, тіл білімі, философия табыстарын ескере отырып, жан-жақты кешенді тәсілдермен зерттеу жасау қамына кірісті. Аталмыш еңбекте қазақ фольклорының түп-төркіні, тарихи негіздері, поэтикалық ерекшеліктері әр түрлі деңгейде, сан алуан мән-мәтінде қарастырылады.

Жалпы сыншылардың шығармашылығы әр түрлі бағыттағы ізденістерінен хабар берді. Газет-журнал беттерінде қызулы, өткір мақалалар жазған, кейінгі әдеби қозғалысқа білек сыбанып араласқан Т. Кәкішев, Б. Майтанов, А. Егеубаев, Ж.Тілепов, Д. Ысқақов, А. Жақсылықов, Б. Ыбырайымов, Қ. Ергөбеков, Б. Дәрімбетов, Қ.Әбдешұлы, Ж. Дәдебаев, З. Бисенғалиев, Ө.Әбдіманұлы, Қ. Алпысбаев т. б. ғалымдарымыздың пікірлерінен ең алдымен байқалатын нәрсе – даралық, эстетикалық байлық, көркемдік игілік. Мысалы, Б.Ыбырайымовтың «Көркемдік көкжиегі» кітабында, негізінен, бүгінгі проза материалдары бойынша талдаулар жасайды. Жас буын, орта буын қаламгерлер шығармашылығындағы құбылыстарды көрсетуге көңіл бөлген. Қазақ әдебиетінің фактілерін басқа ұлт әдебиеттеріндегі мысалдармен салыстыра қарағанда автор ұтымды тұжырымдар жасайды. Стили салмақты, кәсіби зерттеуге төселген ғалым.

Бүгінде қазақ сынының сан алуан жанрлық формалары қалыптасты. Олар негізінен мыналар: мақала, рецензия, шоғыр мақала (цикл), сұхбат, сын-биографиялық очерк, шолу, әдеби портрет, әдеби айтыс, (полемика, пікірталас), теориялық, проблемалық сипаттағы ғылыми пайымдама, монография, оқулық, көп томдық зерттеулер. Кеңес дәуірі әдебиетінің сын жанрындағы жетістіктер бүгінгі күнмен салыстырғанда анағұрлым өткір болды деп айтуға болады.

Міне, осындай жолмен дамыған ұлт әдебиетінің сынына қарымды еңбек еткен, ақиқатты алдаспан етіп, шындықты айтуға ұмтылған ғалымдарымыздың бірі – Сағынғали Сейітов болды.

Жасыратыны жоқ, бұл дәуірдің әдебиеті, жоғарыда атап өткеніміздей, түйткілі көп, қатаң схеманың қыспағында болған әдебиет. Соған қарамастан, әдебиетші ғалымдар мен жазушы-ақындарымыз ұлттық әдебиетіміздің негізін қалауға күш-жігерін аямады. Осы топтың бел ортасында С.Сейітов абыройлы із қалдырды. Оның қаламынан туған «Өмір өрнектері» (1969) /әдеби-сын мақалалары/, «Ақын сапары» (1958) /сын-биографиялық очерк/, «Өлең өлкенсінде» (1984) /мақалалар мен зерттеулер/, т.б. ауқымды еңбектер төл әдебиетіміздің дамуына қосылған үлкен ғылыми кітаптар. Оның сыртында алғашқы тарауда атап өткендей, өзі қызмет еткен Әдебиет және өнер институтында тікелей қатысқан ұжымдық жинақтар мен туысқан халықтар әдебиетіне арналған зерттеу жұмыстары өз алдына бір төбе. Мұның бәрі ұлттық әдебиеттануға қосылған қомақты рухани байлық. Ғалымның мұндай еңбектерін атап

көрсету, бағасын беру, әдебиет төрінен өзіне лайықты орнын белгілеу – бүгінгі зерттеуіміздің мақсаты. Ғұмырының соңына дейін қаламын қолынан тастамаған ғалым қарапайым, адами тұлғасын жоғалтпады. Қоғам өміріне, әсіресе, әдебиет мәселелеріне дер кезінде үн қосып, салмақты мақалалар беріп отырған. Ол: «Бүкілодақтық әдеби процесті жіті барлап, оның бағыт-бағдарын сипаттайтын сыр-сымбаттарды байымдайтын болсақ, біз көп ұлтты әдебиетіміздің даму тарихындағы жаңа белгі нышандардан идеялық бірлік, көркемдік әралуандық интерноционализм пафосы – қазіргі әдебиетіміздің айтарлықтай жеңісі» – деп атап көрсетеді [57]. Әдебиеттің күрделі проблемаларын шешуге оң ықпалын тигізетін жаңа ғылыми еңбектер туралы айта келіп, академик З.Ахметовтың әдебиеттану ісіне қосып келе жатқан ауқымды еңбегіне тоқталады. Оның сол кезде жарық көрген «Қазақ әдебиетінің дамуы мен дәстүрлері» деген монографиясының қазақ әдебиеттануындағы ғылыми-теориялық биік деңгейдегі құнды еңбек екендігін алғаш атап көрсеткен ғалымдарымыздың бірі: «Әдебиеттің күрделі проблемаларын зерттейтін құнарлы да құнды еңбектерімен көзге түскен З.Ахметов «Қазақ әдебиетінің қазіргі дамуы мен дәстүрлері» атты осы монографиясы арқылы өрелі өріске, ғылыми-теориялық биік деңгейге көтерілгенін танытты», – деп, жоғары баға береді [57]. Рас, әдебиетіміздің қалыптасып, даму үстіндегі бұл кезеңде мұндай еңбектер саусақпен санарлықтай еді.

«Поэзиямызда жаңа дәстүрдің дамуы» атты мақаласында ғалым қазақ поэзиясының ізденістері туралы: «Қазақ өлеңінің мәдениеті артты, өрнек бояуы молайды, ырғақ, интонациясы байыды. Топтама өлеңдердің аясы кеңейді, баллада, сонет, сықақ, мысал жанрларында жаңа нышан белгілер өркен жайды. Поэма жанры да ішкі өзгерістерге ұшырамай қалмады: эпостық, лиро-эпостық, лирикалық, философиялық поэмалар мазмұны, түр жағынан жетілді, поэма-диалогия пайда болды», – дей келіп [58], өз дәуіріне үн қосқан ақындардың шығармаларына шолу жасайды.

С.Сейітовтің сын мәселесіндегі ауқымды еңбектерінің бірі – «Өмір өрнектері» 1969 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрді. Ол еңбек туралы автор: «...Мұнда менің соғыс басталар жылы жазылған екі нәрсем және соғыстан кейінгі он екі жылдай уақыт уақыт ішіндегі мақалаларым қамтылды. Әр мақала жазылған жылдарына қарай, хронологиялық тәртіп бойынша орналастырылды. Бұрын баспасөз бетін көрген нәрселерімді ішінара редакциялағаным болмаса, пәлендей өзгеріске ұшыратпадым. Рас, жекелеген мақалаларға тың материалдар, фактілер, мағлұматтар қосуға, соның есесінен кеңейтіп, толықтыруға тура келді. Бұл кітапта қазақ әдебиетінің шеңберінде қалып қоймай, ұлттық әдебиетіміздің туысқан әдебиеттермен творчестволық байланысын, кейде нақты әдебиеттердің өзара қатынасын сөз етуді негізгі нысан етіп алдық» – дейді [24]. Жалпы ғалымның еңбегін оқып, зерттеу барысында көз жеткізгеніміз – ғылымға деген жанашырлық пен өз ісіне деген ыждағаттылық. Ғалым қай мәселеге келсе де, немқұрайлы қарамай, үлкен жауапкершілікпен кіріседі. Хронологиялық жүйелілікті мығым

ұстанады. Сөз етіп отырған еңбекте топтастырылған мақалалар осыны айғақтап тұрғандай. Бұл кітапқа ғалымның жиырма бес мақаласы кірген. Әр мақаланың көтерер жүгі салмақты. Бірінші тақырып: «Жазушы өз дәуірінің қайраткері болуға тиіс» деп аталады. Бұл оның соғыстың алдында, студент кезінде жазып, жарияланған алғашқы ғылыми мақалаларының бірі болатын. Онда ғалым орыс әдебиетінің классикалық рухани дүниелерін төл әдебиетімізбен қатар қойып, жазушыларымыздың әдебиетті дамытудағы бағытын айқындауға ұмтылған. «Турасын айту керек, әдебиетіміз жаңа дәуірді, оның жаңа адамдарын көрсету ісінде бірсыпыра табыстарға жетті», – дей келе, әдеби реализм әдісі эстетиканың кең аясында философиялық, ғылыми, социологиялық, көркемдік тұрғыдан қарастырып, жаңа қоғамдағы негізгі (өндіріс, еңбек) тақырыбы туралы, соғыстан кейінгі жаңа өмір туралы жазылған шығармаларға тоқталады.

Ал ғалымның «Сөйле, Шашеке!» деген мақаласы эссе жанрында жазылған көркем дүние деуге болады. Тақырыбының өзі ерекше көтеріңкі екпінмен қойылған бұл мақала қазақтың көрнекті ақыны Шашубай Қошқарбайұлының өмірі мен шығармашылығы туралы дерекке толы мазмұнды, қызықты мақала. Шашубайдың дүниеге келуі, отбасы жағдайын баяндай отырып, оның 1888-1895 жылдар арасында туған «Жамалға», «Майда қоңыр», «Кербез кер», «Мамық қызға», «Жетім қыз», «Сырлы қайың», «Ақ қайың», «Ырғыма-сырғыма», «Сыпайыға» сияқты бірқатар лирикалық өлеңдерін талдай келіп, олардың халық жүрегінен орын алғандығын айтады. Оның атақты Балуан Шолақпен дос болып бірге жүргені, 1909 жылы Жамбылмен айтысы туралы айта келе: «Қазір ол Балқашта тұрады, жасы жетпіс беске келе тұрса да, Шашекең әлі жап-жас, қажырлы, қайратты, ажарлы. Әлі шабысынан танбаған. Бабындағы тұлпар сияқты. Ол шыға сілтейтін өрен жүйрік. «Сөйле, Шашеке!» дейсің оған, іркілмейді. Қолына гармонын алып, құйындата жөнеледі», – деп аяқтайды сөзін ғалым.[24,15-б.] Дерек пен көркемдікті үйлестіре отырып, автор төл өнерімізді биікке көтерген талант тұлғасын шағын мақалада шебер суреттеп бере білген. Жалпы, Сейітов зерттеулеріндегі өнерге жанашырлық көзқарас, әсіресе, халық әндеріне, әншілік өнеріне ыстық ықылас көптеген мақалаларында байқалады.

Сондай-ақ, осы кітапта бұдан басқа да өнер тарландары мен әдебиет майталмандарының алғашқы шығармашылық қадамдары туралы мәнді мақалаларды оқуға болады. «Жас жігіттер, жас қыздар» деп аталатын мақаласында өз дәуіріндегі жастар бейнесін суреттейтін С.Ерубаевтың «Менің құрдастарым», Т.Жароковтың «Тасқын», Ә.Әбішевтің «Достық пен махаббат», Қ.Аманжоловтың «Құпия қыз», «Ақын өлімі туралы аңыз», Д.Әбілевтің «Мұңсыз Мәриям», Қ.Бекхожиннің «Орман қызы» тәрізді шығармаларға тоқтала келе, сондағы образдар арқылы жаңа қоғам иесінің психологиялық, тұлғалық өсу деңгейі қалай өрілгенін дәйекті талдайды.

Бұл зерттеу кітабына автордың жиырма екі ғылыми мақаласы енген. Бұлардың барлығы қазақ әдебиетінің өкілдері – Әбу Сәрсенбаев («Сезім серпілісі»), Қалижан Бекхожин («Қайырлы қадам»), Ғабиден Мұстафин, Ғабит Мүсірепов, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Асқар Токмағамбетов, Әбділда Тәжібаев, Мариям Хакімжанова, Жақан Сыздықов – («Менің замандастарым»), Сейтжан Омаров («Қалам еңбеккері»), Ғабдол Сланов, Жұмағали Саин, Әлжаппар Әбішев («Таланттың толысуы»), Ғали Орманов («Өлең өмірі»), Баймағамбет Ізтөлин («Күрескер, педагог, ақын»), Саттар Ерубасев, Қасым Аманжолов, Тайыр Жароков, Жұбан Молдағалиев – («Бомбадан күшті»), Қажым Жұмалиев («Дала дастаны»), Үмбетәлі Кәрібаев туралы («Жыр жолымен»), Дихан Әбілов («Талғампаздық тұрғысынан»), Хамит Ерғалиев («Кезеңдер кеңістігінде»), Сәбит Мұқанов («Жастардың қамқоршысы»), жалпы поэзия туралы («Сөз өнерінің салиқалы саласы»), сондай-ақ жекелеген ғылыми тұжырымдары мен байыпты ой-пікірлерге кең орын берілген.

Ғалым «бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, // Ол ақынның білімсіз бейшарасы» дейтін ұлы Абай сөзін үлгі тұтып қара сөздің қасиетін кетірмей сөйлеуді, стиль мәселесіне көркемдік тұрғысынан келуді қатаң талап етіп, електен өткізіп, саралап отыруды өзіне міндет етеді. Сол дәуір ғалымдарының ерекше қасиеттерінің бірі осы – әдебиетке келген қаламгерлердің аяқ алысы мен бағытын айқындап жазғандарын жіті қадағалап, дер кезінде пікір білдіріп, халыққа жеткізіп отырғандығы. Бұл бүгінгі күні біздің замандастарымыздың жоғалтып алған жақсы дәстүрлердің бірі. Талант пен талғамды анықтап, жақсы мен жаманның парқын белгілеп отыратын аға буын көрсеткен жолды дұрыс жолға қоятын кез әлдеқашан келген. Бірақ, тоқсаныншы жылдардағы өтпелі кезең дәуірі мен егемендік алғаннан кейінгі әдебиеттің дамуы, әсіресе, көркем әдебиет туралы осындай құнды пікірлерге халықтың сусап қалғаны жасырын емес. Кеңес кезеңінде әдеби қауым баспасөз беттерінде, ғылыми еңбектері мен сын-мақалаларында сыншыл пікірлерін айтып, рецензия, шағын мақалалар болса да уақытында жазып, жұртшылыққа жеткізіп отырған. Осы бағытта қарымды еңбек еткен ғалым қазақ әдебиетінің шынайы жанашыры осы Сағынғали Сейітов болды. Бола білді. Әрдайым жаңалыққа үн қосып, алаңдаушылық білдіріп отырған: «Біз өз поэзиямыз бен ақындарымыз хақында тәжірибелі әдебиетшілердің ой-пікірін тыңдағымыз келеді»– деуі де осыдан [37, 312-б.].

С.Сейітов қаламынан туған сын мақалалар мен зерттеу еңбектері мұнымен ғана шектелмейді. Өмірінің соңына дейін ақ қағаз бен қасиетті қаламды жанына серік еткен сөз зергері әдебиеттің әр саласындағы мәселелеріне тоқталып, құнды пікірлер қалдырды. Ғалымның артықшылығы сол – ол өзімен үзеңгілес қазақ әдебиетінің майталмандары – М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Қ.Аманжолов, Т.Жароков, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, т.б. көптеген

саңлақтарымыздың көзін көріп, өмір жолында сапарлас болды. Олар туралы көргенін, куә болып, білгенін жазғаны, шындықты айтуға ұмтылуы – айрықша құнды.

«Алыптар тобы» деген аталы анықтаманың авторы Ғабит Мүсірепов әдебиет мәселесінің қай саласында болсын, түгел атсалысқан үлкен топқа Сәкен Сейфуллин мен Бейімбет Майлинді, Ілияс Жансүгіров пен Мұхтар Әуезовті, Сәбит Мұқановты қосады да, оларды «біздің бұл дәуірдің бүкіл адамын, бүкіл беталысын бір жолмен мықтап белгілеп кеткен» деп жоғары бағалайды. С.Сейітов осы бағытты адал жалғастырушы болды. Құнды дүниелерді ой елегінен өткізіп, сын тұрғысынан талдап, әдеби мұраның дамуына ат салысты.

Сәбит Мұқанов тауып айтқан :

Сөз – халықтың қымбаттан қымбат кені,
Жүректің шахтасынан халық оны –
Мыңдаған жылдар қазып, кен тасына
Тереңнен әрең барып жетті қолы, – деп.

Халықтың қымбат қазынасы – сөз құдіретін өткен дәуір өкілдері терең түсінген.

Сөз. Адам баласының қаншама рухани асыл қазынасы сөз құдіреті арқылы жасалған! Оның ғаламат сиқыры мен тұңғыық сырын халық қашан да терең ұғынып, айрықша қастерлей білген. Ол бір күнде емес, жүздеген жылдар бойы жасалған, сұрыпталып, іріктелген; сай тасындай салмақты да сындарлы сөздер қатар-қатар қаланып, әдебиет мұрасының меруерт, маржандары талай уақыттың сынынан өткен. Соларды сыни сүзгіден өткізіп, бүгінгі ұрпаққа жеткізген кешегі алыптар тобы туралы ғалым талмай көп айтқан. «Бір ғажабы, – дейді ғалым, – алыптар тобындағы жазушыларымыз жас жағынан алғанда да ерте ер жеткендер: олар отыз бен қырықтың арасында классикалық туындыларды дүниеге келтіріп үлгерген. Есептеп қараңыз: «Тар жол, тайғақ кешу» мен «Советстанды» Сәкен 31-33 жасында жазса, Сәбит «Сұлушашты» жазғанда 28 жаста болған екен. Атақты «Абай жолы» эпопеясының «Татьянаның қырдағы әні» тарауын жұртшылыққа алғаш ұсынған Мұқтар қырыққа енді шыққалы тұр екен. Ал «Раушан – коммунист» пен «Даланың» авторы отызды орталағандар ғана. Ғ.Мүсірепов «Тулаған толқынды» жазған кезде, небәрі 26 жаста ғана еді», – деп [24] жазған ғалым қазақ әдебиетінің туып, қалыптасуына зор еңбек етіп, ұлттық рухани дүниеміздің дамуына мұрындық болған тұлғаларымыз туралы осындай салиқалы сараптаулар жасайды. Ұрпаққа қалдырар асыл мұраның бағасын әділ береді

Ғалымның «Алыптың тұлғасы» деп аталатын сыни мақаласы Сәбит Мұқановтың әдебиеттің барлық саласында еткен еңбегін талдап көрсетеді. Ол : «Сәбит Мұқанов – әдебиетімізде өзгелерге ұқсамайтын

көркемдік әлемін жасаған аса дарынды жазушы. Оның басқалардан мүлде дараланып тұратын өз қолтаңбасы, нәр-нақысы, жазу мәнері, стилі бар. Ол жасаған образдар мен характерлерді тұрғыластары немесе кейінгі буын қаламгерлері қалыптастырған образдармен, характерлермен шатастыру мүмкін емес. Ақын, прозаик, драматург, публицист, әдебиет тарихшысы, теоретигі, сыншы Сәбит барлық жанрда да өте өнімді жұмыс атқарды, тіпті кейбір салаларда алғашқы сөзді айтушы болды», – деп бағалайды және жазушының барлық саладағы еңбектерін тәптіштеп талдап көрсетеді [59].

Қаламгер шығармашылығына арқау болмаған әдебиет өкілі кемде кем. Өз дәуірінің үні болған оның әдебиет зерттеушілері туралы жазылған, әдебиетіміздің күрделі проблемаларын зерделейтін құнарлы да құнды еңбектер қалдырған. Солардың бірі – 1958 жылы Мемлекеттік Көркем Әдебиет Баспасынан жарық көрген Тайыр Жароковтың өмірі мен шығармашылығына арналған «Ақын сапары» атты сын-биографиялық очерк кітабы. Т.Жароков туындылары туралы көлемді, толық талдау жасалған тұңғыш зерттеу еңбек осы еді. Мұнда ақынның алғашқы өлеңінен бастап, ірі-ірі поэмаларына толық талдау жасайды. Ақынның «Тасқын» поэмасы дүниеге, болмысқа көзқарасын танытатын шығарма деп бағалайды. Оны А. С. Пушкиннің «Мыс салтатты» поэмасынаның игі әсері сезілетінін байқаған. Ғалым екеуін қатар қойып салғастыра-салыстыра отырып зерттейді, ұқастығы мен ерекшелігін тілге тиек етеді. Поэмадағы бас кейіпкер Қайсардың образы арқылы автор табиғаттың тілсіз, мылқау күшін бағындырған, адамға қызмет ететін ғылымның жетістігін айғақтайды. Бұл зерттеуде автор Т.Жароков поэзиясының көркемдік келбетін, сөз қолданысын, образ, сюжет, композиция жасау шеберлігін жан-жақты қарастырып, ғылыми талдау жасайды. «Поэmanın композициялық құрылысындағы бір өзгешелік: ақын оқиғаны тіке тартылған желі арқылы баяндамай, экспозициялық шегіністер арқылы баяндайды. Жароков шығармасына өз атынан авторлық сөздер, лирикалық толғаулар кіргізіп отырады. «Тасқынның» тілі көркем, мұнда нелер келісті суреттер кездеседі», – дей келе ақын жырынан мынандай үзінді келтіреді.

«Орғып су мың бүктеліп, тоқсан толқып,
Талқандап көпірлерді, қамал қырқып.
Тастарды мәңгі жатқан мөңкіткендей,
Лақтырды допша қағып жұлқып-жұлқып.
Арынын асау тасқын арқыратып,
Майданда мың қылышты жарқылдатып,
Аттана шапқан жойқын қалың қолдай,
Ақырып, қаланы алды толқынлатып!» –

ақын тілінің көркемдігін осы бейнелі теңеу, эпитет сөздердің қолданысын көрсетіп береді. Ғалым Т. Жароковтың осындай біраз көрнекті шығармаларына тоқталып, әдеби-ғылыми сараптама жасайды. Шығармашылық жолымен қоса, оның өмір жолы, туып-өскен ортасы,

білім алған мектептерінен бастап, әдебиетке қалай келгені, тырнақалды туындылары мен әдебиетке қосқан үлесі, еткен еңбектерін саралай келе, «Бүгінгі Тайыр Жароков қоғамдық өмір шындығы жағдайында өскен, өзіндік стиль ерекшелігін танытқан, поэзияда іргелі орын алып, қазақ әдебиетінің қабырғалы қайраткерлерінің біріне айналған көрнекті ақын», – деп бағалайды [60]. Тайырдың әдебиетке қосқан еңбегі туралы айтқанда 1932 жылы жарық көрген «Жұлдыз жарығы» атты тұңғыш жинағынан бастап, кейінгі жылдарда шыққан «Коммунизм таңы», «Нефтістан», «Күн тіл қатты», «Мотор жыры», «Өмір сөйлейді» жинақтары, кейінірек «Мұз тұтқыны», әлгінде тілге иек қылған «Тасқын» поэмаларын кеңінен сөз етеді.

Тайыр Жароков 1939 жылдан 1942 жылға дейін атақты Жамбылдың әдеби хатшы болғаны тарихтан белгілі. Ол сол жылдары әскери комиссар бола жүріп, Ұлы Отан соғысы тақырыбында да жалынды жырларын жазады. Зерттеуші оның «Зоя туралы жыр», «Жапанды орман жаңғыртты», «Қырда туған құрыш», «Құмдағы дауыл» т.б. шығармаларына тоқталып, ақынның шығармашылық өмірінің мән-мағынасын аша түскен. Сондай-ақ, С.Сейітов Тайырдың аударма саласындағы қарқынды еңбегін ерекше атап өтеді. Оның А.С.Пушкиннен («Кавказ тұтқыны», «Цыгандар», «Ағайынды қарақшылар», т.б.), Шота Руставлиден («Жолбарыс терісін жамылған батырының» үзіндісін), Тарас Шевченкодан («Кавказ», «Түс» т.б.), М.Ю. Лермонтовтан («Черкестер», «Қылмысты»), И.С. Тургеновтан («Рудин»), Н.А. Некрасовтан («Орылмаған алқап»), А.С.Грибоедовтан («Ақылдың азабы»), т.б. шығармаларды сәтті аудару арқылы қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесін тыңғылықты тұжырымдайды.

С.Сейітов ақынның поэзиясын зерттеу барысында жалаң баяндаулар мен жалпы мадақтаулардан ада, өткір сын-пікірлерді орынды айта білгендігін аңғарамыз. Ақындық талант пен ізденушілік зор қабілеттің көрінісі болар, ол өзі зерттеп отырған кез-келген поэзиялық шығармаға биік талғампаздықпен қарайды. «Алуан тақырыптың меңгерілуіне, шеберлік деңгейіне, шығарманың көркемдік дәрежесіне тоқталғанда «Жұлдыз жарығында» әлі төселіп жетпеген, өзіндік стиль жасап бітпеген ақын екенін аңғарамыз. Оқиганың ішкі мәніне үңілуден гөрі, сырт көрінісін тамашалауға бой ұрыңқырайды, көргенін көрген қалпында, естігенін естіген күйінде қабылдау басым. Заводта гүрс те гүрс, шахтада шақ-шақ деушілік, трактор жөнінде «тегершігі тыр да тыр, гүрілдеген кеуде гүр де гүр» деушілік соның салдары. Сол тұстағы әлгіндей «шақ-шақтар» мен «гүр-гүрлер» басқа ақындарымызға да тән. Құрылыс қарқынының ырғағына, еңбек күнінің екпініне сай түр табу әрекетімен жүріп, «сыртқы үндестікке» ұрынады. Поэзия осындай теріс әдеттен кейінгі кезде ғана арыла бастады», – деуінен әдебиеттің бет алысына деген шын күйзелісін байқауға болады [60,24-б].

Жалпы, ғалымның сын-зерттеу еңбектерінің қай-қайсысын оқып қарасаңыз да, таза кәсіби талдау мен шынайы бағалауды көресіз. Ақ

пен қараны қақ айырып, қай шығарманы болмасын жан-жақты талдау жасап, өз уақытында бағасын беріп отыруды өзіне міндет етіп қойғандай. Ол туралы көрнекті қаламгер Қалижан Бекхожиннің естелігінде былай делінген: «Соғыстан кейінгі дәуірде Сағынғали Сейітов поэзияға да, әдеби-зерттеу ісіне де жауынгерше жалындап кірісті. Көп оқып, терең толғам жасайтын, әдебиет тарихына да алғыр ақын көзімен, эстетикалық талғаммен қарайтын білгір әдебиетшінің қаламынан бірнеше бағалы еңбек дүниеге келді. С.Сейітов қаламынан туған «Қырық жылда», «СССР халықтарының әдебиеті», «Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі» секілді іргелі еңбектер – әдебиеттану ғылымына қосылған бағалы үлестер. Ақындық сезгірлік, талғампаздық болмаса – ақын жазған дүниеге қазы болу қиын. Асылы поэзия сыншысының өзі ақын болса, тіпті ғанибет. Поэзия мәселесі сөз болған жиындарда, баспасөз беттерінде ол өз тұрғыластарының туындылары жайында әділ де бағалы ой-пікірлер айтып, поэзиямыздың өрлеуіне айтарлықтай атсалысып келеді» [61]. Осы айтылған пікірден де әдеби қауым өз уақытында ғалымның қарымды еңбегін біліп, жоғары бағалап отырғанын байқауға болады. Ол не жөнінде жазса да, мәселенің байыбына баруға, мәніне терең үңілуге, әдебиет проблемаларына немқұрайлы қарамай, ғылыми тұрғыдан пайдалы ой-пікір білдіруге тырысады. Ғалымның «Сарабал суреткер» деп аталатын мақаласы осы сөзімізді дәлелдей түсетін сияқты. Мақалада қазақтың көрнекті ақыны Хамит Ерғалиевтің ақындық таланты мен азаматтық тұлғасы туралы: «Хамит – өзгелерге ұқсамайтын, өзіндік қолтаңбасы, асқақ даусы, сөйлеу мәнері бар жаңашыл ақын. Оның жаңашылдығы – дүниетанымында, өмір құбылыстарын, оқиғаларды өзінше қабылдауында, поэтикалық жүйесінің сонылығында, образдар галереясының іріктелуінде, көркемдік бояуларының байлығында, өлең техникасын мейлінше меңгеруінде. Басқасын айтпағанда, Хамит қазақ өлеңіне күрделі ұйқастардың небір үлгілерін енгізді», – дей келе, ақынның шығармаларындағы жаңалықтар мен ізденістеріге арнайы тоқталып, нақты мысалдармен дәлелдейді [62]. Х.Ерғалиевтің поэзиясы арқылы ғалым жетпісінші жылдардағы қазақ поэзиясының жай-күйін, даму деңгейін көрсетеді. Мұны шығармашылық адамының даралық сипатын танытуға септігі тиетін бағалы пікір деп білген дұрыс. «Туған поэзиямызда Хамит биіктігі бар, ол басқа биіктерден оқшау емес, қарайлас, қанаттас. Өзгені көлегейлемейді, өзі де өзгенің көлеңкесінде қалып қоймайды. Хамит биіктігінің сыртқы, ішкі сипаттары – ақындық дарынның қайталанбас бітімінде, болмысында, парасаттылығында, өмір құбылыстарын түйіндеудің, ойлаудың, сезінудің ешкімге ұқсамайтындығында», – деген пікірдің өзі Хамиттей ірі ақынның қазақ поэзиясындағы қолтаңбасын толық айқындап тұр. Замандастары туралы осындай пікір білдірудің өзі көкірек көзі көреген, парасатпайымы биік, білімі терең азамат екенін танытатындай.

Сөзімізді түйіндей келе, айтпағымыз – С.Сейітов қаламынан жүзден аса мақала, оннан аса зерттеу кітаптары дүниеге келіп, рухани

құндылықтарымызды еселеді. Оның дені – әдебиеттанудағы сын жанрын толықтыратын, сөз өнерінің деңгейін анықтауға септігін тигізетін бағалы материалдар болып табылады. Табиғатымызға тән салғырттықтан ба, әлде басқа бір себептер бар ма, белгісіз, ақын, ғалым С. Сейітовтің әдебиеттану ғылымына қосқан еңбегі әр жерлерде аталып өткенмен, осы күнге дейін толық талданып, лайықты бағасын алмаған. Қазақ әдебиетінде оның есімі майдангер ақын ретінде танылып, оның поэзиясы, әсіресе, Ұлы Отан соғысына қатысқан жауынгер ретінде құрметке бөленіп, өлең өлкесіндегі туындылары азды-көпті жоғары бағаға иеленгеніне дау жоқ. Дей тұрғанмен, С.Сейітов ақын ғана емес, үлкен әдебиет зерттеушісі, қазақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосқан талантты ғалым екенін әдеби орта, санаулы филолог ғалымдар біледі. Ал, былайғы қалың оқырман, ел-жұрт оның халықтың рухани өсуіне, әдебиетіміздің өркендеуіне қосқан үлесі туралы көп біле бермесі анық. Сондықтан да осы жұмыстың мақсаты – ғалым, әдебиет зерттеушісі С.Сейітовтің сөз зергері, сыншы, талантты әдебиетшілігіне баса назар аудару. Ғалымның замандасы Ә.Нілібаев өзінің мақаласында: «С.Сейітов ақындығымен қоса белгілі ғалым, білікті сыншы. Сәкең ғылыми жұмысты да, сыншылдықты да өлеңмен бірге бастапты. Осынау өрісі кең үш өнерді қатар, жарыстыра өрбітіп отырыпты. Ол студент кезінде-ақ әдебиет мәселелеріне қызу атсалысып, өзіндік үнін танытты,– дейді [63]. Біз осы сөзден ғалымның әдебиет ауылына кездейсоқ келмеген, қаршадайынан сөз өнерінің құдіретін жанына жалау еткен шынайы талант, әдебиет жанашыры екенін танимыз. Оның қаламынан туған салмақты зерттеулер төл әдебиетіміздің шын жанашыры екенін бірден байқатты. Жоғарыда аталған еңбектердің сыртында баспасөз беттерінде жарияланып, жинақтарға еңбей қалған ғылыми мақалалары қаншама. Қазақ әдебиетінің алтын қорынан табуға болатын мына рухани дүниелер: “Ән дегенде мейірінді қандырған” (“Соц.Қаз.”), “Дүдәмәлсіз деректер” (“Орал өңірі” 1991жыл, 16 шілде.), “Дарабоз тұлға” (“Парасат” 1991жыл, №9), (Осы үш мақала да қазақтың әнші-композиторы Мұхит туралы), “Аға деп арқа тұтатын” (Қ. Жұмаливтың әдеби мұрасы туралы. “Жетісу” 1993жыл, 2 наурыз), “Жалын жастық жалауын желбіреткен” (“Қаз. әдеб.” 1990жыл, 21 желтоқсан. Ақын А.Жұмағалиевтың ақындық әлемі туралы), “Ақырын жүріп анық басқан” (“Қаз. әдеб.” 1992 жыл, 16 қазан. С.Омаровтың шығармашылығы туралы), “Драгоценное чувство современности” (“Простор” №10 .1977жыл, Ә.Әбішевтің еңбектері туралы), “Түпнұсқа: тең түсу ме, кем түсу ме?” (“Жұлдыз” №5, 1983ж. аударма поэзия туралы), “Мағжанның аудармашылық әлемі” (“Халық кеңесі” 1992жыл, 5 ноябрь.), “ “Мцыриды” алғаш аударған Ахаң” (“Егемен Қаз.” 1993жыл, 30 қаңтар.), “Міржақыптың екі аудармасы” (“Алматы ақшамы” 1992жыл 8 қазан) , “Қос арна” (“Халық кеңесі. 1992ж. 19 сәуір. Абай мен Лермонтов туралы), т.б. мұндай танымдық мақалалары мен эстетикалық тәрбие беретін эсселері жүзден асады. Біз солардың маңыздыларына тоқталып өттік.

Ғалымның терең білімділігі мен кісілік келбетін танытатын көркем дүниелер өткенін іздеп, тереңге үңілгісі келген кез-келген оқырманға, ізденушіге бағдаршам бола алады. Қазақ қаламгерлері шығармаларының қай-қайсысын алсақ та, Сағынғали аға талғамынан, оның сын сүзгісінен өтпегені кемде кем. Талантты тануда, еңбекті бағалауда С. Сейітов әсте жалыққан емес.

Қазіргі кезде қалыптасып келе жатқан саяси-қоғамдық ахуалдар әр алуан өмір саласындағы демократиялық ағымдардың өріс жолына, ақиқаттың кең айдынға шығып, тереңнен сыр қозғауына тиімді жағдай жасап, келелі мәселелер мен түрлі құбылыстарға жаңа көзқарас туғызып, жаңаша ойлау жүйесін орнықтырып отыр. Тәуелсіз Қазақстан азаматтарының ар-ұждан тұрғысынан тазаруына, тарихи әлеуметтік жеңісін нығайтуға, адамдардың белсенді азаматтық позициясын күшейтуге жауапкершілік жүгін бұрынғыдан да ерекше сезінген әдебиет, өнер және ғылымның міндеті тұр. Қазіргі әдебиет пен өнер, мәдениет салаларында үлкен серпілістер жасалып, қалтарыстарда қалып қалған, дер кезінде тиісті бағасын алмаған тұлғалар мен туындылар халықпен қайта қауышып, жаңаша пайымдаулар ұсынылып жатыр. Бұл да біздің саналы түрде ұлттық құндылықтарымызды жинақтап, жанашырлықпен қарап, таным таразысына қайта салғанда, ар алдындағы ақиқатқа жүгінуімізді талап етеді. Осы ретте, халық алдында да, ұрпақ алдында да азаматтық борышын адал орындап, артына мол мұра қалдырған С.Сейітовтің есімі ерекше аталуы тиіс.

2. С. Сейітов және туысқан халықтар әдебиеті.

Әдебиеттің дамуында ерекше орын алатын құбылыс, ол – басқа халықтар әдебиетімен байланыс орнату. Бір-бірінен үйрену, біріндегі жақсы үлгіні бір-біріне үйрету. «Жалпы мағынасында алып қарағанда әдеби байланыстар бір әдебиеттің екінші әдебиеттің әлеміне кірігуі болып табылады. Мұндай кірігудің пішіні әр қилы. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бері әдеби байланыстар жалпыәлемдік ауқымға ауысты да, әр халықтың әдебиетіндегі өзіндік белгіге, сонымен бірге әлемдік әдебиеттің өзіндік фактісіне де айналды», – дейді Н.И. Конрад [64.319-б]. Басқа халықтың жан әлемін, оның мәдениетін, рухани дүниесін танып-білу арқылы өз мәдениетің мен өнеріңнің деңгейін парықтайсың. Әдебиет зерттеуші И.Г. Неупокоева халықтар арасындағы әдеби байланыстың мынандай түрлерін атап көрсетеді: Тарихи тағдырлары бойынша өзара жақын халықтар әдебиетінің (славян, скандинав, латын-американ әдебиеттерінің, Азия, Африка елдеріндегі

халықтар әдебиеттерінің) өзара байланысы. Бір-біріне ұқсас тарихи жағдайда дамып жатқан әдебиеттердің (Кеңестік кезеңдегі одақтас елдер әдебиеті)байланысы. Тілдері жақын немесе әдеби тілі ортақ әртүрлі әдебиеттердің (ағылшын және американдық, ағылшын және австралиялық, австралиялық және немістік, т.б. әдебиеттердің) өзара байланысы. Әртүрлі тарихи жағдайда және әртүрлі ұлттық көркемдік дәстүрлер негізінде дамығанымен, идеялық-эстетикалық мақсаты бойынша жақын әдеби бағыттардың (кеңес әдебиеті мен социалистік елдердегі социалистік реализм әдістерінің) өзара байланысы. Тарихи бастау-тегі ортақ әдебиеттердің (тәжік және парсы әдебиеттері) байланысы. Тарихи тұрғыдан бір-бірімен аралас-құралас болған мәдениеттердің әлемдік тарихи үдеріске қатысын көрсететін өңірлік байланыстар [65]. Осының бәрі айналып келгенде біртұтас әлем әдебиетін құрайды. Әдеби байланыстар рухани саланың әлемдік деңгейін танытатыны ақиқат. «Әлем әдебиеті» деген ұғымды алғаш Гете енгізген екен. 1827 жылы 15 қаңтарда ұлы ақын күнделігіне «Француз және әлем әдебиеті туралы айтып жаздырдым» деген қолтаңба қалдырады. Зерттеушілер ол күнді әдебиет үшін жаңа ұғымның туған күні санайды. Неміс ақынының тағы: «Поэзия – бүкіл адамзаттың ортақ игілігі, қай елде де, қай кезде де жыр жазылмай қоймайды. Егер біз өзімізге тақау ортаның шеңберінен шығып, сыртқа көз тастамайтын болсақ, онда тақуалық соқыр сенімге түсіп кетуіміз оп-оңай. Сондықтан да мен өзге ұлттардың не жасап жатқанымен ықылас қоя танысып отырамын. Ендігі жерде әлем әдебиетінің дәуірі келе жатыр, әр қаламгер сол дәуірдің таңы атуын тездетуге септесуге тиіс»,– деген сөзін әдебиетші қауым білуге тиіс.

Жер бетін мекендеген жүздеген, мыңдаған халықтардың рухани қазынасымен танысып, оның игілігін өз халқыңа көрсетуге жарасаң, ғалым үшін одан асқан бақыт болар ма? Қазақ әдебиетінде осы бағытта талмай еңбек еткен ғалымдар легі де жетерлік: М. Қаратаев, С. Қирабаев, Ә.Жәмішев, Р. Нұрғалиев, Б. Ысқақов, Ш. Сәтбаева, А. Мусин, Т.Ақпамбетов, Е. Лизунова, Р. Қайшыбаева, Р. Әбішева т.б. Солардың ішінде шығармашылық еңбегінің негізгі өзегі етіп, түпкілікті қопара зерттеген ғалым – С. Сейітов болды. Оның шығармашылығының негізгі мақсаты – қазақ әдебиетінің туыстас елдер әдебиетімен тығыз байланыста болып, өзге елдердегі игілікті істерді игеру, өзімізді басқаға таныту болды. Оның бұл бағытта: «*Тоғысқан толқындар*» (1975) «*Туысқандық туғызған*» (1979) /зерттеулер мен мақалалар/, «*Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі*» (1985), «*Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі*» (1966), «*Қазақ-түркімен әдебиетінің байланысы*» (2010) деген монографиялық кітаптары бар. С.Сейітов еңбегінің бір бөлігі – туысқан елдер әдебиетін зерттеуге себеп те бар: біздің жерімізде жүзден аса ұлт өкілдері қоян-қолтық араласып, тату-тәтті өмір сүріп жатқаны бүгін ғана емес. Ол Кеңес кезеңінде «совет адамы» деген атаумен барша адамдар бір-біріне дос, бауыр, туыс деген гуманды пікірді қалыптастырды. Адамгершілікті ту еткен осы идея қазақ әдебиетінде жаңа образдардың

дүниеге келіп, ұрпақ тәрбиесіне өзіндік ықпалын тигізгені тарихтан белгілі. Мұның теңгенің екі жағы сияқты екі түрлі сипаты болды. Бірі – басқа халықтармен тығыз достықты қалыптастыру арқылы өзгеден үйрену, даму, өркениетке жол ашу тәрізді жағымды жағы болды. Сонымен қатар, бүгінгі көзқарас тұрғысынан келсек, ұлттық құндылықтарымыздың кейінге ысырылып, басқаға еліктеуге ұрынғанымызды да жасырып қалуға болмайтын шығар. Дей тұрғанмен, ол дәуір үшін 60-90 жылдар әдебиетінде туысқан халықтар әдебиетімен тығыз қарым-қатынас жасау – әдебиеттің өсу тенденциясына оң ықпалын тигізді деп батыл айтуға болады. Ұлттар әдебиетінің бірін-бірі байытуы, ұлттық және интернационалдық сипаттардың диалектикалық бірлігін барған сайын таныта түсті. Кеңес дәуірі әдебиетінде қалыптасқан «социалистік реализм» терминінің негізі осы халықтар достығын насихаттаумен ұштасып отырды. Бейбіт еңбек адамының бейнесі, олардың бойындағы жаңа қасиеттер қалам қайраткерлерін терең мазмұнды, биік сапалы шығармалар тудыруға құлшындырды. Сонымен қатар, ол кезеңдегі әдебиет жазушылар мен ақындардың алдына жоғары талап пен талғам қоя білді. Көркемдік шеберліктің сырларын меңгеру, орыс және дүние жүзілік классикалық әдебиетті меңгеру, дамыту аса маңызды міндеттердің біріне айналды. Осы бағытта туысқан халықтар әдебиетімен қарым-қатынас жасау, олардың тәжірибесінен үйрену қазақ қаламгерлері үшін тың бағыт еді. Туысқан халықтар әдебиеті, әсіресе, орыс әдебиеті арқылы дүниежүзілік әдебиетті меңгеру жолы – үлкен мектеп болғаны да рас. Көркем шығармада жаңа адамның әлеуметтік қалыптасуы, дамуы, интернационалдық принциптердің орнығып, өзіндік проблемаларын зерттеу, тану, образдар жүйесі арқылы ашып көрсету процестері жүріп жатты. Ресей мен Украина, Белорус пен Өзбекстан, Түркіменстан мен Тәжікстан, Әзербайжан мен Қырғызстан сияқты туысқан елдердің мәдени өмірі, олардың ақын-жазушыларының шығармашылығы туралы мақалалар мен ғылыми зерттеу еңбектер, аудармалар жарық көрді. Қазақ әдебиетіндегі интернационалдық әуен-ағындар, халықтардың мызғымас достығы мен айнымас туысқандығын ардақтау сарындары Кеңес өкіметінің орнаған алғашқы жылдарында-ақ Сәкен Сейфуллиннің, Сәбит Мұқановтың, Ілияс Жансүгіровтың революцияшыл рухтағы поэзияларында белгі берген болатын («Жолдастар», «Қазақ марсельзасы», «Иван мен Мырзабекке», «Бостандық», «Ресей жері» т.б.). Сонан бергі дәуірлерде осынау сарын жалғаса, дами келіп, 60-90 жылдардағы әдебиеттің негізгі тақырыбына, іргелі дәстүріне айналды. Оның өз өсу жолы, тарихы, эволюциясы, ерекшеліктері бар. Басқа да бауырлас әдебиетшілер сияқты, қазақ ақын-жазушыларының ішінде халықтар достығы тақырыбына қалам тартпағаны аз. Әсіресе, поэзия жанрында, оқиғаларға шапшаң үн қататын белсенді де жауынгер жанрда да көп іс тындырылды. Өзге ұлт өкілдерінің шығармаларын қазақ оқырмандарына танытуда Қ. Аманжолов, Қ. Шаңғытбаев, Қ. Мырзалиев, І. Жансүгіров т.б. талмай көз майын тауысты. Сол шығармалардың бәріне

ортақ қасиет: оларда сүйіспеншілік сезім, бір-біріне деген құрмет, Отанға деген мадақ, бір ананың ұлдары екендігін мақтан тұту ең басты орында тұрды.

Әдебиеттер байланысының жоғарыда атап өткен түрлері тарихи дамуы жағынан да, тілдік ұқсастығы жағынан да одақтас елдер арасында рухани кең өріс алды. Әсіресе, 60-70 жылдарда соңғы байланыстың мазмұн жағынан байып, ұлғая түскенін байқаймыз. Көп ұлтты әдебиетімізде тұтас бір идеялық-тақырыптық арна – комплексті байланыс (шартты түрде осылай аталып жүрген) түрі орнығып, қанат жайды. Бұл арада әңгіме суреткердің шығармашылығымен контактылы байланыс жөнінде емес, бір ұлттың өкілінің – қаламгердің екінші бір өлкемен, елмен шығармашылық қатынасында болып отыр. Осы бағытта әдебиетіміз көптеген жаңа шығармалармен толықты. Прозада Ғ.Мүсіреповтың, Т.Ахтановтың, Ә.Нұрпейісовтің, Ә.Әлімжановтың, З.Қабдоловтың, Ш.Мұртазаның, Ә.Кекілбаевтың, т.б. романдары мен повестері, поэзия жанрында Ғ.Ормановтың, А.Тоқмағамбетовтың, Х.Ерғалиевтің, С.Мәуленовтың, Қ.Бекхожиннің, Ж.Молдағалиевтің басқа да ақындардың жаңа жыр жинақтары, поэмалары қалың жұртшылықтың қолына тиді. Бұл шығармаларды сын тұрғысынан талдап, ғылыми негізде сараптау бағытында Сағынғали Сейітов көп еңбек етті. Ол осы бағытқа жоғарыда атап өткен «Туысқандық туғызған»(1979), «Тоғысқан толқындар» (1975), «Сөз сұрайды солдаттар» (1970), «СССР Одағы халықтарының достығы» (1965), «Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі» (1966), «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі» (1985) деп аталатын кең көлемді, көтерер жүгі салмақты көптеген кітаптары мен жүзге тарта мақалалары мен поэзиялық шығармаларын арнады. Бұл қазақ әдебиеттануына қосылған үлкен еңбек еді. Өйткені, әр кітапқа енген мақалалардың өзі ауқымды, мазмұнды. Бір ғана «Туысқандық туғызған» деп аталатын еңбектің өзіне 34 ғылыми мақала қамтылған. Олардың әрбірін кіші-гірім ғылыми жұмыс деп тануға болады. Жалаң баяндаулардан немесе эссе бағытындағы естеліктерден тұрмайды, әрқайсысы тиянақты талданып, құнды-құнды пікірлерге негізделген. Атап айтар болсақ, «Сөз өнерінің салықалы саласы», «Соғыс.Адам.Әдебиет», «Туысы бір, туы ортақ», «Днепрдей арналы, Көкшедей көрікті достық», «Тарас тұлғасы», «Арарат пен Алатау ағайынды», «Таулы аймақтың поэзиясы», «Өзбек өлеңінің өрені», «Қырғыз әуендері», «Алысты жақындатқан асыл сөз», «Азия, Африка ақындары», «Он жылдарға созылған достық», т.б. деген мақалаларда әр елдің әдебиеті, тұрмыс-тіршілігі, халқы туралы толық мәліметтер қамтылған. Атының өзінен-ақ аңғарылып тұрғандай, әр мақала бір елдің, бір ұлттың өмірін, әдебиет саласындағы бағытын, көрнекті тұлғасын танытатын мәні терең, берер тағылымы жоғары рухани дүниелер. Бұл дегеніңіз көп ізденісті, талмай еңбектенуді, өз ісіне деген зор сүйіспеншілікті қажет ететін жұмыс екені белгілі. Осы мақалалар арқылы 60-90 жылдардағы қазақ әдебиетінің басқа

ұлттармен өзара тығыз байланысын, шығармашылығын анық аңғаруға болады.

Қазақ ақын-жазушылары – С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, М.Әуезов, С.Мұқанов тағы басқа қаламгерлер М.Горькийден бастап М.Шолохов, А.Фадеев, Л.Соболев, А.Твардовский, Мирзо Тұрсын-Заде, Ғ.Тоқай, Расул Ғамзатов, Шыңғыс Айтматов, Эдуард Межелайтспен тағы басқа көптеген туысқан халықтар әдебиеті өкілдерімен шығармашылық байланыста болып, ұлттық әдебиетіміздің кең өркен жаюына дәнекер болды. Әсіресе, орыс әдебиетінің Абайдан бастау алған достық байланысы Кеңес дәуірінде шарықтау шегіне жетіп, нәтижесінде ұлттық әдебиетіміздің құлашын кеңге жайған ауқымды шығармалар әкелгені рас. Оны ғалым да жақсы байқаған, өз зерттеулерінде жан-жақты тәптіштеп талдап көрсеткен.

«Қазақ өмірімен азды-көпті таныстығы ертеректе басталған М.Горькийдің кейінірек қазақ фольклоры, қазақтың ән-күйі туралы айтқан аса құнды пікірлері сол әріректен келе жатқан достық пейілдің бастауы тәрізді. «Міне, менің алдымда «Қазақ-қырғыздардың мың бір әні» деген жинақ жатыр. Нотаға түсірілген әндер жинағы. Олардың асқан сұлу мелодиялары – болашақ дәуірдің Моцарттары мен Бетховендері, Шопендері мен Мусоргскийлері, Григтері үшін мол материал деген ол «Сіздер алтын қазыналы сандықтың үстінде отыр екенсіңдер» деген ол біздің қазақтың бай әдебиеті туралы»,– деген мәліметтері арқылы [66. 36,37-б.]. С.Сейітов С.Сейфуллиннің, І.Жансүгіровтің, С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтің М.Горький үлгісін оқып, танып, өз шығармаларына арқау еткенін талдап көрсетеді. Сәбит Мұқанов пен Ілияс Жансүгіровтың М.Горькиймен бірнеше рет жолыққанын, онымен әңгімелесіп, ақыл-кеңес сұрағанын айта келе, 1933 жылғы бір кездесуде М.Горькийдің қазақ әдебиеті туралы қызыға сұрағанын жазады. Ұлы суреткердің бай тәжірибесіне үңілгенде қазақ жазушылары оның үлгілерін қаз-қалпында қабылдай салушы емес, өзінің шығармашылық бағытын сақтай отырып, үйрену үстінде өсуші, әдебиетте жаңа сөз айтушы, жаңалық әкелуші, бағыт көрсетуші тұлға боп қалуында. Оны өздері де айтады. С.Сейфуллин: «1917 жылы жазылған «Мүслима» («Жұбату») деген әңгімемде Горькийдің романтикалық әңгімелерінің әсері күшті болды»,– десе, [67]. М.Әуезов «...Менің ертеректегі «Қараш-қараш» повесімнің жазылуына Горькийдің «Челкашының» зор әсерінің болғаны күмәнсіз» деген [68, 37-б.] Ал әйел-ананың адамгершілік қасиетін қастерлеу, ардақтау тақырыбындағы гуманды сипаты бар шығармалар сериясын жазған Ғ.Мүсіреповтің де осы дәстүрден тәрбие алғаны баршаға аян.

Біз орыс сөз өнерінің қазақ жазба әдебиетінің дамуына зор ықпалы болғанын жасыра алмаймыз. Бұл – тарихи шындық.

М.Горький мен Белинскийден басқа М.Шолоховтың, А.Фадеевтің, Л.Соболевтың, Д.Фурмановтың, Н.Островскийдің т.б. поэзия саласында В.Маяковскийдің, А.Твардовскийдің, Д.Бедныйдың, Н.Тихоновты т.б. орыс

әдебиетшілері мен көптеген ақындардың ықпалы да аз болмағаны белгілі.

С.Мұқанов: «Менің «Сырдариямды» Александр Александрович екі-үш күнде оқып шығып, ауызша да, жазбаша да көп бағалы пікірлер айтты. Қолжазба күйінде болсын, қолына тиген көркем шығарманы тез оқу, ұққан пікірін адал айту Горькийден соң, Фадеевтің бойынан көбірек табылатын қасиет еді. Одан жолдастық адал ақылын естімеген жазушы аз болған жоқ. Жазушылардың съездерінде, пленумдарында, мәслихаттарында, жиналыстарында ол әдебиетіміздің ұлттық кадрларымен көп кеңесіп, көп сырласатын»,– дейді [69, 566-б.]. Сол кездегі СССР Жазушылар одағына бірнеше жыл бойы басшылық еткен аса көрнекті жазушы А.Фадеев туысқан әдебиеттердің өсіп-өркендеуіне көп көмек көрсетіп, ұлттық әдебиеттанудың алдында тұрған өзекті мәселелердің тезірек және дұрыс шешілуіне назар аударып отырды. Ол қазақ әдебиетінің ең абзал достарының әрі насихатшыларының бірі болды деуге болады. А. Фадеев қазақ әдебиетіне «профессионалдық үлкен әдебиет болып, Бүкілодақтық әдебиеттің дәрежесіне көтерілді және сол арқылы дүние жүзілік мәні бар әдебиет болып отыр» деп алғаш жоғары баға берген-ді. 1949 жылы Парижде сөйлеген сөзінде ол М.Әуезовтің «Абайы» мен Ғ.Мұстафиннің «Миллионері» жөнінде оң пікір айтып, ерекше ықылас танытты. Бұл дегеніңіз қазақ әдебиетінің дамуындағы зор жетістік болатын. Осы дамудың қандай деңгейде болғанын, жетістіктерге қалай қол жеткізгенімізді сараптап, оны сын көзімен таразылау барысында С.Сейітов көп еңбек сіңірді. Әдебиетші Мамытбек Қалдыбаев ғалымның 60-жылдығына арналған мақаласында: «С.Сейітов қай бір ақынның творчествосын талдаса да, олардың өзіне ғана тән ерекшелігіне тоқталмай өтпейді. Бұған ғалымның, әсіресе, А.Фадеевтің, Н.Тихоновтың, Ғ.Тоқайдың, Ш.Руставелидің, Т.Шевченконың творчествосына арналған зерттеулері дәлел. Туысқан халықтар әдебиетінің өзара салыстырылып, жан-жақты зерттелуі игілікті іс»,– деп бағалайды [70].

2.1 Әдеби байланыстар тақырыбы – С. Сейітов еңбектері контекстінде

Әдебиеттану ғылымын дамытуға үлкен үлес қоса жүріп, халықтар достығын насихаттау, оны саралап көрсету жолында С.Сейітов өте үлкен қызмет атқарды дедік. Әр халықтың жарық жұлдызы болған ақын-жазушыларының биік белесін таныту, ғылыми сипатын көрсету, тұлғасын сомдау, парасат-пайымын бағалау айтуға ғана оңай. Ғалымның қай бағыттағы зерттеуін алмаңыз, еуропа ғалымдарының ілкілі зерттеулеріне сүйеніп, олардың пікірлерімен салыстара қарастырады. Әдебиеттанудың қай бағыты болмасын, орыс интеллигенциясының жазушылық мектебі

үлгі болғаны белгілі. Оны ғалым да баса айтып отырған: «Жалғыз проза мен поэзия емес, драматургия, кинодраматургия, балалар әдебиеті, сын мен әдебиет зерттеу ғылымы саласында біздің орыс бауырлардан алған тәлім-үлгіміз көп. Осылардың ішінен бір ғана саланы – әдебиет зерттеу ғылымын алсақ, қазақ әдебиетінің өткендегісі мен бүгінгісін тексеріп қарастыру, зерттеу жұмысында бізге Москва, Ленинград ғалымдары бағалы пікірлер, ақыл-кеңестер айтып, көптеген көмегін тигізді. Біз әдебиетіміздің небір ірі проблемаларын зерттеу үстінде де томаға-тұйық қалмай, тәжірибелі достарымызбен әрдайым кеңесіп отырамыз, бұл жөнінде Одақтық ой-пікірлерді үнемі қадағалап жүреміз», – дейді [44, 43-б.]. Бұл үрдіс тек қазақ әдебиетіне ғана емес, сол кездегі одақтың құрамына енген басқа да ұлт өкілдеріне тән құбылыс болды. Оны ғалым тәптіштеп, басқа ұлттар мен орыс ұлттық әдебиеті арасындағы шығармашылық байланыстарды да талдап көрсетеді. Орыс әдебиетінен нәр алу жеке-дара процесс емес, мұның өзі басқа да туысқан әдебиеттердің бірімен бірі қоян-қолтық келіп, бірін-бірі байытумен қатар жүріп отыратын күрделі де қызықты процесс. Мысалы, ғалым Р. Григорян мен Г. Бабаевтың «Маяковский және армян әдебиеті» дейтін кітабындағы орыс классикалық әдебиеті мен армян әдебиеті арасындағы байланысты, әсіресе, Маяковский мен Е.Чаренцтің шығармашылық байланысын талдап көрсетеді. Осы тұрғыдан қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі С.Сейфуллиннің украинның Павло Тычинамен, армянның Егише Чаренцпен, өзбектің Хамсасымен байланысын жазса, Сәбит Мұқановтың шығармашылығын Д.Бедныймен салыстыра зерттейді. Әдеби байланыс болғанмен, ғылыми бағыттағы зерттеу жұмыстары аз еді. Ол А.Нұрқатовтың «Маяковский және қазақ совет поэзиясы» тақырыбында диссертациялық зерттеу жұмысында әдебиеттану ғылымындағы өзара байланыс мәселелеріне тоқталған: «Бізде, қазақ әдебиетінің туысқан халық әдебиетімен творчестволық байланыстары жөнінде байсалды зерттеулер жоқ. Ғылыми еңбекті былай қойғанда, жеке бір әдебиеттермен (мәселен, татар, қырғыз, қарақалпақ әдебиеттерімен) ынтымақ дәстүрлері туралы бізде тіпті, шағын мақала да аз демекпіз», – дейді [24, 49-б.]. Осы олқылықтың орынын толықтыру мақсатына С.Сейітов шығармашылық ғұмырының көбін арнады. Оның қаламынан туған зерттеу мақалалардың басым бөлігі осы туысқан елдер әдебиеті арасындағы шығармашылық байланысты зерттеуге арналған.

«Тарас тұлғасы» атты мақалада ғалым бауырлас украин халқының кемеңгер ақыны Тарас Шевченконың қазақ әдебиетімен ыстық қарым-қатынасы туралы терең де, толғамды ой өрбітеді. Қазақ әдебиетшілері С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Ә.Тәжібаев, Д.Әбілов, Т.Жароков, Қ.Аманжолов, А.Жұмағалиев, А.Шамкенов, М.Әлімбаев, Х.Ерғалиев, Ғ.Қайырбековтың шығармашылығындағы Тарас ақынға арналған жыр шумақтарын жан-жақты салыстыра талдайды.

Сондай-ақ, «Баянды байланыстар» деп аталатын зерттеуінде белорус әдебиетімен арадағы шығармашылық байланысты байыпты сөз еткен.

Ондағы Якуб Колас, Янка Купала, Аркадий Кулешов, Петрус Бровка, Максим Танк сияқты белорус қаламгерлері шығармаларының тақырыбына, көркемдік деңгейіне, орыс, қазақ және басқа туыстас елдермен рухани байланысы туралы толыққанды талдау жасайды. Қазақ-белорус әдебиетімен байланысы туралы ғалым: «Қазақстан баспасөзінде белорус әдебиетінің өміріндегі оқиғалар жөнінде түрлі хабарлар, мақалалар жиі жарияланып тұрды. 1949 жылы Ғ.Мүсірепов өзінің Украина мен Белоруссияға барғаны туралы «Достармен кездесу» деген мақаласын жариялады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Белорус майданында әскери қызмет атқарған Жұбан Молдағалиевтің бірталай өлеңдері белорус жерінде жазылды («Сағындым, Жайық», «Батыр туралы баллада», «Солдат сыры» т.б.). Ақынның Белоруссияны азат ету жолындағы ерлік қимылдары жөнінде Жұбанның және басқа да жазушылардың майдан газетінде жарияланған мақалалары, очерктері мен суреттемелері қаһарлы жылдардың тынысын танытады, сұр шинель киген адамдарымыздың биік бейнесін елестетеді. Ал, С. Мәуленовтың «Белорус дәптерінен» деп аталатын өлеңдер тобына құмартпау мүмкін емес», – деген деректері де ғалымның туыстас елдер әдебиетін таныту мен талдауда ерінбей ізденгенін байқатады [24, 246-247 б.].

«Ғалым қай бір ақынның творчествосын талдаса да, олардың өзіне ғана тән ерекшеліктеріне тоқталмай өтпейді. Бұған, әсіресе, оның Н.Тихонов, Ғ.Тоқай, Ш.Руставели, Т.Шевченко творчествосына арналған зерттеулері дәлел», – деген әдебиетші М.Қалдыбаевтың пікірі жоғарыдағы ойымызды қуаттайды [70]. Жалпы, С.Сейітовтың шығармашылығымен танысу барысында көз жеткізген мәселеміз, ғалым қай тақырыпта қалам тартса да, сол зерттеу жұмысын нақты деректерге сүйене, жан-жақты ізденіспен, ғылыми тұрғыдан сараптауға тырысады.

Ғалымның зерттеуіндегі армян әдебиеті («Арарат пен Алатау ағайынды»), грузин әдебиеті («Сегіз ғасырдың құрдасы»), тәжік әдебиеті («Таулы аймақтың поэзиясы»), өзбек әдебиеті («Өзбек өлеңінің өрні»), татар әдебиеті («Биікке күндей болып көтеріліп», «Ерлікке ескерткіш»), түркімен әдебиеті («Шығыс Шиллері»), қарақалпақ әдебиеті («Жақын жағалаулар»), қырғыз әдебиеті («Қырғыз әуендері») сияқты туысқан халықтар әдебиетімен қазақ әдебиетін салыстыра зерттейді. Ондағы аты әйгілі тұлғалар Хачатур Абовян, Микаэл Налбандян, Ованес Туманян, Аветик Исаакян, Ваган Терьян (армян әдебиеті), грузиннің әйгілі ақыны Шота Руставели, шығыс жұлдыздары атанып, шығармалары әлемді тамсантақан Фирдоуси, Омар Хаям, Жәми сияқты таланттар елінен шыққан Садриддин Айни, Мирзо Тұрсын-Заде, Жалол Икрами (тәжік) мен Ғафур Ғұлам (өзбек), Ғабдолла Тоқай (татар), Мұса Жәлил (татар) шығармаларын ұлттық әдебиетімізбен бір қатарда талдауы – оның ұлттық тар шеңберді үзе алатын жан-жақты білімді, ізденімпаз ғалым екенін дәлелдей түседі. Бұлардың бәрі қазақ әдебиетінің халықаралық байланысын зерттеу тұрғысынан келгенде әр еңбектің көтерер жүгі салмақты, әрі құнды мақалалар деп білеміз.

Бұл тақырыпты терең зерттеуге апаратын себептің бірі – С. Сейітовтің майдангер акын ретінде ел басына күн туған сонау ауыр күндерде барша халықтың баласы бір ананың баласындай болған қиын заманның куәсі болғандығында. Соғысқа қатыспаған, достық пен туыстықтың қадірін шынайы түсінбеген адам мұндай тереңдікке бара алмас еді. Осы патриоттық сезімдерді парасат пайымымен парықтай білу – сол заман мен қоғамның жеңісі екені даусыз. Жасыратыны жоқ, Кеңестік кезеңде халықтар достығы сырт көзге ғана емес, шын мәнінде жүректерге жылылық ұялатқан, көптеген адамдардың өміріне рухани өзгеріс әкелген аса маңызды құбылыс болды. Ғалымның осы достықтың әдеби шығармалар арқылы көрініс тапқан ұлттар арасындағы дәнекерлік қызметі туралы талмай айтуы да сондықтан деп түсінген абзал.

Мысалы, Шота Руставели шығармашылығы туралы мақалада да екі ел өмірі, екі ел мінезі анық аңғарылады. Мақала «Сегіз ғасырдың құрдасы» деп аталады. «Жолбарыс терісін жамылған батыр» поэмасының авторы Ш.Руставели – грузиннің ертедегі қайта туу дәуірінің мәңгілік өрісіне көтерілген кемеңгер тұлға. Ғалым поэманың дүние жүзілік әдебиеттің алтын қазынасына қосылған, ал оның авторы әлемдегі көркем ой алыптарының, сұлу сөз зергерлерінің алқалы тобынан берік орын алғаны туралы тұжырым жасайды. С.Сейітов Шота туралы былай дейді: «Ол өзі өмір сүрген заманның анағұрлым прогресшіл жақтарын қайталанбас сұлу өрнекпен, шалқыған шалқар шабытпен, аса күшті эмоциялық қуатпен шебер суреттеп берді. Шота мемлекеттің тәуелсіздігі мен бірлігі идеясын жақтады. Ол табиғаттағы, қоғамдағы сұлулық пен жарасымдылықты құптап, қиянатқа, әділетсіздікке қарсы күресті, адамдар арасындағы адалдық пен достықты мадақтады. Руставели поэзиясының бағалылығы сол – ол басынан аяғына дейін гуманистік, патриоттық идеямен, туған ел алдындағы борышты түсіну идеясымен суғарылған. Шота адамның бостандығын, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заманды көкседі, оған қажырлы қайрат иесі, ер көңілді, ізгі тілекті, абзал жанды адам қымбат» [24, 265-б.]. Рас, грузин ақынының ұлы туындысындағы ең тамаша қасиеттің бірі адамдардың туыстығы мен достығын мадақтауында жатыр. Өз қаһармандарын сипаттау тұсында автор Тариел, Автандил, Придондардың жайшылықтағы қарым-қатынасын ғана көрсету шеңберінде қалып қоймаған. Осынау ержүрек батырларды туысқандық-тілеулестік сезімі, қатерлі шақтарда біріне-бірі қол ұшын беріп, көмектесіп отыру сезімі біріктіреді. Үнділік Тариелдің, араб Автандилдің және акын ойынан шығарған халықтың өкілі Придонның арасындағы туысқандық бірлік пен ынтымақ анығында халықтар достығын бейнелейді. Осы арада зерттеуші поэмадағы нақыл сөздерге, көркем ойларға талдау жасай отырып, қазақ әдебиетімен байланыстыра қарастырады. Бұл туралы әдебиетші М. Қалдыбаевтың мақаласында жақсы айтылған: «Грузин халқының ұлы ақыны Ш. Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» деген поэмасын таңдағанда ақынның ұлы туындысындағы ең тамаша қасиеттің бірі –

адамдардың туыскандығы мен достығы екендігін айтады. В.Маяковскийдің өсу жолына Шота Руставли шығармаларының да игі әсері болғанын зерделейді» [70]. Осы орайда С.Сейітов зерттеген осы тақырыптағы қазақ әдебиетінің көрнекті қаламгері М. Әуезовтің де Ш.Руставлидің осы әйгілі поэмасы туралы ой-пікірі бар: «Руставли дастанының идеясы мен көркемдік мазмұнындағы зор. Даналық та, тарихи қымбаттылық та Шығыс пен Батыстың аралығынан шығып, екеуімен де жалғаса отырып, бірақ екеуінің де ықпалына түсіп кетпей, өз бетінде өзгеше бір нық мәдениеттің ескерткіші болып шығуында», – деген пікірі маңыздылығымен құнды. [71]

Бұл поэманың қазақ тіліне аударылуы да мәдени өміріміздегі елеулі оқиғалардың бірі болғаны рас. Ұлы эпостың үзінділерін Т.Жароков, Ә.Тәжібаев, Ж.Сыздықов, М. Дәулетбаев, Ө. Тұрманжанов сияқты ақындар аудару арқылы өз шығармашылықтарының өрісін кеңейтті деуге болады. Өз зерттеуінде С.Сейітов осы авторлардың аудармаларына терең талдау жасап, салыстыра сипаттайды.

Ғалымның бұдан да басқа халықтар достығы мен еларалық шығармашылық байланыстар туралы жазылған ғалымның жеке мақалалары, баспасөзде жарияланған пікірлері де өте көп. Қарымды қаламгердің артына қалдырған мұрасы саны жағынан да, сапа тұрғысынан да ауыз толтырып айтарлықтай құнды дүниелерге толы.

Мәселен, ғалымның қазақ халқының ұлы ақыны Абай шығармаларының татар тіліне аударылуы, Тоқай мен Абайдың арасын жалғастырушы сөз құдіреті туралы «Абай татарша қалай сөйлейді?» деген мақаласы бар. [72]. Екі түрлі аймақта, екі түрлі ортада ғұмыр кешкен бұл қос алыптың бірін-бірі көрмесе де шығармашылық бағытында үндестік, сарындастық бары анық. Ол әсіресе, халықтық сипатынан, гуманистік лебіздерінен, өз замандастарын өнер-білімге шақыру ниетінен өрбіген өлеңдерінен байқалады. Әдебиеттегі көптеген зерттеушілер байқай бермейтін осы ұқсастық пен ішкі рухани жақындықты С. Сейітов жақсы аңғарған. Ғалым қазақтың Абайы мен татардың Тоқайын қатар қойып, салыстырады:

«Жазғаным көпшілікке ұнар ма екен?
Ұнаса ұғынатын болар ма екен?»

– деп келетін Тоқай тармақтары Абайдың мына сөздерімен астасып жатқанын ғалым жақсы байқаған:

«Мұны жаздым ойланып,
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып».

Осындай ұқсастықтарына тоқталған С. Сейітов екі ақынның ой орамдары, сөз кестесі мен парасат пайымының биіктігін дәлелдеуге тырысқан. Ол: «Абай мен Тоқайдың табиғат құбылыстары, өмір мен өлім жайындағы тебіреністерінде біріне-бірі жуықтайтын, үндесетін кестелі тармақтар аз емес», – дей келе, Абайдың татар жұртшылығы алдындағы биік беделін танытатын Тоқай ізбасарларының айтқан пікірлеріне, баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларына тоқталып, ондағы қазақ әдебиеті үшін мақтан тұтарлық, құнды лебіздерге шолу жасайды. Онда Ғалымжан Ибрагимовтың, Шайхзада Бабичтің, Ғұмар Башировтың, Мұхамед Ғайнулиннің, Сибғат Хақимнің, Хатим Усмановтың және басқа да татар ақын-жазушылары мен ғалымдарының бағалы пікірлері бар. Абай өлеңдерінің татар тіліне аударылуына М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тікелей әсері болғандығын ескерсек, бірталай мәселені түсінуге жол ашылады. Автор Абай туындыларының татаршалануы туралы мәліметтерді нақты деректермен келтіріп көрсетеді: «Абай өлеңдерінің татар тіліне тәржімеланып, жеке кітапша болып басылуы қырқыншы жылдардың екінші жартысына тұспа-тұс келеді. Мысалы, «Абай өлеңдері мен поэмалары» деген жинақ 1946 жылы 75 бет көлемінде Қазанда жарық көрген. Содан соң, 1947 жылы «Өлеңдері мен поэмалары» деген атпен Қазанда басылған. Аударған – ақын Махмұт Мақсұт. Зерттеуші алпысыншы жылдарда татар әдебиетінің классигі Хасан Туфан өзінің Абай шығармаларынан жасаған аудармасын «Социалистік Татарстан» газетінің 1962 жылғы 20-желтоқсанындағы санына жариялағанын «Совет әдебиеті» журналы өзінің 1963 жылғы бірінші санында Абайдың екі өлеңін Зәки Нұри тәржімасы арқылы таныстырғанын» айтып өткен. Осыдан-ақ, ғалымның ыждахаттылығын, қызыл сөзге емес, ғылыми нақты дерекке сүйенуді қажет ететін байыпты зерттеу иесі екендігін көреміз. 1981 жылы Татарстанда Абай өлеңдерінің бір томдығы жарық көрді. /«Өлеңдер мен поэмалар. Хикметті сөз. (Қазан. Татарстан кітап баспасы, 1981ж./ Зерттеуші мұны да назардан тыс қалдырмайды: «Бұл – қазақтың кемеңгер ақынының татар тілінде бұрын-соңды жарық көрген жинақтарының ішіндегі ең толығы. Көлемі 10 баспа табақтан асады. Татар тіліне Н. Арслан, Ә.Исхақ, М.Мақсұт, М. Хұсайн, М. Шабаев сияқты танымал ақындар аударған»,– дей келе, ғалым осы аудармалардың сапасына тоқталады. «Абай татарша қалай сөйледі?» деген сауалға жауап береді. Бір ғана мысал:

« Мин язмаймын жырларымны ирмәк өчен,
Юк-бар әкият-фәлен сөлеп бирмәк өчен,
Язам күңеле уяу, сизгер, теле йөгерек
Чичән яшләргә фекать бер үрнәк өчен.

(Н. Арслан аудармасы)

Мұнда ол әр ақынның аудармасын келтіре отыра, салыстыра зерттейді. Бұл кітап татар оқырмандарының ой көкжиегін кеңейтіп, түсінігін тереңдете түскендігін көрсетіп береді. Татар әдебиетінің көрнекті өкілі Сибғат Хақимнің: «Абай өлеңдерінің қазақшадан татаршаға тәржімәлерін оқып шыққан соң, өзінен-өзі «Бұл әдебиеттің негізі нендей және сол әдебиеттің негізін салушылар кімдер?» – деген сауал туды. Бір кезде осындай ой Тоқайды оқыған соң да басыма келген. Пушкин, Шевченко, Абай, Тоқайлар осылай ойландырады. Олар үшін айырым тақырып, айырым проблема, тұрмыстың нендей бір жағы жоқ, ұлы бір жамиғат бар, ел бар, халық бар. Көңілде – халық, оның тарихы, тағдыры», – деген пікірі арқылы Абайды татар елінің биік дәрежеде қабылдағанын байқауға болады.

С.Сейітов екі ел арасындағы рухани дәнекер болып тұрған сөз күдіретін осылай танытады. «Туысқан халықтар әдебиетінің өзара байланысын зерттеу – оның үзбей үнемі жалғастырып келе жатқан ең бір жүйелі еңбек саласы. Осының бәрін поэзиясына қосқанда, Сағынғали Сейітов қаламынан өнген еңбектің ұзын-ырғасы 38 кітап болып жарық көрген екен. Бұл өте көп еңбек», – деп жазған қазақтың көрнекті ақыны Хамит Ерғалиев естелік мақаласында. [73]. Өз әдебиетінді толық білгеннің үстіне басқа елдің әдебиетімен салыстыра зерттеу – оның көркемдік - эстетикалық тұрғыдан, образдар характерін ашу, автордың ойын көрсету шын мәнінде оңай еңбек емес. Халықтар арасындағы әдеби-мәдени байланысты жан-жақты талдау – үлкен ізденістерді талап ететін кез-келген ғалымның қолынан келе бермес күрделі іс. Оның қаламынан осы бағытта жүзге тарта зерттеу мақалалар дүниеге келді. Олардың маңыздылығы сонда – әдебиеттану ғылымының іргетасын қалаудағы аяқ алысын, бағыт-бағдарын айқындауда таптырмайтын құнды материалдар. Мәселен, М. Горькийдің қазақ әдебиетімен байланысы турасында жазылған «Его уроки» деп аталтын ғылыми мақаласында 1933 жылы Мәскеуде кездескені оның қазақ әдебиетшілеріне қалдырған зор әсері сөз болады. Бұл тарихи дерек. Осы жиында одақ көлеміндегі жазушылардың шығармалары талқыланып, пікірлерімен бөліседі. М. Горькийдің М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов сынды алыптарымыздың шығармаларына оң ықпалын тигізгенін айтуға тиіспіз. Оның : «О творческом восприятии горьковской традиции говорит художественная практика таких гигантов казахской советской литературы, как С. Сейфуллин, Ильяс Жансугуров, Беимбет Майлин, Сабит Муканов, Мұхтар Ауезов и Габит Мусрепов», – деген пікірі осыны мегзеді [74]. С.Сейітов шығармашылығын зерттеу арқылы қазақ әдебиеттануында қазақ қаламгерлерінің басқа ел әдебиетімен тығыз байланысын сөз жүзінде ғана емес, іспен көрсету, шығармашылық тығыз байланыс, қарым-қатынас ыстық ықыласпен бекігенін аңғардық. Бұл туралы С. Сейфуллин 1936 жылы жазылған «Қазақ жазушыларының ұлы ұстазы» деген мақаласында: «Мен М. Горькийді жастайымнан біліп, сүйіп өстім. Мен оқыған мұғалімдер семинариясында Алексей Максимович

студент жастардың сүйікті жазушысы болатын. Оның есімі студенттер жиынында күн тәртібінен түспейтін, біз оның өлеңдері мен прозасын жатқа айтатынбыз, студенттер арасындағы таластарда шығармаларын дәлелдеме ретінде пайдаланатынбыз. 1916 жылы «Мүсіліма» деген өлеңді прозамен жазып шықтым. Мен мұны орыстың ұлы жазушысының өшпес әсерімен жазған едім»,—деп жазады. Отызыншы жылдары Сәкен Горькиймен кездескенін тарихтан білеміз. С. Сейітов қазақ қаламгерлері мен орыс әдебиетшілері арасындағы үздіксіз байланыс туралы жазуда жалыққан емес, бір-бірінен үйрену, өзіндегіні өзгеге көрсете білу, достық ынтымақтастық – ғалымның шығармашылығының маңызды бөлігін құрайды. Оның ізденімпаздылығы мен шыншылдығы әр еңбегінен көрініп тұрады. Сәл нәрсенің өзіне үлкен жауапкершілікпен қарайтын, әр сөздің түп-төркінін қопара тексеретін еңбекқорлығы төл әдебиетіміздің өркендеуіне үлес болып қосылды.

Ғалымның көзі тірісінде жарыққа шығарылмай, жазылғаннан кейін жиырма жыл жатқан «Қазақ-түрікмен әдебиетінің байланысы» деген ауқымды зерттеу еңбегін ерекше атағанымыз жөн болар. Бұл кітап М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесінің шешімімен жарыққа биыл, яғни 2010 жылдың ақпан айында жарық көрді. Жауапты редакторы ф.ғ.к. Р. Қайшыбаева мен жас ғалым А. Зекенова. Мұнда автор екі халықтың әдеби мұрасының өзара байланысын терең, әрі жан-жақты зерттейді. Кітап майдангер ақынның мерейтойы қарсаңында, яғни Ұлы Жеңістің 65 жылдығына арналған шара аясында жарық көріп отыр. Кітап сегіз тараудан тұрады: ««Көрұғлы» және оның қазақша нұсқалары», «Мақтұмқұлы поэзиясындағы бостандық, отаншылдық, туысқандық бірлік сарындары», «Мақтұмқұлы Қазақстанда және қазақ поэзиясында», «Екі республика арасындағы рухани алмасудың жаңа кезеңі», «Берді Кербәбаев және қазақ қаламгерлері», «Түркіменстан және түркімен тұлғасы қазақ кеңес поэзиясында», «Қазақстан сымбаты және қазақ сипаты түрікмен туындыларында», «Жаңа көкжиектер»

Көріп отырғанымыздай, бұл ғалымның соңғы кезеңде екі республиканың рухани өміріндегі олардың рөлі туралы тың пікірлер, терең талдаулар жасайды. Бұғанға дейінгі ғалымның жекелеген мақалалары әдеби байланыстар тақырыбына барар баспалдақтар болса, бұл көтерер жүгі ауыр, салмақты монографиялық еңбек. Монография жан-жақты толыққанды сипатымен ерекшеленеді, мұнда қазақ-түрікмен диалогының барлық қырлары мен түрлері: аудармалар, зерттеулер, сыни пікірлер, қазақ жазушылары мен ақындары шығармашылығы түрікмен тақырыбы және түркімендердегі қазақ тақырыбы қамтылған. Құрастырушы ғалым Р. Қайшыбаеваның алғы сөзінде: «Белгілі әдебиет зерттеушісі, ғалым, ақын С. Сейітов – бірнеше монография мен сын еңбектердің авторы. Ол қазақ әдебиетінің туысқандық, достық ынтымағы, өзара байланысы және олардың бірін-бірі байытуы мәселелеріне көбірек көңіл бөледі. Әдеби байланыстарға, ұлттық әдебиеттер арасындағы қарым-

катынастарды жүйелеуге, қорытуға деген қызығушылық қазақ әдебиеті мен әдебиеттануында әрқашанда болған. С. Сейітовтің бұл монографиясында алғаш рет екі халықтың мәдени қатынастарының көп ғасырлық тарихы зерттеледі. Бұл кітап оқырманға жиырма жыл кешігіп жетіп отырғанымен осы күнгі көкейтестілігін жоғалтқан жоқ. Себебі, Қазақстан мен Түркіменияның әдеби байланыстары бұған дейін жан-жақты жүйелі зерттелген жоқ», – дейді [75].

Автор бұл еңбегінде тек әдеби мәселелермен ғана шектеліп қалмайды, тарихи-туыстық түйіндері берік байланған екі ел руханиятының қоғам талаптарына қатыстылығын, уақыт ағымындағы орнын да анықтауға тырысады. Бұл басқа ұлттық мұраны игеріп сақтаумен қатар оны шығармашылық тұрғыда дамытуды көздейді. Бұл халықтардың тарихында, тағдырында, шаруашылық және мәдениет салаларында ортақ сипаттар, ағайындастықты, бауырластықты аңғартатын белгі-нышандар аз емес. Жайлауы жапсарлас, қыстауы қанаттас екі халықтың қарым-қатынасы ғасырдан-ғасырға созылып, үзілмес желіге жалғасып келеді. Ғалым осы тамырды тереңнен тартып қана қоймай, болашақтағы байланысының үзілмеуіне алтын көпір болған тәрізді. Ол байланысты биік интеллектуальдық-эстетикалық талғам тұрғысынан орнатуға жол салады. Ол: «Қазақ-түрікімен халықтарының тарихында, тағдырында, шаруашылық және мәдениет салаларында ортақ сипаттар, ағайындастықты, бауырластықты аңғартатын белгі-нышандар аз емес. Жайлауы жапсарлас, қыстауы қанаттас екі халықтың ерте замандардағы қарым-қатынасы ғасырдан-ғасырға созылып, үзілмес желіге жалғасып келеді. Олардың аңыз бен ертегілерінде, мақал-мәтелдерінде, лиро-эпостық шығармаларында ұқсас сарындар мен әуендер мол ұшырасады. Жазба әдебиетін алсақ, олардың үздік өкілдері бүкіл түркі тілдес халықтарға, солардың ішінде түркімендер мен қазақтарға да жете таныс болған. Мақтымқұлыны әзербайжан өзінің Науаиындай, қазақ өзінің Абайындай қастерлеген, қадір тұтқан, өлмес-өшпес өнерін бағалаған», – деп өте орынды айтады [75]. Еңбекте Мақтымқұлының, Б. Кербәбаевтың, т.б. мұраларының қалай қабылданғаны, игерілгені және әсері зерттеледі. Олардың мұрасы қабылдауға бейімді топыраққа түскенде, қабылдаушы жақтың рухани өміріне бейім болғанда ғана өмірлі, өнімді, әсерлі болатыны белгілі.

С. Сейітовтің монографиялық зерттеуінде әдебиеттер байланысының әртүрлі қырлары тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қаралып, талдау фактілері қазақтар мен түркімендердің ойлау ерекшеліктерін, ұлттық өзгешеліктерін ескере отырып, әдеби қарым-қатынастардың тамаша үлгісін береді. Бұларсыз бір халықтың санасында екінші бір халық образының қалыптасу механизімін түсіну қиын. Осының нәтижесінде әдебиеттер мен халықтардың жанды қарым-қатынастарының диалогы пайда болады. Жалпы, С. Сейітов қазақ-түркімен мәдени қарым-қатынасының тек ХҮІІІ – ХІХ ғғ. ғана емес, әлдеқайда әріден басталғанын айтады. Өзге халықтар тәрізді түркімен халқы да мол

казыналы, сан салалы ауыз әдебиетін тудырған, ғасырлар бойы сақталған. Автор оны былайша топтап көрсетеді: «Аңыз (предание), аңызша (сказание), қисса, хикая (легенда), дастан, жыр, жоқтау, мақал-мәтелдер, жұмбақ». Ауыз әдебиетінің бұл үлгілерін қазақ әдебиетімен салыстыра зерттейді. Түркіменстан Ғылым академиясының академигі, профессор Б.А.Каррыевтің : «Түркімен фольклоры есте жоқ ерте заманда туған. Еңбекші қалың бұқараның тарихи тәжірибелерін, оның бостандық, бақыт, игі болашақ жолындағы жүргізген тартыс-таласын, табиғат пен адамзат қоғамының ішін жайлаған «жамандыққа» қарсы ылғи табысты болмағанмен, табанды болған күресін тасқа басқан суреттей таңбалап, бедерлеп, ел жадынан шығармай жариялап отырған ауыз әдебиеті– фольклор ғасырлар бойы толығып-молығып, өзгеріп, өркендеп, кемелдене берген», – деген пікірін зерттеуші жан-жақты дәлелдермен көрсетеді. [76 7-б.] Ғұбайдолла Айдаровтың аудармашылығымен жарық көрген түркімен ертегілерінің жинағындағы (барлығы 53 ертегі) шығармалар арқылы да сол елдің әлеуметтік ахуалын, ақыл-парасатын, ой-өрісін тануға болады. Сонымен бірге ондағы ертегілердің қазақ ертегілерімен тақырыптас, әуендес болып келетініне ғалым назар аударады. Мысалы, түлкі қулық-сұмдықтың, айлакерліктің, алдаушылықтың рәмізі ретінде көрсетілетіні көптеген халық ертегісіне тән образ. Жалпы, түркімен ертегілерінде әділетсіздікті, кісі еңбегін қанаушылықты, паракорлықты шенеу сарындары басым екендігін пайымдаймыз. Сондай-ақ, бұл зерттеуде С. Сейітов түркімен сықағына да тоқталады. «Түрікпен сықағы» деген атпен жарық көрген орыс тілінен өңдей аударған Ісләм Жарылғапов, түркіменшеден тікелей аударған О. Дәулетова мен Н. Желининаның еңбектеріне талдау жасайды. Өзіл-қалжың, сықақ-мысқыл, тәлкек-келемеж, әжуа-мазақ, шақпал сөзге толы ой жарыстыру, сөз таластыру, ақын айтыстыру, тапқырлық бәсекелестіру, даналық тай-таластыру көп кездесетін бұл шығармаларда ол елдің от тілді орақ аузды шешендері мен ойға ұтқыр, сөзге тапқыр даналары туралы мол мағлұмат аламыз. Біздің қазақ әдебиетіндегі Тазша бала, Жиренше шешен сол сияқты Орта Азия халықтарының көбінде кездесетін Алдар көсе, Қожанасыр образдарымен теңдес Кемине, Мірәлі, Есенболат бейнелері арқылы хан мен байды, молда мен саудагерді – зұлым атаулыны ақылмен матап, сөзбен жеңіп, масқаралап мазақтап, мысын басып, құтын қашырып, есесі кеткен еңбеккер елдің кегін алып отырады. Ғалымның пайымдауынша, бауырлас елдің әдебиетінде өз алдына бір санат саналатын күлдіргі сықақ(юмор), күлдіргі мысқыл (сатира) әңгімелерінің күші – «адамның бойындағы пендешілік-нашарлық мінездерді сынау-мінеу; әмірлі таптар өкілдері– шах, сұлтандар мен хандарға, саудагерлер мен байларға тән, ишандар мен молдаларға тән кемістік, сорақылық мінездерді әшкерелеуге, масқаралауға тіреледі.

Мысалы: «Кемине ақын Ерәлі ишанды тәлкектеп өлтіретіндей болады. Бір жолы ол ишанға:

– Пірім, жақында мен бір керемет көрдім!– депті.

– Не керемет? – дейді ишан, білгішсіне асығып.

– Үйдей бір ит шошқаны тырқыратып қуып барады, қуып барады.

– Ол неғылған ит бір шошқаға жете алмай жүрген? – деп тіксіне қалды пір. – Екеуінің арасы алыс па еді?

– Жоқ, есебі қатарлас еді, – деді кемине, – Мәселен, айталық: сіз шошқа, мен ит десек, сонда дәл екеуіміздің арамыздай ғана жер...»

Осындай көптеген өткірлік, мысқыл, тапқыр әңгімелер туралы талдаулар екі ел әдебиетімен салыстара отырып жүргізіледі.

Фольклор саласының бірі – мақал-мәтелдер де бұл еңбекте сөз болады. М. Әлімбаевтің құрастырып, аударуымен жарық көрген «Маржан сөз» туысқан халықтар әдебиетінің мақал-мәтелдерінен тұрады. С. Сейітов түркімен-қазақ мақал-мәтелдерін қатар қойып салыстара зерттейді. Мән-мағынасын ашып, жақындығын көрсетіп береді. Мысалы: түркіменде: «Бай тойған – жеріне, кедей – туған жеріне», «Қонақ бір қонса – алтын, екі қонса – күміс, үш қонса – бақыр, төрт қонса – ар-ұяттан тақыр», «Ақымақтың баққаны – желік, молданың баққаны – өлік»десе, бізде: «Ер – туған жеріне, ит – тойған жеріне», «Қонақ бір қонса – құт, екі қонса – жұт», «Өлеңді¹ жерде өгіз семіреді, өлімді жерде өгіз семіреді», т.с.с.

Екі елдің ауыз әдебиетінде Қорқыт ата аңызы, «Қырық өтірік» әңгімелерінің нұсқалары туралы да сөз қозғайды. С. Сейітов екі халықтың эпос және лиро-эпос саласындағы сыбайластығы мен сюжет желілерінің ұқсастығын да назардан тыс қалдырмайды. Әсіресе, түркіменнің қаһармандық жыры «Көрғұлы» туралы осы еңбекте арнайы бір тарау беріліп, толық әрі жан-жақты талдау жасайды. Бұл – кіші Азияда, Кавказда, Балқан түбегінде, Орта Азияда кеңінен тараған әйгілі эпос екені белгілі. Кезінде бұл туралы ұлы ағартушымыз Ш.Уәлиханов та зор ілтипат білдірген. Түркі тілдес халықтардың және басқа жұрттардың арасына тараған «Көрғұлы» эпосының түрлі нұсқалары мен жобалары бар. Ғалым осының бәріне ортақ сипаттар мен қатар олардың өзара айырмасы мен ерекшеліктерін салыстыра зерттеп, нақты мысалдармен атап көрсетеді. Бұл жырда ертедегі түркімен рулары мен тайпаларының тұрмыс салтынан, әдет-ғұрпынан, тіршілік қалпынан мол мағлұмат береді. Зерттеуші дастанның түркімен нұсқасында Көрғұлы көзі ойылған атасы мен өлтірілген ағасы үшін ғана өш алмай, Райхан арабтан жапа шеккен бүкіл тайпасы үшін де кек қайтарған батыр тұлғасын айқындайды. Халық кекшілдері ретінде күрескер бейнесін ашады. Сондай-ақ, оны қазақ ша нұсқаларымен салғастыра талдайды. С. Сейітов: «Біздегі «Көрғұлы» жырларында болашақ батырдың жер астындағы, яки моладағы тіршілігінен гөрі жер бетіндегі қимыл-қарекетін, қиянатшыл қауымға қарсы күресіп көрсету сарындары басым.

¹ Өлең – шөптің атауы.

Мұның өзі эпостың негізгі идеясын белгілейді. Оның ғасырлар бойы ескірмей, ұрпақтар зердесінде бекем орнығуының себебі де осында! ,– дейді. [75,16-б.]

Түркіменнің көне дәуіріндегі жазба әдебиетінің Фахраддин Гургани(ХІғ.), Мирзе Жаханшах (ХҮғ.), Байрамхан (ХҮІ ғ.) Хасанбек Муками (ХҮІІІ ғ.) тәрізді өкілдері бізге таныс. С. Сейітов бергі замандағы Мақтұмқұлы, Кемине, Сеиди,Зелили, Молланепестер есімін ауызға алғанда туысқан халықтың классикалық әдебиетіне деген ықылас-ілтипатын байқатады. Бұл монографияда сонымен бірге Мақтұмқұлының шығармашылығына арнайы бір тарау бар. Ол «Мақтұмқұлы поэзиясындағы бостандық, отаншылдық, туысқандық бірлік сарындары. Ақын Қазақстанда», «Мақтұмқұлы Қазақстанда және қазақ поэзиясында» деген атпен берілген. Мұнда ғалым оның ұлттық әдебиет өрісін кеңейту, поэзияда жаңа жанрлар мен қалыптар тудыру, түркімен лирикасын әр алуан мазмұнмен байыту жолындағы баға жетпес еңбегі, ақынның Қазақстанмен байланысы, қазақ өлеңіне тигізген әсері жайында әңгіме қозғайды.

Мақтұмқұлы – өзі өмір сүрген заманның көкейтесті мәселелерін көтере білген кемеңгер ақын. Оның өлең-жырлары нағыз халықтық арнада дамыған. Үгіттік, патриоттық, философиялық сарындағы шалқыма сырларымен сабақтас болып келеді. С. Сейітов зерттеуінде қазақ ақындарының Мақтұмқұлымен үндестік, әуендестік жәйттеріне көңіл аударады. Түркімен классигінің ғажайып лирикасы қазақ оқырмандарына алғаш атақты ақынымыз Ғали Ормановтың аудармасы арқылы келгені белгілі. Кейіннен ақын Дүйсенбек Қанатбаевтың тәржімәсімен бір томдығы жарық көрген. Зерттеуші осы жинақтағы шығармаларға талдау жасайды. Ол әсіресе, қазақша аудармадағы Д. Қанатбаевтың, С. Елубаевтың, Ғ.Айдаровтың еңбектерін ерекше атап өтеді.

Қазақ-түркімен әдебиетінің идеялық-шығармашылық байланыстарын қарастыру барысында ғалым «Түркіменстан және түркімен тұлғасы қазақ кеңес поэзиясында», «Қазақстан сымбаты және қазақ сипаты түркімен туындыларында» деп аталатын қос тарау тақырыбы мен мазмұны жағынан бір теңгенің екі беті тәрізді, бір-бірінен ажыратудың қисыны жоқ мәселелер төңірегінде алғашқылардың бірі болып тереңірек зерттеуге ұмтылады. Анығында бұғанға дейін бұл туралы қазақ ғалымдары қарастырмаған, белгілі бір жүйеге түсірілмеген. Бұл тараулар еліміздегі халықтардың туысқандығы мен достығы бауырлас әдебиеттерде қандай көрініс тапқанын сипаттайтын нақты әдеби талдауға негізделген. Бұл зерттеуді жазу мақсатында С. Сейітов арнайы Түркіменстанға. Ашхабатқа екі мәрте барғаны да мәселенің шынайылығын, тереңдігін көрсетеді. Алпысыншы жылдарда екі ел арасында «Қазақ-түркімен республикалары арасындағы рухани алмасудың жаңа кезеңі» атты апталықтар өткізіліп, сонда көтерілген мәселелер төңірегінде ой өрбітеді. Туыс әдебиеттерді дамытуға жекелеген авторлардың, әсіресе, Берді Кербәбаевтың қазақтың көрнекті

каламгерлері М. Әуезовпен, С. Мұқановпен, Ғ.Мүсіреповпен әдеби-шығармашылық байланысы туралы толыққанды талдау жасайды. Түркімен мұрағатында сақталған хаттар, жеделхаттар, құжаттар қаз-қалпында келтірілген. Мысалы:

1951жылы «Ақ алтынды аймақтың Айсолтаны» повесі үшін Б.Кербебаев Мемлекеттік сыйлыққа ие болғанда М. Әуезовтің жазылған құттықтау хаты: «Шлю радостный братский привет поздравление. Желая крепкого здоровья, еще большего расцвета Вашего выдающегося дарования. Обнимаю. Ауэзов.М» [77].) Мұндай хаттар көп-ақ. Түркімен КСР-ң Орталық мемлекеттік мұражайында, Ашхабаттағы Б.Кербебаевтің мұражай-үйінде қазақ қаламгерлерінің сыйға тартқан кітаптары қолтаңбаларымен сақтаулы тұрғанын өз көзімен көріп, куә болған. Солардың бірі –С. Мұқановтың «Өсу жолдарымыз» деген кітабына жазылған қолтаңбасы : «Құрметті туысым, бауырым, ағам Берді Кербебаевқа – Ашхабатта бірге өткізген күндерді еске мәңгі ұстау үшін. Сәбит. Ашхабат. 1961жылғы 25 декабрь».

Сондай-ақ, мақалалар мен естеліетерде екі ел арасындағы достық қарым-қатынасты айқындайды. Мысалы: Б. Кербебаевтің «Асыл досым, туысым» мақаласында: «Менің досым, қаламдас інім Мұхтар Омарханұлы Әуезов адамзат өмірі тарихының төрінен аса үздік қайраткерлермен бірге құрметті орын алады. Оның майталман қаламынан туған өмір суреттері кербез сұлудың алма мойнындағы асыл тастың жарқылындай нұр сәуле шашады. Шешен де өміршең, өрелі сөз, терең ой, суреткерлік арлылық пен адалдық оны дүниенің бар түкпіріндегі оқушыларының ыстық ықыласына бөледі. Оның үні ынта қойып, ұйып тыңдайтын бұлбұлдың әсем даусындай әуезді еді, ол өз халқы мен ел-жұртының ғұлама білгірі, сөз зергері болды. Мұхтар екеуіміз жандай жақын дос едік, кеңес әдебиеті хақында ұзақ әңгімелесетінбіз, біздің әңгімеміз әлі таусылып біткен жоқ» (78 «Біздің Мұхтар», «Жазушы» А.1976ж. 68-б.) Осындай ыстық лебіз, жылы қарым-қатынас екі ел әдебиеті мен мәдениетінің өсіп, көркеюіне ықпал еткені даусыз. Ғалым осы мәселеге айрықша мән беріп, халықтардың бір-бірінен үйрене отырып, ілгері дамуын көрсете отырып, болашаққа осы жақсы үрдісті жоғалтпай ұстануды мұрат тұтқандай.

Әдебиеттер ынтымағын нығайтудың дәнекері ретінде көркем аударманың орны ерекше екенін біз қазақ-түркімен байланысынан да анық аңғарамыз. Кеңес дәуіріндегі түркімен баспасөзінде жарияланған қазақ қаламгерлерінің шығармашылығынан – Ж. Жабаевтың, Ә.Тәжібаевтің, Т. Жароковтың, Ғ.Ормановтың, Қ. Бекхожиннің, С. Мәуленовтың, Ж. Молдағалиевтің жекелеген өлеңдері. Зерттеуші бұл ақындардың өлеңдерінің аудармаларының көркемдік сапасына, берер идеясына терең талдау жасайды. Сол сияқты түркімен ақындарының Б.Кербебаев, Дұрды Қылыш, Б. Сейтақов, А.Ковусов, А. Атажанов, К. Сейталиев, т.б. шығармашылығының қазақ оқырмандарымен қауышуы айтылады. Оладың

жыр-толғауларын қазақшалауға Ә.Кекілбаев, Д.Қанатбаев, Қ.Мырзалиев, Т. Молдағалиев, Е.Әукебаев, М.Әлімбаев, М.Нәжімеденов қатысқан болатын.

С.Сейітов түркімен тілінде қазақ қаламгерлерінің жекелеген кітаптарының жарық көргендері туралы ақпар бере отырып, оның көркемдік сапасы турасында толық мәлімет береді. Мысалы, мына кітаптарды ғалым ерекше атап өтеді: Абай. Өлеңдер. (Орысшадан аударғандар: Н.Әсемұрадов, М.Сеидов, С. Оряев, К.Әзизов. Ашхабад, 1970ж.; Ы. Алтынсарин. Әңгімелер. Қазақшадан тәржімалағандар: А. Оразтағанов пен Г. Аманиязов, 1961ж.; «Алтын өлке» – Қазақ ақын-жазушыларының шығармалары. Қазақ әдебиетінің Түркіменстандағы онкүндігіне орай жарық көрген; М.Әуезов «Абай» (аударғандар Т. Қасимов және басқалар) ; Ә. Нүрпейісов «Қан мен тер» (аударғандар: Н.Байрамов пен О.Евнев); М.Әлімбаев «Мен түркімен қонағымын» өлеңдер (аударған А. Атажанов) т.б. Кейінгі жылдарда жарық көрген Қ. Бекхожин, А. Тоқмағамбетов, Ә. Тәжібаев, Х. Ерғалиев, М. Хакімжанова, Ж. Молдағалиев, Ә. Сәрсенбаев, Қ. Мырзалиев сынды қазақтың көрнекті ақындарының туындыларын зертеуші түркімен тіліне орыс тілі арқылы тәржімаланғанын пайымдайды. Ал, проза саласы бойынша жарық көрген түркімен жазушыларының қазақ тіліндегі шығармаларына ғалым атап өтіп, оларды тақырып жағынан бөліп, көркемдік сапасын талқылайды. Мысалы: Т. Жұмагелдиевтің «Егес» повесі (аударған Қ. Мұхамбетқалиев), Б. Хұдайназаров «Құмдағы ел» (аударған Н. Төлеуіпов), Р. Эсеновтың « Таң алданда» (аударған М. Садықов), Б. Сейтақовтың «Ақын» (аударған Х.Ахмадиев) шығармалары «Жазушы» баспасынан жарық көрген. Бұл шығармалар арқылы қазақ оқырмандары түркімен халқының тұрмыс-тіршілігі, саяси-әлеуметтік жағдайы, замандастарының рухани-адамгершілік жағдайы көтерілген. Сонымен қатар, тарихи, әскери-потриоттық тақырыптар да бар.

Қай елдің әдебиетін сөз қылмаңыз, кеңес кезіндегі әдебиеттің көтерген жүгі осал деп айтуға болмас. Ол өз уақытында еліміздің, жалпы дүниенің шұғыл бетбұрыс кезеңіндегі өмірдің айнасы болды. Бас қаһарманы – жасампаз еңбек адамы, күрескер, қайраткер азамат. Көркем бейне оқырманның ақыл-ойына да, жан-жүйесіне де әсер етері сөзсіз. Қалың оқырман заманның сол кездегі идеясын көркем бейне арқылы қабылдады. Бір шындық – адамның ар-ұятын, намысын тәрбиелеуді кеңес дәуірі кезіндегі кез-келген ұлт әдебиеті өздерінің бірінші міндеті етіп қоя білді. Біз С.Сейітовтің қазақ-түркімен елдері арасындағы рухани достықты танытатын монографиясы арқылы осыны ұқтық. Әдебиет пен мәдениет достығында шекара жоқ. Рухани дүниені танытатын кез-келген шығарма (көркем шығарма, сурет, музыка, сәулет, т.б.) қай елдікі болса да биік талғам мен терең сезім, талмас еңбектің нәтижесі екені белгілі. Ғалым оны түсінуге ұмтылып қана қоймайды, талдап түсіндіреді, өз ұлтының келешегі үшін үлгі тұтып, жұрттың жақсысынан үйренуге жол ашады. Міне, С. Сейітов зерттеулеріндегі халықтар әдебиетінің байланысы ақылы біз осыны пайымдаймыз.

Белгілі әдебиеттанушы көрнекті зерттеуші-ғалымы М.Базарбаев: «Достық, жақындық рай көптеген әдебиеттерде көптеген жүз жылдардан келе жатқанын ескеру керек, советтік идеология осы қасиетті мүлде жаңа арнада, жаңа бағытта дамытты да, туысқандық байланысты күшейтті, бүкіл адам баласындық болашақ мәдениетке жебеуде. Қазіргі дәуірде бұл құбылыс көлемі жағынан одақтық, әрі дүниежүзілік масштабта қаралып, ал мағынасы жағынан көркем әдебиеттің даму заңдылығын және оның ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттелуін аңғартатын дәрежеде қалып отыр. Әдебиеттердің ілгері басып, өсіп-өнетін жолы дүниені көркем образдар арқылы танытып, өмірдің объективтік шындығын ашуы – әдебиеттер арасын жақындата түсетін негізгі факторлар», – деуі өз дәуірі үшін орынды айтылған пікір [41.101-102 б.] .

Әдебиеттер байланысын бірнеше қырда алып зерттеуге болады. Оның ауқымы кең сала екенінде дау жоқ. Әсіресе, ол Кеңестік дәуір кезеңінде барлық халықты ортақ идея мен бір мақсатқа біріктіруге қызмет етті. Мәдениет пен әдебиеттің қалыптасып, үлкен бір арнасымен тасқиндай даму жолында оған жаңа әдебиеттер үсті-үстіне келіп қосылып, тұтас алғанда халықаралық әдеби байланысты танытты. Бұл әдебиеттердің әрқайсысы барлық көп ұлтты әдебиеттің дамуына өзіне тән көркемдік үлес қосумен бірге өздері де басқа әдебиеттерден көптеген жаңалықтарды оқып үйренді. Әдебиеттер байланысын күшейте түсетін негізгі сипат – мазмұн бірлігі, қоғамдық шындық, көркем образдар. Әрине, тіл басқа, бейнелеу құралдары әртүрлі болған соң, әр әдебиетке жаңа қоғам өмірі әр қырынан көрінуі ықтимал. Бұл заңды нәрсе. Бірақ түпкі мақсат – жаңа өмір шындығын көрсету, еңбек адамдарының бейнесін беру екені айқын. Міне, талантты қазақ ғалымы С. Сейітовтің зерттеулерінде осы мәселелер тарау-тарау тарқатылып айтылады. Оған оның артында қалған том-том кітаптары куә. Бір ғана А.С. Пушкин мен В.Маяковский туралы жазылған еңбектерінің өзі тағлымы мол, танымдық дүние деп қарауға болады. «Боевое знамя» газетінің тілшісі Н.Сивцова «Муза дружбы и братства» деген мақаласында С.Сейітовтың осы саладағы еңбектері туралы жақсы айтады: «Сагынғали Сеитов поддерживает самые тесные творческие связи со всеми братскими республиками, с писателями страны. Его волнует проблемы взаимодействия и взаимообогащения национальных литератур. И писатель не устает вести исследования в этой области. Он ценит дружбу» [79]. Бұл бағалауы арқылы оны қазақ әдебиетінің ғана емес, орыс әдебиеті және сол арқылы басқа да халықтар әдебиетінің өкілдері де жоғары бағалаған, таланты мен еңбекқорлығын құрмет тұтқанын көреміз.

Әдебиет жақсы үлгіге қарап өседі, содан үйренеді. Өнегелік туындылар мен таланттарға бет бұру, озық әдебиет ізденістерін қадағалап, барлап отыру – кез-келген қаламгер үшін қажет. Тарих – әділ төреші. Өзі екшеп, керегін алады. Мәселе, өнегелі өлмес туындылар

мен заманауи бетбұрыстардағы соны ізденістерді, шалапісті дүниелерден айыра біліп, дер кезінде бағалау абзал. С.Сейітовтің ғылыми зерттеу еңбектері – адамға танымдық берері мол, сөз өнерінің эстетикасы, әдебиеттің сыны мен тарихы үшін аса қажетті еңбектер. Көзі тірісінде өзі туралы көп айтуды ұнатпаған қаламгер әдебиеттану ғылымында сіңірген еңбегі үшін лайықты бағасын ала алмады. Х. Ерғалиев әріптесінің осы қасиеті туралы жақсы айтқан екен: «Мен білетін Сағынғали өзі туралы сүйкімді сөз айтылған жерде көренеу берекесі қашып, «оны қойшы, қой, қой, өйтіп даурықпайық!» деп, сөздің бетін басқа жаққа бұрғанша, не сол жерден қашып құтылғанша асық болады және де не жайлы болсын – жалпы әңгімеге жаны қас. Оның жүгінетін жері – дәлдік пен дәлел, нақтылық», – деп ғалымның шын адами бейнесін сипаттайды [73]. Туған әдебиетіміздің туын биік ұстау үшін қыруар іс тындырып, халқына қымбат қазына қалдырса да, осынша еңбек жазып, қарапайым қалпынан айнымаған С.Сейітов ұлттың рухани игілігі үшін тер төккен, ғылымға адалдығы мен әділдігін берік сақтаған ғалым болды.

2.2 С.Сейітов және қазақ әдебиеттануындағы аударма мәселелері

Жер бетін мекендеген барша жұрт бір-бірінің мәдениеті мен өнерінен нәр алып, дамуды мұрат тұтады. Олардың арасындағы рухани алмасу процесі үздіксіз жүріп, барған сайын даму, бірін-бірі байыту бағытында өрістеген. Ұлттық шектеушілік шеңберінен шығуға ұмтылу, өзінде барды өзгеге ұсыну, өзгенің өнегесін бойға дарыту - мәдениет тарихындағы озық үлгілер осылай орныққан, өркен жайып, тамырын тереңге жіберген. Адамзат қоғамы бір ұлттан ғана құралмай, жүздеген, тіпті, мыңдаған ұлттардан тұратыны әркімге аян. Әр елдің өзіне тән өнері, мәдениеті мен әдебиеті бар. Осынау рухани әлемі арқылы ұлттардың болмыс-бітімін, табиғатын танимыз. Мәдениеттердің өзара үнқатысуы аудармасыз жүзеге аспайтыны белгілі жай. М. Бахтин былай деген: «Өзге мәдениет басқа мәдениеттің көзімен қараған кезде ғана өзін толығырақ, тереңірек таныта алады... Бір мағына екінші, басқа мағынамен бетпе-бет келгенде өзінің терең сырын ашады: олардың арасында сол мәдениеттердің томаға-тұйықтығы мен біржақтылығын еңсеретін үн қатысу басталғандай болады» [80,334-335-б.]. Әлбетте, үнқатысулар мен халықтардың бірін-бірі түсінісуі үшін аударманың ролі ерекше. Түрлі тілде сөйлейтін халықтардың жан әлемін, мәдениетін, атап айтқанда, көркем әдебиетін аударманың көмегі арқылы танып-білуге болатындығын дүние жүзі халықтары қарым-қатынасының бүкіл тарихы растап береді. Аударманың нақты анықтамасына тоқталатын болсақ, «Әдебиеттің энциклопедиялық сөздігінде» : «әдеби шығармашылықтың түрі, оның нәтижесінде бір тілдегі туынды басқа тілде қайта жасалып шығады» десе [81, 273-б], «Әдебиеттану» терминдер

сөздігінде оған: «Әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге көшіріліп қайта жасалуы, басқа тілдегі түпнұсқа негізінде жазылған көркем туынды», – деген анықтама берілген [82.58-б].

Аударма ұғымы шындап келгенде, өте күрделі ұғым. Бұл қазіргі күнде оның түрлерінің көптігінен туындап отырған жоқ, бір жағынан аударма тәсілінің ғасырлар бойы әрдайым өзгеріп отыруына да байланысты құбылыс. Б. Дуанина өз зерттеуінде аударманың мәдени-интеллектуалды әрекет екендігін айтады [83,142-б.]. Ендеше, аударма арқылы басқа халықтың шығармасын өз тілінде сөйлету, оның табиғатын терең түсіну, жан дүниесін ашу деген сөз. Біздің әдебиетімізде бұл сала әсіресе, соғыстан кейінгі жылдарда кең өріс алды. Отызыншы жылдардың аштығында, күштеп ұжымдастыру, жаппай жазалау тұсында жұрттың ой орманын аралауға уақыты да, ықыласы да болмағаны белгілі. Дей тұрғанмен, Шәкәрім, А.Байтұрсынұлы, І. Жансүгіров сынды таланттарымыздың аударма саласында озық үлгілі шығармаларды дүниеге әкелгені – әдебиетіміздің алтын қорына қосылған құнды туындылар ретінде бағаланғанын айтуымыз керек. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітап палатасында сақталған баспа өнімдері бойынша аударма әдебиетінің тізімін қарасақ, соғыстан кейінгі жылдар мен 60-жылдардан бергі уақыт аралығында шетел әдебиетінен, орыс әдебиетінен аударылған шығармалардың дені әлемдік сөз өнерінде өзіндік орны бар, классикалық туындылар екенін көреміз. 1989 жылы Қазақстан Жазушылар Одағының жанындағы Тәржіме және Әдеби байланыстар бас редакциясы алқасының ұйымдастыруымен өткен «Өзгермелі дүние және көркем аударманың мәселелері» атты халықаралық конференцияда Кеңес Одағында аударма ісінің ерекше жүйелі жүргенін, тәржімеленетін дүниенің талғаммен іріктелетінін айта келіп, аударманың ахуалы туралы пікірсайыстар болғаны белгілі. Кеңес кезеңіндегі большевиктердің бүкіл әлемге ықпал ету ниетімен әлемдік ілім-білімді жинау, бүкіладамзат мәдениетін игеру жөнінде жасаған жұмыстары халықтың пайдасына шешілгенін жоққа шығаруға болмайды. Халықтар арасындағы мәдени байланыстың дәнекері болған аударма туралы, әсіресе, көркем аударма сапасы қандай деңгейде дамыды дегенде қазақ әдебиетшілері көптеген нақты міндеттерді атқарғандары аян. Қазақ аударма саласының ғылым ретінде қалыптасуына Мұхтар Әуезов мұрындық болса, С. Талжанов, С.Сейітов, Н.Сағындықова, Ә. Сатыбалдиев, З. Тұрарбеков, С. Нұрышев, М. Жанғалин С. Абдрахманов, Р. Шаханова, Қ.Алпысбаев, Г. Қазбек, С. Әбдіраймова, А. Әлмұратова, Қ. Жолдасов сынды ғалымдар тікелей аударма саласын зерттеумен шұғылданды. Ал, Ғ.Мүсірепов, З.Ахметов, Ш.Сәтбаева, С.Қирабаев,Ә.Жәмішев, М. Қаратаев, Ш. Елеуқенов, Е. Бөкетов, А. Нұрқатов, Р. Нұрғалиев, М.Мағауин, Т. Кәкішев, С. Қасқабасов, Ж. Тілепов, А. Егеубаев, Ж.Дәдебаев, Ө. Күмісбаев, Ө.Айтбаев, Қ. Кереева-Қанапиева, А. Қыраубаева, З. Бисенғали, Ө. Әбдіманов, тағы көптеген ғалымдарымыз өз зерттеулері мен мақалаларында осы мәселе төңірегінде ой қозғап, пікірлерін білдіріп отырды. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы

аудармаға қатысты монографиялардың, диссертациялардың, жинақтардың, мақалалардың көпшілігі осы зерттеу барысында назарға алынып, мүмкіндігінше осы саладағы ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Бұрынғы ғасырлардағы арқауы өзге тілдердегі, ең алдымен түркі, араб, парсы тілдеріндегі шығармалардан алынып, негізінен нәзира түрінде қазақшаға түсірілген қисса, дастандарды айтпағанда, жазба әдебиет берік орныққаннан бергі бір жарым ғасыр аясында қазақтың поэзия аудармасы мол қазына жинады. Соңғы бір ғасырға жуық уақыт көлемінде бұл жұмыс мемлекеттік деңгейде атқарылып, жүйелі, мақсатты сипат алды. Тарих табыстырған, тағдыр тоғыстырған орыс халқының төл поэзиясынан аударма жасау кең құлаш жайды. Орыс тілі арқылы сол тілге аударылған әлем поэзиясының, күні кешеге дейін бір елдің құрамында өмір сүрген, қазір де алуан-алуан ықпалдастық жіптерімен жалғасып жатқан көрші елдер әдебиетінің таңдаулы үлгілері тәржімаланды. Әсіресе, халықтар ынтымағын нығайту жолында көркем аударма елеулі қызмет атқарады. Мемлекеттер арасындағы әдеби байланыстардың жаңа кезеңі, әдебиет нұсқаларының жалпыға ортақ рухани қазынаға айналған тұсы – Кеңес әдебиеті кезеңі екенін жоғарыда айтып өттік. Орыстың талантты ғалымы В. Г. Белинский 1844 жылғы бір мақаласында: «Бір халықтың тіліндегі әдеби шығармаларды екінші халықтың тіліне аудару ісіне халықтардың өзара таныстығы, идеялардың өзара ауыс-түйістігі, содан келіп әдебиеттің көркеюі және ақыл-ой еңбегінің дамуы негізделеді», – деген еді [84.163-б.]. Әдебиеттердің бір-бірінен үйренуі, бейнелеу үлгілерінен өнеге алуы, образ, характер жасау шеберлігін ұғып, түсіну осы таңдаулы шығармаларды бір тілден екінші тілге аудару процесінде болатын құбылыс. Сондықтан да бүкіл аударма мәселесі әдебиеттер байланысындағы ең маңызды факторлардың бірі ретінде қаралады. Қазақ әдебиетінің көрнекті ғалымы М. Базарбаев: «Аударма мәселесіне келгенде, классикалық аударма, немесе сюжет желісін сақтап, жаңадан шығару, қазіргі совет халықтары әдебиетінің туындыларын аудару, шетел жазушыларына көңіл бөлу – не керек көркем аударма туған әдебиет теңізіне кеп құятын үлкен дариядай кең арна болып отыр», – деген болатын [85, 244-245 б.].

Көп ұлтты әдебиетіміздің тарихына көз жіберсек, біз әлемдік деңгейдегі көркем шығармалардың бүкілхалықтық оқырманның рухани игілігіне айналдыру жолында игі қадамдар жасалып отырғанын байқаймыз. Әсіресе, орыстың классикалық және кеңестік әдебиеттің үздік үлгілерінің ұлт тілдеріне тәржімалануы – мәдени өміріміздегі айтарлықтай құбылыс саналады. Өйткені, ұлы Абайдан бастап орыс әдебиеті ұзақ уақыт бойы рухани, эстетикалық, идеялық және адамгершілік байлықтардың асыл қазынасына – баланған, әлемдік ақыл-ой мен әдеби мұраны тануға апаратын даңғыл жол болғаны жасырын емес. Шоқан, Ыбырай, Абай орыс мәдениетінің негізінде қазақ халқы үшін озық өнер-білімнің, өрісі кең мәдениеттің жаңа арнасын ашып, олардың дала тұрмысына бірте-бірте келіп, сіңісе түсуіне тың бастама

жасағаны тарихтан белгілі. Қазақ халқының демократиялық мәдениеті мен әдебиетінің, өнері мен ғылымының, педагогикасы мен публицистикасының алғашқы беттері жазылды. Орыс зерттеушілерінің де қазақ фольклоры, этнография, тарих мәселелерімен көбірек айналысып, өнімді еңбектер қалдырған кезі де осы тұс. Бұл кезде В.В. Радлов, А.Н. Веселовский, А.Е. Алекторов, Г.Н. Потанин, П.Н. Мелиоранский, В.И. Даль сияқты орыстың алдыңғы қатарлы зерттеуші ғалымдары қазақтың тілі, әдет-ғұрпы, әдебиеті жайында көптеген бағалы мәліметтер жинап, бастырып шығарды.

Орыс әдебиетінен аударма арқылы келген шығармалар қазақтың жалпы қоғамдық өмірінде қандай прогресшіл роль атқарса, жаңа туған жас жазба әдебиетінің есейіп, ер жетуі жолында да сондай маңызды қызмет атқарды. Бұл әдебиеттің қоғамдық өмірге белсене араласып, әлеуметтік мазмұнының тереңдей түсуіне әсерін тигізді. Қазақ ақын-жазушылары орыс әдебиетінің нұсқаларын аударып отырып, өздерінің эстетикалық көзқарастарын жетілдіре түсті, шеберліктерін арттыруға зор мүмкіндік, бай үлгі-өнеге тапты.

Орыстың озық идеялы әдебиетінен қазақ тіліне шығармалар аудару ісін алғаш дала оқырмандары Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылғы «Қазақ хрестоматиясына» енген шығармалары арқылы оқып білді десек болады. Орыстың асқақ та әсерлі поэзиясын бүкіл қасиеттерімен қазақ өміріне таныстыруда Абай шығармашылығында шын мәніндегі шығармашылық өнер дәрежесіне жетті. Бұл тұрғыда әдебиет зерттеушісі, ғалым Ә. Дербісәлин: «Абай орыс поэзиясының дала өміріне там-тұмдап үздік-создық келмей, тасқынды селдей мол арнамен түйдек-түйдек келуіне жол ашты және әдебиетімізге орыс поэзиясының асыл маржандарын әкелді»,—деп атап көрсеткен болатын [86.48-б.]. Ал аударма саласын көп зерттеп, ауқымды еңбек еткен С. Сейітов: «Қазақ әдебиетінің тарихында аударманы сөз өнері деп таныған және мұны поэзия практикасына айналдырған, арнаулы мақала жазып, әдейілеп пікір қозғамаса да, көркемдік дәлдікті негізгі нысана еткен адам – Абай. Ол әлі күнге дейін асу бермес асқар бел тәрізді: поэзия үлгілерін аударуда ол әлі де асқақтап, биік тұр. Қол жеткізер емес»,— дейді [87]. Байқауымызша, ғалым орыс-қазақ әдеби байланыстарына Абай аудармалары арқылы келіп, солардан туындайтын мәселелер төңірегінде тереңірек зерттей бастайды. Ол туралы алда тереңірек тоқталамыз. Жалпы, XX ғасырдың бас кезінде орыс әдебиеті үлгілерін аудару ісі барынша кең өріс алды. Бұдан орыс, қазақ халықтарының тарихи тағдыр негізінде табысып, ұғынысқан достық қарым-қатынасының барған сайын нығая, өсе түсуі жалпы әдебиеттің ілгері дамуына өзіндік әсерін тигізгенін көреміз. Аударма жұмысын XIX ғасырда тек ағартушылар ғана жүзеге асырған болса, XX ғасырда бұл игілікті істің дамуына белгілі ақын-жазушылар, журналистер, ұстаздар, тіпті әдебиетке икемі бар қарапайым оқырман да, қатысып аударма саласының дамуына үлес қосты. Ілияс Жансүгіров, Тайыр Жароков, Ғали Орманов, Қасым

Аманжолов, Хамит Ерғалиев, Қалижан Бекхожин, Қуандық Шаңғытбаев сынды ақындар аударма саласында жемісті еңбек еткені белгілі. Көркемдік сапасы жағынан деңгейі әр түрлі болғанмен, қалың оқырман осы шығармалардың ішінен өз қажеттерін тандап оқып, салыстыру арқылы даму бағыты айқындалды. Ілгеріде аттары аталған ақындармен қатар Қайнекей Жармағанбетов, Ғафу Қайырбеков, Мұзафар Әлімбаев, Қабдікәрім Ыдырысов, Жаппар Өмірбеков, Бүркіт Ысқақовтардың еткен еңбектері де ауыз толтырып айтуға тұрарлық. Мұның себебін тікелей әдебиет тұрғысынан бағалайтын болсақ, біріншіден, бұл қазақ жазба әдебиетіндегі жетекші тенденция – озық өнер-білімді насихаттау тәрізді ағартушылық бағытпен байланысты, өзектес болса, екіншіден, ұлы ғұламалар Ыбырай, Абай салған тамаша дәстүрдің жаңа кезеңіндегі жалғасы, нәтижесі сияқты еді.

XX ғасырдың алғашқы жылдарындағы жасалған аударма шығармаларды тақырыптық ерекшеліктер мен аударылу мақсат-мүддесі жағынан ғалым Ә. Дербісәлин шартты түрде екі топқа бөліп қарауға болады деп көрсетеді. Мұның бірі тікелей ағартушылық, тәлім-тәрбие мақсатына байланысты туса, екіншісі тұтас көркем шығарма жасау мақсатынан туған дей келе, алғашқысын Ы.Алтынсарин, екіншісінің Абай Құнанбаев негізін салған деп көрсетеді [86, 49-б]. Бірін-бірі шетке шығармайтын, қайта бірін екіншісі толықтыра, байыта түсетін бұл екі принцип өзара біріге келіп, әдебиетіміздің дамуына көп әсерін тигізді және XX ғасырдың бас кезінде қарқынды дамыды. Мысалы, Ыбырай Алтынсарин Спандияр Көбеев пен Бекет Өтетілеуов, сияқты педагог жазушылар, оқулық-хрестоматия жасау мақсатында педагогикалық мән-мақсаты айқын шығармаларды аударып, жеке кітап етіп жариялап, өздерінің күнделікті ұстаздық жұмыстарында пайдаланып отырса, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Әкірам Ғалимов, Мұхамеджан Сералин сияқты ірі таланттар өздерінің шығармашылық мүмкіндіктерін Абай дәстүрінде көрсетуге талпынды. XX ғасырдың басында А. Фердоуси мен А. Пушкиннен, М. Лермонтов пен Ғ. Тоқайдан, И. Крылов пен А. Плещеевтен, Л. Толстой мен А. Чеховтан тағы басқа да ірі суреткерлердің аударылуы қазақ әдебиетіне қосылған рухани зор байлық болды. Өзге тілдердегі шығармалардың қазақ тіліне аударылуы барысында Ә.Дербісәлин үш түрлі ерекшелікті ашып көрсетеді. Біріншіден, әдебиетімізде демократиялық бағыттың үстемдік танытуы, екіншіден, орыстың классик ақын-жазушыларынан аударма жасау арқылы әдебиетіміздің көркем шығармалармен молаюы және идеялық-көркемдік жағынан есейе түсуі, үшіншіден, аударма шығармалар әдебиетіміздің озық өнер-білімді насихаттау талабына да тікелей үндесуі арқасында, қазақ оқушыларына орыс әдебиеті мен мәдениетіне есік ашылғанын атап көрсетеді. С. Сейітов осы үш бағытты да өз шығармашылығында басшылыққа алып отырғанын байқаймыз.

Аударма әдебиетіміздің ішінде Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой, Тургенов, Гончаров, Короленко, Чернышевский, Островский,

Горький, Маяковский тағы басқа орыс әдебиеті үздіктерінің шығармаларымен қатар Шекспир, Шиллер, Бальзак, Свифт, Дефо, Сервантес, Марк Твен сияқты Батыс-Еуропа классиктерінің шығармалары да басылып шықты. Сонымен қатар, туысқан халықтар мен қазіргі ТМД елдер әдебиетінен де көптеген көркем туындылар төл тілімізге аударылып, қалың жұртшылықтың рухани ізденістерін қанағаттандырды. Әсіресе, 60-90 жылдарда қазақшаланған Шолохов, Островский, Федин, Макаренко, Гайдар, Лацис, Айна, Баширов, Кербебаев, Айбек, т.б. көрнекті қаламгерлердің туындылары халқымыздың әдеби қазынасына қосылған рухани құнды дүниелер еді. Әрбір аударма шығармасына біз өзіміздің ұлттық әдебиетіміздің, тіпті, жалпы мәдениетіміздің қорына кіретін, болашақ ұрпақтарға мұра боп қалатын маңызды жәдігерлер ретінде қарағанымыз дұрыс. Мысалы, М. Әуезов аударған Шекспирдің «Отеллосы», Ғ. Мүсірепов аударған Островскийдің «Таланттар мен табынушылар», Шолоховтың «Олар Отан үшін алысты» шығармасы, Ғ. Орманов аударған Л. Толстойдың «Анна Каренина» т.с.с. ондаған классикалық аудармалар сөз жоқ біздің ұлттық әдебиетіміздің мазмұны мен мерейін өсіруге қызмет етті. Осы үздік ойлы туындыларды оқыған талай жас жазушылар өз шығармашылықтарын сара жолға бұрды, таланттарын шыңдап, әдебиетімізге тың шығармашылық серпін әкелді.

Әдебиеттер туысқандығы Кеңес кезеңіндегі әдебиеттің ұлт тілдеріне аударылуы арқылы мәдениеттің дамуына зор ықпал етті. Қазақстан мен Орта Азия халықтары әдебиетінде жаңа жанрлардың туып, қалыптасуына аударманың әсері мол болды. Қазақ классиктерінің шығармалары орыс тіліне аударылу арқылы бүкіл Одақ көлеміне, одан әрі басқа шет тілдерге аударылған туындылар арқылы қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлттық болмысы мен мәдениеті басқа халықтарға танылғаны белгілі. Француз жазушылары Луи Арагонның, Андре Стильдің М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясына берген жоғары бағасы бүкіл қазақ әдебиетін тану, сол арқылы барша қазақ халқына деген зор құрмет деп танылғаны тарихтан барша халыққа аян.. Сол сияқты Ғ. Мүсіреповтың «Қазақ солдаты», Ғ. Мұстафиннің «Миллионер», С. Мұқановтың «Ботагөз» романдарының ағылшын, француз, неміс тілдерінде басылуы, олардың аудармасы туралы пікір айтылуы қазақ әдебиетінің дүние жүзілік әдебиетпен байланысын байқатады. Бұл ретте Көрнекті қазақ зерттеушісі М. Базарбаевтың: «Әдебиеттердің бір-бірінен үйренуі, бейнелеу үлгілерінен өнеге алуы, образ, характер жасау шеберлігін ұғып, түсінуі – осы таңдаулы шығармаларды бір тілден екінші тілге аудару процесінде өніп жатпақ», – деген пікірі орынды [85, 243-б]. 60-жылдары көркем аударма жөнінде біздің қалыптасып, белгілі бір арнаға түскен дәстүріміз бола қойған жоқ. Ол біздің мәдениетіміздің жаңа саласы болды. Көркем аударма шығармаларының қазақ тіліне аударыла бастаған алғашқы кезеңдерінде саны бар, сапасы әр түрлі көркем шығармаларды өз білгенінше аудару әдебиеттегі кемшіліктердің бірі еді. Кеңестік дәуірде әдеби шығарманы сараптау, сынау, ортаға салып талқылау шаралары

Жазушылар Одағы атқарған негізгі қызметтерінің бірі болды. Кейінгі жылдары осы шара тоқырауға ұшырады десе де болады. Көркемдік сапасы төмен, кемшілігі көп аудармалардың орын ала бастағаны жасырын емес. Осы ретте зерттеуші Ә. Ипмағамбетовтің пікірі дұрыс. Ол: «Кеңес кезеңінде аудармашылардың еңбегін қадағалап отырды. Туысқан халықтары әдебиеті мен дүниежүзілік мәдениеттің асыл қазынасындағы шығармаларды өз тілінде оқып, білуіне мүмкіндік беретін талантты аудармаларды қуанышпен қарсы алып, құнсыз аудармаларды кешірмеді. Аудармашылардың қасиетті міндеті, көркем аударманың шығармашылық, реалистік принциптеріне сүйене отырып, заманымыздың өскелең тілектеріне сай жақсы аудармалар беру.» – деуі заңды [88]. Аударма саласында үлгі тұтар өнегелі мектептері қалыптасқан орыс әдебиетінің өзінде бұл мәселе толық шешілген жоқ. Шекспир, Флобер, Хемингуэй, Кавабата шығармаларының тәржімалану сапасы жөніндегі сын мақалалар, тіпті, «Отеллоның» орыс тілінде төрт түрлі аударма нұсқасының барлығы соны танытады. В.Г. Белинский: «Аударма көбінесе түпнұсқаны оқымағандарға және оқуға мүмкіншілігі жоқтарға арналып жасалады, ең бастысы, бір халықтың тіліндегі әдеби шығармаларды екінші халықтың тіліне аудару ісіне халықтардың өзара таныстығы, идеялардың өзара ауыс-түйістігі, сонан келіп әдебиеттің көркеюі және ақыл-ой еңбегінің дамуы негізделеді.»[84,163-б] дейді.

Көп ұлтты әдебиетіміздің тарихына көз жіберсек, халықтың рухани игілігіне айналған әлемдік, одақтық деңгейдегі шығармалар аз емес. Әсіресе, орыстың классикалық және Кеңестік әдебиеттің үздік үлгілерінің ұлт тілдеріне тәржімалануы – мәдени өміріміздегі айтарлықтай құбылыс болғаны рас. Өйткені, сол кезеңде орыс әдебиеті алдыңғы қатарлы рухани-эстетикалық, идеялық-адамгершілік байлықтардың асыл қазынасы, кеңес халқының өнерпаздық кемеңгерлігінің шыңы болып көрінді.

Халықтар әдебиетінің асыл дүниелерін ұлт тілінде аударылуы, оның көркемдік сапасы, зерттелуі турасында қазақ әдебиетінде көп тер төгіп, түп нұсқа мен тәржіманың сапасына текстологиялық сараптама жүргізген, құнды пікірлер айтқан қазақ әдебиетіндегі айтулы еңбек еткен ғалымдарымыздың бірі С. Сейітов болды. Ол өзінің саналы ғұмырында осы тақырыпты жан-жақты қаузап, туысқан халықтар достығы арасындағы әдеби байланыс бағытында маңызды зерттеулер жүргізгенін жоғарыда атап өттік. Оның қаламынан жүзге тарта мақала, ондаған ғылыми еңбектер туды. Оның ішінде мазмұны терең, мәні жоғары, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған ғылыми монографиялары бір төбе. Айталық, жоғарыда атап өткен «Қазақ әдебиетіндегі Маяковский дәстүрі», «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі» деп аталатын екі зерттеудің өзі бір-бір диссертациялық жұмыстың жүгін көтеретін мәнді еңбектер. Оның сыртында Ш.Руставели, А.Тоқамбаев, Т.Шевченко, т.б. туысқан елдер әдебиетінің көрнекті тұлғалары және олардың шығармашылығына жасалған ғылыми талдаулардың әрқайсысы әлі де маңызын жоймаған құнды ғылыми мақалалар. Ол жазған «Түпнұсқа: тең

түсу ме, кем түсу ме?», «Абай татарша қалай сөйледі?», «Мағжанның аудармашылық әлемі», «Қос арна», «Міржақыптың екі тәржімесі», «Мңыриды» алғаш аударған Ахаң» т.с.с. мақалалары аударма мәселелсін дұрыс бағытқа бұру жолындағы сүбелі зерттеулер. Ғалым аударылып отырған көркем дүниенің авторы мен оның шығармасы туралы бір жақты пікірмен шектелмей, оны қай ақын қалай аударды, қатар қойып, салыстыра зерттейді. Шығарманың көркемдік сапасын суреткерлік биік талғам таразысына салып тексереді. Байқап отырғанымыздай, қазақ әдебиетінің ақтандақ беттерінде аты қалған Міржақып, Ахмет, Мағжан шығармалары халыққа кейін қосылса да, ғалым олардың шығармалары туралы тың пікірлер, байыпты байламдар жасайды. Ғалым: «Аса көрнекті ақынымыз Мағжан Жұмабаевтың көркем аударма саласындағы еңбектері жайында там-тұмдап болса да айтылып, жазылып жүр. Алайда, ол жасаған тәржімалар нақтылы талданып көрген емес. Лермонтов, Гете, Гейне дүниелерін ол қалай қазақшалаған? Ол Лермонтовтың «Тұтқын» («Узник»), «Сарғайып келген егін толқынданса» («Когда волнуется желтеющая нива») өлеңдерін тәржімалаған. Біз көркем аударма жүйесіндегі салыстырмалы әдіске бой ұра отырып, Лермонтовтың аталмыш нәрселерін басқа ақындардың әр тұста қалай игергендігін қоса сөз етуді жөн санадық», – дей келе, [89] (000 «Мағжанның аудармашылық әлемі» «Хал. Кеңесі» 05.11.92ж.) орыс ақынының осы екі өлеңін қазақ ақындарынан Қасым Аманжолов, Қайнекей Жармағанбетов, Секен Дайырбеков (отызыншы жылдары), Ғ. Орманов, Ш.Мұхамеджанов аудармаларын қатар қойып, сөз қолданысы, аударма ахуалы, көркемдік кестесі туралы әдеби талдау жасай отыра, оның «сұңғыла тәржімашы» екенін дәлелдейді. Аудармашының төңірегіндегі құбылысты байқаудағы нәзіктігін, тапқырлығын нақты мысалдармен әдемі көрсетеді. Сондай-ақ, әдебиеттану ғылымының негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлының көркем аударма тақырыбына қалам тербегені туралы да зерттеуші еңбегінде кездеседі. Міржақып Дулатовтың тәржіма төңірегіндегі еңбегі сөз болып, текстологиялық талдаулар жасалады. Әдебиет зерттеушілері Р. Нұрғалиев [], А. Ісмақова [90], зерттеулеріндегі Алаш зиялыларының қазақ әдеби мұрасына қосқан үлестері кеңінен, тереңнен қопара талданғаны белгілі. Дегенмен, С. Сейітов өзінің зерттеу объектісі тұрғысынан қарастырған және жоғары бағалаған.

Ғалым еңбектеріне қарап, әдебиеттің келелі бір мәселесін немесе бірімен бірі сабақтас, салалас сындарлы жайларын ғылыми зерттеудің объектісіне айналдырып, арнаулы тақырып жүйесіне түсірудің, ол жайында байыпты сөз қозғаудың, өзін қызықтырған құбылыстар хақында егжей-тегжейлі ой тербеп, барынша байыпты талдау жасаудың нәтижесін көріп отырмыз. 60-90 жылдардағы әдебиетімізде аударманың сапасы турасында терең зерттеген С. Сейітов қаламынан туған еңбектердің дені орыстың классик ақындарының қазақша қалай тәржімаланғанына баса назар аударады. Ғалым, әсіресе, А.С.Пушкин, В.В.Маяковский шығармаларының қазақ тіліне аударылу мәселесін жан-жақты талдап,

таразыға тартып, әдеби-көркемдік тұрғыдан баға береді. Қазақ әдебиеті үшін А.С. Пушкин поэзиясының орны ерек екені сөзсіз. Абай бастап аударған ұлы орыс ақынының шығармалары аса рухани жақындықпен қабылданып, төл тілімізге сіңісіп кеткені ақиқат. Бірақ аударма деңгейі, көркемдік сапасы қандай дегенде, М. Әуезовтың, Қ.Жұмалиевтің, С.Сейітовтың, С.Қирабаевтың зерттеулерінде бірқатар озық ойлы пікірлерді кезіктіреміз.

С. Сейітовтің «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі» атты зерттеу еңбегінің көтерер жүгі ауқымды, ғылыми маңызы жоғары. Бұл еңбек 1985 жылы «Ғылым» баспасынан жарық көрді. Көлемі 163 бет. Мұнда А.С. Пушкиннің лирикалық шығармаларын ана тілімізге аударудың бір ғасырдай уақыт ішінде қалыптасқан, дамыған дәстүрлері ғылыми тұрғыдан қарастырылады, көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері сөз болады. Ғалым әдебиеттердің өзара байланысының, оның ішінде шығармалардың біріне-бірінің аударылуы арқылы әдебиеттің баюы, дамуы туралы терең талдаулар жасайды. Аударманың теориялық, практикалық мәселелерін жан-жақты сараптайды. Сол кезеңдегі Кеңес жазушыларының Бүкілодақтық екінші съезінде (1954ж.) Халықтар әдебиетінің көркем аудармасы жөнінде арнаулы қосымша баяндама жасалып, оның кеңінен талқылануы еліміздегі ұлттардың ынтымағын арттыру, олардың арасындағы рухани алмасуға молынан мүмкіндік жасау бағытында көркем аудармаға айрықша мән берілетінін айтқан болатын. Реалистік бағыттағы әдебиеттің көрнекті өкілдері, аударма ісінің беделді теориктері П. Г. Антокольскийдің, М.О. Әуезовтің, М.Ф. Рыльскийдің осы жиында айтылған тың тұжырымдары мен пайымдаулары көркем аударманың толғағы жеткен аса маңызды мәселелерінің бірі болды. Советтік аударма мектебінің теориялық, практикалық проблемалары жөнінде арнаулы зерттеулері мен мақалалар онда аса құнды пікір айтқан жазушылар мен ғалымдар К. Чуковский, М. Рыльский, А. Федоров, И. Кашкин, М.Әуезов, А.Кундзич, Г. Гачечиладзе, т.б. болды.

Алпысыншы жылдардың басында әдеби басылымдар бетінде дүркін-дүркін айтыстар өткізіліп, онда не аударамыз және қалай аударамыз деген тақырыптарда әлденеше мақалалар жарияланды. «Литературная газета» алпысыншы жылдардың аяқ кезінде «Поэзия аудармасы және аударма поэзиясы» деген арнаулы айдар тағып, белгілі қалам қайраткерлерінің (Я.Смеяковтың, И.Абашидзенің, Ж.Молдағалиевтың, т.б.) газет редакциясы қойған сұрақтарына жауаптарын ұсынды. Аудармашының жауапкершілігі, ұлттық рухты, нәр-нақыстарды сақтау, тіл бедеріне, бейнелеу жүйесіне адалдық, түпнұсқа топырағын, оның тарихы мен мәдениетін жете білу – аталған автордың сұхбаты осы тарапта ой бөліседі. Айтылған пікірлерді ғалым сын тұрғысынан талдап, тұжырымдайды. Автор сондай-ақ, сол кезеңдегі орыс тілді басылымдарға шолу жасап, «Дружба народов», «Вопросы литературы», «Иностранная литература» журналдарының бетінде жарияланған аударманың ахуалы

туралы мәселелерге тоқталады. Республика шеңберінде орыс прозасы мен поэзиясының қазақшалануы хақында мақалалар мен зерттеулер шыға бастады. Ғалым осыларды қарастыра отырып, өзіндік ғылыми көзқарасын білдіреді. Ол: «Бірақ бірсыпырасының профессионалдық дәрежесі төмен, аясы тар, айтары аз, тайыз болғандықтан, санатқа кірмей, сыртқары қалып қояды», – деп кейбір кемшіліктерді атап көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі аударма саласы кенжелеу қолға алынғандықтан, ол туралы ғылыми тұжырым, сыни сараптама ол уақытта мүлде жоқтың қасы еді. Сондықтан С. Сейітов өз кезеңінде бұл тұрғыдан алғашқы пікір білдіріп, ауқымды еңбектер жазған ғалымдарымыздың бірі болды. Аталған еңбегінде де осы ғылыми таяздықты, аударма саласындағы сынның кемшін тұсын толықтыру үшін жазғандығын байқаймыз. Ғалым ол туралы : « Бүкіл дүниежүзінде әдебиеттің дамуына зор ықпал жасаған орыс классиктері А.С. Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов тәрізді данышпан ақындардың негізгі шығармалары ана тілімізге аударылғалы және бірнеше рет қайта басылымдары жарық көргелі қашан. Кезінде мерзімді баспасөздерде сиректеу болса да жарияланатын азын-аулық рецензияларды атамасақ, бізде әлгі ақындардың поэзиялық дүниелерінің қазақшаға қалай аударылғанын жүйелі түрде қарастыратын, ғылыми тұрғыдан толық талдайтын еңбек әзірше көрінбей келеді. Біз мұны толғағы жеткен түбегейлі мәселелердің бірі деп білеміз. Сондықтан да әлемдік әдебиет алыптарының бірі А.С.Пушкин мұрасын қазақ ақындарының әр кезде қалай игергені, жұртшылық кәдесіне жаратуға қандай күш жұмсағаны, жеткен межелері, ала алмаған асулары туралы ауқымды әңгіме қозғауды қажет деп таптық. Осының өзінде біз ақынның поэзиялық шығармаларын тұтас алмай тек лирикасына тоқталуды мақұл көрдік», – [93.8-б]. Зерттеуші өзі айтып отырғандай, бұл еңбегінде А.С. Пушкиннің лирикалық шығармаларының тандаулыларын ғана іріктеп алып, жан-жақты сараптайды. Пушкин шығармашылығына тоқталмай өткен қазақ қаламгерлері сирек болар, С.Сейітов солардың бірсыпырасына шолу жүргізеді. Оның үстіне, бір өлеңнің әр жылдардағы бірнеше аудармасын жіті катастырып, өзара салыстыру, алдыңғы аудармаға қарағанда соңғысында түпнұсқаның қандай дәрежеде игерілгенін анықтау – айтуға ғана оңай шаруа. «Инемен құдық қазғандай» көздің майын тауыса, тер төккен ғалым шын мәніндегі мағыналы, әрі бағалы еңбек жазғанын мойындау ләзім.

Орыстың басқа ақындарына емес, Пушкинге неге тоқталды? Оның бірнеше себептері бар. Солардың ішінде бастысы – Пушкиннің қазақ топырағына жақындығы. С.Сейітовтің өзі мына мәселелерді атап өтеді: біріншіден, Пушкиннің қазақ жерінде болуы, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен танысуы, оның мәдениетіне ыстық ықылас білдіруі болса, екінші – 1823-24 жылдары Одессада айдауда жүрген кезінде әйгілі шығыстанушы А. Левшинмен достасып, қазақ елінің тұрмыс қалпы, әдет-ғұрпы жайында ұғым-түсінігін тереңдетіп, алған әсерін молайта түседі. 1933 жылы Пушкин атышулы Пугачев қозғалысы болған жерлерді өз

көзімен көру, болашақ кітабына материалдар жинау мақсатымен Орынбор өлкесіне, одан Батыс Қазақстанға, Орал қаласына келеді. Сол жылдың 21-23 сентябрінде Оралда болып, Жайық жағасындағы қаланы аралайды. Осы сапарында А.С. Пушкин «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын естіп, қатты қызыққан. Жолсеріктеріне жырдың желісін жаздырып алған. Сонымен қатар, ұлы орыс ақынын мәдениетіміз бен әдебиетіміздің шыңы Абайдың өзі де аударып, ұлтымыздың рухани баюына зор ықпал еткені мәлім. Ғалым: «Пушкин поэзиясының ана тілімізге аударылуы әдебиетіміздің қорын байытып қана қойған жоқ, сонымен бірге ақындарымыз үшін үлкен шеберлік мектебіне айналды. Оның лирикалары мен поэмаларын аудару поэзиямыздың тынысын кеңейтті, көркемдік дүниесін байытты, өз топырағымызда бұрын-соңды кездесіп көрмеген жаңа суреттеу құралдарын табуымызға көмектесті», – дейді [92].

Көркем аударма – халықтар достығының дәнекері, ұлттар ынтымағының ұйытқысы. Пушкин мұрасын игеру, халқымыздың рухани игілігіне айналдыру – ғалымның басты мақсаты болды. Себебі белгілі: оның поэзиясы дүние жүзілік әдебиеттің ең асыл қазынасы, онда зор адамгершілік, терең ойшылдық, керемет көркемдік мәнерлесе қиысып, тоғысқан. Пушкин шығармашылығы туралы Гоголь былай деген: «В нем, будто в лексиконе, заключалось все богатство, сила и гибкость нашего языка. Он более всех, он далее раздвинул ему границы и более показал все его пространство. Пушкин есть явление чрезвычайное, и может быть, единственное явление русского духа: это русский человек в его развитии, в каком бы, может быть, явится через двести лет. В нем русская природа, русская душа, русский язык,, русский характер отразилось в токой же чистоте, в токой очищенной красоте, в какой отражается ландшафт на выпуклой поверхности оптического стекла». ([93, 33-б.] Міне, орыс халқы өз таланттыларын қалай әспеттейді. Біз де өзіміздің осал халық емес екенімізді ұлы шығармалардың бір ғана емес, бірнеше нұсқада аударылуы арқылы көрсете алдық. С. Сейітов Пушкин лирикаларының қазақ ақындарының талантымен туған толғамдарына тоқталады. Зерттеу еңбегі мынандай тараулардан тұрады: «Сөйлейді Пушкин қазақша», «Әңгіме ахуалы – аударма ахуалы», «Түпнұсқа: тең түсу ме, кем түсу ме?», «Тармақтар таразыға тартылғанда», «Салалап сөз сарасын салыстырсақ», «Талдаудан туындайды тұжырымдар». Көріп отырғанымыздай, монография салмақты мәселелерге жауап іздейді. Зерттеуші кіріспеде Пушкинге неге тоқталғанын дәлелді фактілермен атап көрсетсе, енді оның аудармаларына, көркемдік сапасына нақты мысалдармен сын тұрғысынан талдаулар жасайды.

Бірінші тарауда А.С.Пушкиннің шығармаларының қазақ тіліне ғана емес, басқа да туысқан халықтар тілінде аударылғанын санамалай емес, салыстыра сипаттайды. Мысалы, украин тіліне «Құзғынға құзғын кездесті» («Ворон к ворону летит»), өлеңі 1830 жылы, «Полтава» поэмасы 1836 жылы ақынның тірі кезінде аударылғаны, ал «Евгений Онегин»

романының бірінші тарауын П.А. Грабовский 1831 жылы Иркутск түрмесінде отырған кезінде аударғанын айтады. «Пайғамбар», «Бұлбұл», «Бұлт» өлеңдері армян тілінде 1843 жылы жарық көрсе, грузиннің әйгілі ақыны Илья Чавчавадзе «Пайғамбарды» 1857 жылы аударғанын атап көрсетеді. Азербайжанда Пушкиннің шығармалары алғаш 1880-81 жылдардан бастап аударыла бастайды. Татарстан жұртшылығы 1899 жылы «Бақшасарай фонтаны», 1901 жылы «Балықшы мен балық туралы ертегіні» тәржімалады. Ал қазақ әдебиеті тарихында Пушкинді аудару ұлы Абайдан (1887-1889) басталады. Ол дүниежүзілік әдебиеттің асыл ескерткіші «Евгений Онегинді» қазақша сөйлетті. Осы шығармалардың аударылуы туысқан халықтар әдебиетінің ортақ рухани байланысын таныта отырып, әлемдік әдебиеттің көшіне бет бұрғандығын байқатады. Қазақ әдебиетінде аударма саласы ұлы Абайдан бастау алатыны сөзсіз. Осы еңбекте де С.Сейітов Абай аудармасының көркемдік сипаты мен нәрлі сөз айшықтарының оқырманды баурап алатын сиқырлы әсерін терең, әрі дәйекті дәлелдейді. Автор Абай аудармаларының тағлым аларлық өнегесі мен еркін аудармада да поэзия қасиетін берік сақтағанын көрсетеді. Абай оқымаған, сауаты кенде қауымның ыңғайына бейімделмей, әсіресе, жастарды өресі биік, өрісі кең, мәдениетті поэзия үлгісіне қарай жетелейді. Зерттеуші Абайдың оқымаған өрендерді тәрбиелеп, ойын өсіріп, әлемдік әдебиеттің ірі туындыларын түсіну дәрежесіне жеткізудегі мақсатын танытуға тырысады. Абайдан кейін Б.Өтетілеуовтің «Жиған-терген» жинағында А.С.Пушкиннің «Көктемнің келуі», «Жүрсем де қай ортада, қайсы жақта» деген екі өлеңі аударылды. Мұнда ол Өтетілеуовтің түпнұсқадан пәлендей ауытқымай, ақындық ойды сол күйінде жеткізуге тырысқандығын айта келе, Абайдан кейінгі Пушкин шығармаларын аударған қаламгерлердің шығармаларын салыстыра сипаттайды. Мысалы, 1915 жылы «Айқап» журналының 4-санында «Пайғамбар» өлеңінің қазақша аудармасы жарық көреді. Оны тәржімалаған сол кездегі 19 жасар жас ақын – Қошке Кемеңгерұлы. Зерттеуші: «Қ.Кемеңгеров «Пайғамбардың» желісін бұзбай, лұғатын, көркемдік суреттеу құралдарын қалпынан айнытпай түсіруге тырысқан. Түпнұсқаның рухын ұғынып, көпшілікке түсінікті, оқуға жеңіл болар деген ниетпен ол кәдімгі 11 буынды, 4 жолды өлең формасын таңдап алған. Тәржіманың тілі жатық, сөз кестесі әжептәуір», – дей келе, тәржіманың осал тұстарын да дөп басып көрсетеді. «Ақынның «Глаголом жги сердца людей» деп келетін ең мықты, ең негізгі түйінін жеріне жеткізе айта алмаған. Әсіресе, «күйдір» сөзі күшті де, дәл де емес. Ол «жандыр» мағынасында алынса әлдеқайда мағыналы болатын еді. Тәржіманың елеулі міні: кейбір тармақтардың түпнұсқадан алыстап кетуінде. Мәселен, төртінші шумақтың алғашқы екі тармағы орысшадағы: «И дальней лозы прозябане» сөзінен басқашалау – «Сай-сайды өрлеп біткен бала қайың, Толықсып гүлденгенін күн-күн сайын» болып шыққан. Осындай ауытқуларына қарамастан Пушкиннің ең бір күрделі де көрікті

шығармасы «Пайғамбар» тұңғыш рет ана тілімізге тәржімаланып, орыс поэзиясын насихаттау, оның жанды мұрасын игеру бағытындағы ортақ іске азды-көпті себін тигізді»[92] С. Сейітов әдеби процестерге осылайша салмақты, ойлы талдау жасай отырып, қазақ әдебиетінің алғашқы қалыптасу, даму кезеңіндегі аяқалысын, бағыт-бағдарын бақылап, жанашырлықпен ұлттық руханиятқа зор үлес қосты. Ғалымның жан-жақты ізденімпаздығы мен тереңдігі талайды тәнті етті. Екі тілге жүйрік С. Сейітов зерттеулеріндегі әсіресе, аударма саласы туралы терең, мағыналы пікірлер – біздің бүгінгі әдебиетіміз үшін құнды мұра екені белгілі. Құндылығы сол – бұл қазақ әдебиетінің енді қалыптасып жатқан кезеңдегі, әдебиет алыптарының М.Әуезов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, С. Мұқанов сияқты тұлғалармен иықтас жүріп, көзін көріп, өз құлағымен естіген тарихи деректерге толы ғылыми еңбектер. Жалаң сөзге емес, нақты дереккөздерге сүйеніп, жылнамаларды дәл келтіріп айту – С. Сейітов шығармашылығына тән басты ерекшелік. Әлемдік әдебиеттен орын алған А.С. Пушкиннің шығармашылығын терең талдап, жан-жақты зерттеу аса білімділікті талап етеді. ХХ ғасырдың басындағы әдебиетші қауымның Пушкиннің шығармашылығына соқпай өткені кем де кем. Бірақ оның бәрі асыл ма, жасық па? С. Сейітов зерттеулері осыны сараптайды.

1918 жылы Бернияз Күлеев Пушкиннің «Соловей и роза», «Брожу ли я вдоль улиц шумных» өлеңдерін қазақ тіліне аударған. Алғашқысын «Бұлбұл», екіншісін «Ажал» деп атаған. Қошке тәрізді жас ақын Бернияз да Пушкин өлеңін аударуға талпынып көрген. Ғалым: «Бұлбұл мен гүл» түп нұсқада – 8 жол, тәржімада – 12 жол. Сонда 4 жол ненің есебінен қосылған десеңіз, орысшадағы тармақтар қысқа буынға сыймай, келесі жолға көшірілген.

В безмолвии садов, весной,
Во мгле ночей,
Поет над розою восточный соловей.

Осы екі жол аудармада:

Қараңғы жазғы бір түні,
Дыбыссыз бақша ішінде,
Сайрады шарық бұлбұлы
Бәйшешек гүлдің үстінде,—

болып төрт жолға айналған. Бернияз тәржімасы түпнұсқаға біршама жақын»,– деп, бірінші өлеңге оң бағасын берсе, келесі аудармаға «тәржімада өлеңдік жағы солғындау» деген сын айтады. Қазақ ақындары мұнан басқа да Пушкин шығармаларын өз шығармашылықтарына арқау етіп, хал-қадерінше аударды. Мысалы, Пушкиннің «Дубровский» өлеңін алғаш аударған – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Осы кітапта С. Сейітов сол кезде тыйым салынған Шәкәрімнің есімін атап көрсеткен. Кітап 1985

жылы жарық көрген. Ал, Шәкәрім шығармалары 1988 жылдан бастап жариялана бастайды: «Шәкәрімнің «Дубровский» Октябрь қарсаңындағы қазақ әдебиетінің ең үлкен табыстарының бірі болды. Жұртшылықтың Пушкин атына біржола қанығуы, орыс мәдениетінің сәулесін бойға сіңіруі, Адам атаулының бауырластығын сезіне түсуі өз алдына, жаңа заманға аяқ басқан, жаңа тақырыптар игеріп, жаңа үлгіге көшкен, көркемдік танымы жетіліп, қаламгер шеберлігі артып, тың тұғыр, соны өріс іздеген қазақ әдебиетінің даму жолындағы елеулі белестердің бірі болды. Қазақ тіліндегі «Дубровский» тек ұлттық әдебиет ауқымындағы ғана емес, бүкіл әлемдік Пушкининадағы ең елеулі құбылыстардың бірі реінде бағалануға лайық», – деген пікір айтады ғалым М. Мағауин «Шәкәрім» кітабының алғы сөзінде [94, 23-б.]. С. Сейітов Мағауиннен бұрын тәптіштеп талдап, жоғары бағасын беріп үлгерген: ақиқатты айтып, үлкен азаматтық танытқан еді. Кейінгі басылған Шәкәрімнің толық шығармалар жинағында бұл өлең туралы: «А.С. Пушкиннің «Дубровский» атты повесінің аудармасы. Қазақша өлеңмен аударылған бұл хикая, Ахат Құдайбердиевтің айтуына қарағанда, 1903-1909 жылдары аударылса керек», – деген түсінік берілген [95.584-б.]. Ғалымның айтып отырғаны осы аударма. Бұл шығарма кезінде 1935 жылы Б.Кенжебаевтің құрастырған А.С. Пушкиннің өлеңдер жинағына да енеді. Бірақ ол жыл қуғын-сүргін жылдарынан бұрын еді. Кеңестік қызыл империяның билік құрған кезеңінде жазылған бұл зерттеуінде С. Сейітов кітапта Шәкәрім аудармасына батыл барып, орынды бағасын берген.

Пушкин шығармаларын аудару әсіресе, отызыншы жылдарда қызу қолға алынады. 1935 жылы «Кавказ тұтқыны», «Цыгандар» (аударған – Т. Жароков), 1936 жылы «Молда мен бала» (аударған – Ө.Тұрманжанов), 1938 жылы «Өлеңдері» (аударған – Қ.Тоғызақов) оқырмандардың қолына тиеді. Қ.Тоғызақов тәржімесімен құрастырған жинақ 27-28 өлеңнен тұрады. Оған ақынның «Деревня», «А.П.Кернге», «Бұлбұл», т.б. өлеңдері енеді.

1936-37 жылдары А.С.Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жыл толуына орай, ақынның үш томдығы жарық көреді. Бұл қазақ әдебиеті үшін маңызы зор үлкен мәдени оқиға болды. I томға мына аудармалар енгізілген: «Руслан мен Людмила» (аударған – Ә.Тәжібаев), «Кавказ тұтқыны» (аударған – Т.Жароков) «Жебірейілнама» (аударған – І.Жансүгіров), «Ағайынды қарақшылар», «Цыгандар» (аударған – Т.Жароков), «Бақшасарай фонтаны» (аударған – Қ.Тоғызақов.) «Мыс салтатты» (аударған – М.Дәулетбаев) еңсе, II томына «Евгений Онегин» романы (аударған – І. Жансүгіров) және 56 өлеңі енгізілген. III томына қаламгердің прозалық шығармалары кірген. Үш томның жалпы редакциясын басқарған – Сәкен Сейфуллин. Зерттеуші осылардың ішінде жоғары бағаланғаны – Ілияс Жансүгіров, Тайыр Жароков, және Ғ. Орманов аудармалары.

Осы орайда қазақ тіліне алғаш рет толық аударылып отырған «Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы тоқталып кету мақұл тәрізді. Аталған жинақтың алғы сөзінде І. Жансүгіровтың өзі былай дейді: «Аударғандағы

алған жолымыз – мүмкіндігі болғанша Пушкиннің үлгісіне жақындау. Ақынның сөз кестесін, образын ақындық рухын сақтап аудару. Бұл аудармада Пушкинді қазақ өлеңінің қарапайым (стандарт) үлгісіне салғанымыз жоқ, қайта қазақ өлеңін Пушкин үлгісіне қарай тарттық» [96, 214-215 б]. Қазақ әдебиеті дамуының осынау биік белесінің көрінісі туралы көрнекті қаламгер М. Әуезов арнайы мақала жазып, І. Жансүгіровтың еңбегін жоғары бағалайды. Аудармаға алты ай уақытын бөлген Ілиястың еңбегіне куә болған классик жазушы: «Ілияс әуелі романның бір үзіндісін әр түрлі үлгімен де аударып көрді. Бірақ мынандай істі тарихи зор міндет деп түсінудің өзі оған Пушкинді дұрыс әдіспен аударудың негізгі дұрыс жолын таптырды. Ол әдіс асыл нұсқаның өз стилін, өз түрін бұлжытпай түсіру әдісі болды», – дейді [97, 3-б.]. Бұл мақалада Мұхаң Ілиястың аудармасы туралы ғана емес, көркем аударма проблемасын тікелей қозғап, теориялық тұрғыдан қарағанда барша ұлт әдебиеттеріне ортақ міндеттерді алға тартады. Ақын, зерттеуші С. Сейітов те осы еңбегінде аударманың көркемдік сапасын талдай отырып, ақынның осы көлемді шығармасының қазақша нұсқасының деңгейін анықтауға тырысады.

Кейін 1949 жылы Пушкиннің туғанына 150 жыл толуына орай «Таңдамалы шығармалары» жарық көреді. Аударманың редакциясын басқарған М. Әуезов пен Ғ. Мүсірепов болды. Мұнда Абай аудармаларынан бастап, 52 тәржіма енеді. Ал 1953-54 жылдары Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы «Шығармалар» деген атпен Пушкиннің төрт томдығын шығарады. Бұл жинақта біраз өлеңдер жаңадан аударылды. Атап айтқанда, «Ағайынды қарақшылар», «Бақшасарай фонтаны» (аударған – Т. Әлімқұлов), «Газ ит» (аударған – Ғ. Қайырбеков) т.б. Мұнан басқа жеке басылымдарда орыс халқының «Хан Салтан туралы ертегі» (аударған – Ж. Молдағалиев), «Балықшы мен балық туралы ертегі» (аударған – З. Қабдолов) жарық көреді. Осылайша Пушкин шығармалары ана тілімізге аударылуы арқылы халқымыздың көркем сөз қазынасы байиі түсті. Ұлы Абайдан бастау алған аударма саласы туралы қазақтың көрнекті қаламгері С. Сейітов осы асыл қазыналардың құндылығын құнттап, өз уақытында әділ баға беруге ақын ретінде де, ғалым ретінде де белсене атсалысты. Ол ұлттық аударма саласында өз міндетін абыроймен орындаған санаулы білікті ғалымдарымыздың бірі болған еді.

Ендігі сөз аударманың сапасы, ахуалы туралы. Сонымен Пушкинді қазақ тіліне аудару әдебиетімізге нендей сипаттар әкелді, ол жөнінде қай кезде қандай пікірлер қозғалды десек, бұл бағытта біраз ілгерілеу барын көреміз. Пушкиннің ұлт әдебиеттеріне, соның ішінде қазақ әдебиетіне әсері оның шығармаларының ана тілімізге аударылу мәселелері жайында 60 - 70 жылдарда әр алуан мақалалар жарияланды. Ертеректе «Әдебиет майданы», «Казахстанская правда» газеттерінде С. Сейфуллиннің, М. Әуезовтің, С. Мұқановтың, І. Жансүгіровтің, т.с.с. ірі әдебиет қайраткерлерінің мақалалары мен ғылыми пікірлері жарық көрген еді.

Көркем аударманың әлі терең ғылыми-теориялық принциптері қалыптаса қоймаған алғашқы кезең үшін де, бүгінгі әдебиет тарихы үшін де бұл пікірлер ерекше құнды. С. Сейітовтің осы аталған зерттеу еңбектері аударма мәселесін мәтіндік деректер арқылы ғылыми тұрғыдан нақты сараптауымен ерекшеленеді. Ол ХХ ғасырдың Кеңес дәуірі әдебиетінің алғашқы қалыптасу кезеңіндегі өзі бастан кешіріп, бел ортасында бірге жүрген, көзімен көрген тарихи шындықтың куәсі болды. Сондықтан дәуір сипатын өз зерттеулеріне арқау етіп, әдеби құндылықтар ақиқатын аршып айтқан шыншыл ғалым. Әдебиетші Пушкин шығармаларының аудармалары арқылы қазақ әдебиетінің жан-жақты байып, дами түскендігін дұрыс дәлелдеп көрсетеді. Жазушыларымыз бен ақындарымыздың ұлттық рухты әлемдік кеңістікке көтеру жолында жасаған еңбектерін ғылыми тұрғыдан дәйектеп береді. Мысалы, С. Сейфуллиннің, М.Әуезовтың, І.Жансүгіровтың, С.Мұқановтың мақалаларына тоқталып, Пушкин аудармасының қазақ әдебиетіне ықпалын ғылыми дәлелдермен тарата сипаттайды. Сәкен: «Пушкин аудармасы арқылы біз дана қарапайымдылықты, үнділікті, сөз кестелілігі мен дәлдікті, бейнелердің тереңдігін, ой байлығын үйренуіміз керек»,– [98 деген пікірін қаперге түйсек, Мұхтар Әуезов қазақта Пушкинді тұңғыш аударған Абай екенін баса айтады [97,271-б]. Абай аудармаларының ерекшеліктеріне тоқталады. Көркем аудармаға қандай талаптар қажеттігін айта отырып, ол әр әдебиеттің, әр жазушының өзінше теңеуі, өзінше лұғаты, өзінше сөз мәдениеті, үлгі-стилі бар дегенмен есептесу керектігін ескертеді. Ал, І.Жансүгіров Пушкин шығармасын аудару арқылы қол жеткізген әдеби олжа туралы толғанады. Ол: «Біз алдымен әдебиетімізді Пушкинмен байыттық. Әлемге әйгілі данышпан ақынның шығармаларын қазақ оқушыларына бердік. Ақынның атақты романындағы («Евгений Онегин» романын айтады) өлең түрі, сөз үлгісі, шумақ айшығы, образ, теңеу, ұйқастары сияқты түрін сақтап, аудару бұрын қазақ әдебиетіндегі аударма тәжірибесінде болмаған жаңа үлгі»,– деп жазады [96]. Көрнекті қаламгер С.Мұқанов болса, Пушкинді «қазақтың ақыны» дейді [98]. «ХІХ ғасырдың өзінде Пушкин қазақ даласына ең әйгілі, ең білікті, ең сүйікті ақынның біреуі болды»,– деуі артық айтқандық емес.

Пушкин аудармасы туралы зерттеуде ғалым осындай құнды пікірлерді дереккөз ете отырып, қазақ әдебиетіндегі аударма саласының қалай дамығанын тайға таңба басқандай байыпты баяндалады. Ақ пен қараны, жақсы мен жаманды барынша әділ сараптайды. Мұндай салыстырмалы зерттеудің әдебиет тарихы үшін қажет екенін өз уақытында терең түсінген С. Сейітов талмай тер төгеді. Әдебиет алыптарымен араласа жүріп, көкірекке түйген ой олжасын ұрпақтың қажетіне жаратуды мақсат етеді. Пушкин – әлемдік әдебиет тарихында өз атын алтын әріппен жазып қалдырған кесек тұлға. Оның шығармаларын төл тілімізге тәржімалаған ұлы Абайдан бергі ақын-жазушылардың ерен еңбегін бағалау, сараптау терең білімділікті қажет ететін іс. Әлбетте, Пушкин

аудармасы туралы пікірлер тек мұнымен ғана шектеліп қоймайды. С.Сейітовтың ізденімпаздығы үздіксіз жалғаса түседі. Оның назарынан әдеби аударма айналасында жазылған ешбір еңбек қағыс қалмайды. Осы ретте, зерттеуші Р. Жаманқұловтың [99], Қ. Өтеповтың [100], Қ. Жұмалиевтың [101], С. Қирабаевтың [102], Б. Кенжебаевтың [103] т.б. көптеген ғалымдарымыз бен әдебиетшілеріміздің еңбектерін талқылайды, түрлі ғылыми пікірлердің мәнін ашып түсіндіреді.

Аударма – өнер. Сөз өнері. Ғалымның «Түпнұсқа: тең түсу ме, кем түсу ме?» деген сауал тастап, сөз сиқырының астарына үңілген тұсы осы. Осы зерттеуде ол Пушкиннің лирикалық шығармалары қалай қазақшаланғанын, оларды кімдер алғаш аударғанын, көркемдік сапасының қай дәрежеде екенін тереңірек тоқталып, жан-жақты талдайды. Алғаш аударған ақындардан І. Жансүгіровтың, Т. Жароковтың, Ғ. Ормановтың, одан бері қарай, Х. Ерғалиевтің, Қ. Бекхожиннің, Қ. Шаңғытбаевтардың түпнұсқаның рухын сақтай отырып аударған жемісті еңбектеріне шолу жасайды. Мысалы, І. Жансүгіров аударған Пушкиннің «К Чадаеву» өлеңіндегі аударманы алайық:

Любви, надежды, тихой славы
Недолго нежил нас обман,
Исчезли юные забавы,
Как сон, как утренний туман;

Мы ждем с томленьем упования
Минуты вольности святой,
Как ждет любовник молодой
Минуты верного свиданья.

Қазақшасы:

Үміт, сүю, паң атақ
Алдаумен аз тұрғандай,
Бітті біздің жас ойнақ,
Түтін, таңғы тұмандай.

Бейне біз де бірдейміз
Жарын күткен жігітпен.
Еркіндікті күтеміз
Талықсыған үмітпен.

С.Сейітов осы аударманы түпнұсқамен біршама тең келетінін айта келе, қазақ ақындарының аударма мәселесін игере бастағанына ризашылығын аңғартады. Ол сондай-ақ, Қ. Бекхожиннің, Х. Ерғалиевтің, Қ. Аманжоловтың, Ғ. Қайырбековтың, М. Әлімбаевтың, Қ. Ыдырысовтың,

т.б. тірталай ақындардың тәржімаларын салыстыра зерттеп, қазақ әдебиетіндегі қалыптасу кезеңіндегі аударма мәселесін ашып көрсетеді.

Сыншы тек жалпы атап өтпей, ақ-қараны айырып, бірсыпыра кемшіліктерді де көзге түртіп көрсетеді. Мысалы, Т. Әлімқұловтың аудармасындағы «Ай» өлеңіне («Месяц») мынандай пікір білдіреді: «Осы өлеңдегі біраз сөздерді Тәкен бұзып тәржімалаған. «Гордым разумом моим» – «салқын оймен», «летите прочь, воспоминания» – «Еске алмаймын!», «Сияние тусклое наводишь?» – «Сәуле төгіп дірілдетіп» делінген. Бұл арада «тусклое» эпитетінің қалып қоюы мағынаға нұқсан келтіріп тұр. Аударма сөзін толтыру шарт емес. Мұны орыс, қазақ тілдеріне, көркем аударма теориясына жетік Әлімқұлов білмейді емес. Сөйте тұра, тастап кетуге болмайтын, міндетті түрде қазақшалануға тиісті бейнелі сөзді елемейді, ескермейді», – дейді [92, 51-бет]. Мұнан нені байқауға болады? С. Сейітовтың әр сөзге мұқият мән беріп, зерттеу ісін терең меңгерген үлкен ғалым екенін аңғарамыз. Өзінің осындай тиянақтылығымен қазақ әдебиеттану ғылымына үлкен үлес қосқан ол өзін танытуға ешқашан тырыспаған. Қазақ әдебиетінің кешегісі мен бүгінгісінің куәсі болып, өз ұстанымын таныта білген, терең білімділігімен дараланған ғалымдарымыздың бірі болды.

Әлемдік рухани кеңістік төрінен орын алған А.С. Пушкин шығармаларының аударма сапасын сараптау – оңай іс емес. Десек те, С. Сейітовтың теориялық білімі мен ақындық таланты және екі тілге жүйріктігі осындай салмақты зерттеудің мән-мағынасын тереңдете түскендігі анық. Пушкинді түсіну – оның поэзиясында ақынның өзіне ғана тән таңғажайып қасиеттер, дарын даралығы, болмысты қабылдау, суреттеу байлығы орасан күшпен көрінетіндігін қатесіз байқау, сезім арпалысы мен болмыс қайшылықтарын дөп басу. Пушкин поэзиясының рухани сұлулығын, нәзіктігін, сезім күйлерінің ізгілігін, кісілік ойының тереңдігін поэмаларын оқыған шақта ғана емес, аударған тұста да қадір-қасиеттерін жоғалтып алмауды басты назарда ұстаған ғалым өзі зерттеген ақындар шығармашылығына осы бағытта үнілген. Ұлттық әдебиетімізге аударма арқылы көркем образдардың, сиқырлы теңеулер мен сыршыл сөздердің мол қоры қосылды. Арзан сөзді қабылдамай, кіл жауһарларды теріп, асылдарды ғана жинауды үлгі еткен ғалым өз ісін мұқият атқарды. Ол туралы әріптесі Ә.Нілібаев былай дейді: «Сәкеңнің ғылыми еңбектеріндегі кейбір ерекшеліктерді айтсақ, біріншіден – оның еңбектері құрғақ ғылыми талдау емес, жеңіл оқылатын, оқушысына сан алуан ғибрат ұқтыратын қызықты шығарма ретінде оқылатындығы, яғни тілінің байлығы. Екіншіден – автордың өрісінің кеңдігі, тың, нақтылы дәлелдермен анық, түсінікті етіп айтып беретіндігі, мол білімдарлығы. Үшіншіден – ғылыми еңбектерінде үнемі халықтар достығын, әдебиеттер достығын үзбей уағыздап отыратындығы», – дейді [63].

Бұл пікірдің растығын осы еңбектегі Пушкиннің әрбір өлеңінің қалай аударылғаны және оның қыр-сырын ашып көрсете білген зерттеушілігінен толық тани аламыз. Мәселен, ақынның «Пайғамбар»

өлеңіне жасалған талдауды қарайық. Зерттеуші бұл өлеңнің қашан және қандай жағдайда жазылғанына егжей-тегжей тоқталады. Пушкин пайғамбар образына неліктен бет бұрған? Декабристер қозғалысы күшпен жанышталғаннан кейін ақын өзін жападан-жалғыз қалғандай сезінгені де тарихтан мәлім. Бірақ қайғы-мұңға көмілмей, халық пен Отан тағдырын өз мүддесінен жоғары қойған ақын, үстем тап өкілдерінің опасыздығын, озбырлығын аяусыз әшкерелеу мақсатында ащы шындықты айту, халайықтың көзін ашып, санасына жол салу үшін ауыр салмақты өз иығына жүктейді. Осы жолдан алып шығар тура жол – пайғамбардың салған жолы деп түсінеді. Ол бәрін көріп-білетін, бәрін жазбай танитындай қасиеттер мен сипаттарға ие. Ол қоғам мен табиғатты басқарудың ең жоғарғы заңдарына әбден қанық, өзі өткір тілді, ыстық жүректі келеді. Оның аузынан шыққан сөз адамның ақыл-ойын, жігер, еркін түгел баурап алатындай, қалтқысыз сендіретіндей күдіретті де. Ол кезде тіршіліктегі ұсақ-түйектің, әуре-сарсаңдықтың, жадағайлықтың, келеңсіздіктің бәрі жер бетінен жым-жылас жойылуға, өліп-өшуге, топыраққа, күлге айналуы тиіс. Осы ұлы идеяны Пушкин өз өлеңіне арқау еткен. Бұл өлеңді қазақ ақындарының біразы аударды. С. Сейітов – осы туындының жазылуы, аударылуы, идеясы туралы алғаш ғылыми пікір білдірген адам. Кеңестік идеологияның тұсында мұндай ойды айтып, оны ғылыми тұрғыда дәлелдеп, кітапқа шығару – кез-келген қаламгердің қолынан келе бермейтін шаруа еді. Оның себебі белгілі. Сағынғали Сейітовтің ғылымға адалдығы, туралығы сонда, ол өзіне қажетті емес, халыққа қажеттіні жазып қалдырғандығы. «Пушкин өлеңдерінде дүниені танып-білудің ең жоғарғы түрі пайғамбарға қалай келгені, қалай дарығаны асқақ сезімдер арқылы суреттеледі. Адам өзін құрбандыққа салады. (ғаси тілін суырып алуы, аузына дана жыланнның тілін салуы, көкірегін семсермен қақ жарып, тітіреп, дрілдеген жүрегін суырып алуы, қуыс кеудеге жанған қызыл шоқты тығуы) Жапа-жәбір, бейнет азап шегу арқылы адам пайғамбарға айналады»– деп атап керсетеді зерттеуші [92,115-б.].

Бұл өлең алғаш 1915 жылы аударылып, «Айқап» журналында жарияланғанын жоғарыда атап өттік. Енді Кеңестік дәуірде, 60-жылдардан бері қазақ әдебиетінде кімдер тілге тиек етті, ғалым еңбегінде осы бағытта сындарлы сөз еткен. І. Жансүгіровтен бергі жарияланған аудармалармен толық танысып, әр қайсысының түпнұсқа рухына қаншалық сәйкес келетіндігіне тоқталады. Ғалым тек қазақ ақындарының аудармасымен ғана шектелмейді, туысқан халықтар әдебиеті өкілдері өзбек, ұйғыр, азербайжан ақындарының да «Пайғамбар» өлеңін қандай дәрежеде аударғанына тоқтала келіп, халықтар арасындағы біртұтас ортақ рухани дүниенің, ішкі үйлесімі мен байланысын талғаммен таразылайды. Сөзіміздің басында айтқандай, Сағынғали шығармашылығының өзектілігі де осы – әр халықты іштей бауырластырып тұрған рухани байланысты көрсету, насихаттау. Осы еңбекте ғалым сол жолынан таймаған. «Пайғамбардың» туысқан тілдерде

калай өрнектелгенін түгел салыстырып көрсетпесе де, қорытынды шумақтарына тоқталып, әр елдің ақындарын сөйлеткен.

Мысалы :

«Азербайжанша:

«Әй пейгамбар! Дүр кәл эшит, гиям эт,
Кет эмрими мәхлугата элам эт!
Саһра, дәрә мөвчудатыны ояндыр,
Кәләмыла халгын гәлбини яндыр!
(А.Сәһһат тәржімасы)

Өзбекше:

– «Тур, кур эй пайғамбар, қулоғингин сол,
Иродом-ла тулиб чинлик таратгил.
Денгизда, тупроқдо айлап, айт мақол,
Сузла, инсонларнинг қалбин еқабил.
(Міртемір тәржімасы)

Ұйғырша:

«Тұрғин, пәйғәмбәр, көз ач, сал құлақ,
Кәлтүргин бәжа мениң әмримни.
Деңизу – йәрни чарлап һәммә яқ,
Сөз билан яндур инсан қәлбини»
(Х.Абдуллин тәржімасы)

Үш үзіндіден де *пайғамбар, тұр, көр, есіт, сахара, дария, жандыр* сияқты сөздерді оқып қана қоймаймыз, туысқан тілдердегі Пушкин лебін, рухын сеземіз. Мәселе сөздердің сырттай ұғысқанын да емес, ішкі мәнінде, мағынасында», – дейді ғалым [92, 118-б].

«Пайғамбардың» түркі тілдеріне біршама сәтті аударылуы әлемдік әдебиеттен орын алған тұлғаны тануға деген құштарлық деп түсінген дұрыс сияқты. Ақынның эстетикалық кредосын белгілейтін туындының бірі осы – «Пайғамбар» өлеңі екенінде дау жоқ.

А.С.Пушкин шығармашылығының, оның асыл туындыларының қазақ оқырмандарына жетуінің жан-жақты қырларын жанаша пайымдау бүгінге дейін де жалғасын тауып отыр. М.Әуезовтің 1936 жылы жазылған «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы» атты мақаласында: «Ақынның үлкенді-кішілі шығармаларын қазақ тіліне жақсылап аударып беріп, қазақ оқушысы Пушкинді өзінің ана тілінде оқып, түсіне алатындай ету керек», – деген болатын [104, 269- б.]. Осы сөздің мәнін терең түсінген қазақ қаламгерлері сөз жүйірігі сонау І.Жансүгіровтен бастап, бүгінге дейін Пушкин шығармаларын аудару

саласында қарымды еңбек етті. Әсіресе, белгілі ақын Қуандық Шаңғытбаевтың шығармашылығы Пушкин шығармаларын қазақ тілінде аударумен тікелей байланысты болды. Ол 1949 жылдан бері осы тақырып төңірегінде талмай тер төкті. «Пушкиннің шығармаларын аударуға отыз жылдай өмірін жұмсаған Қ. Шаңғытбаев осы еңбегі арқылы қазақ әдебиетіне үлкен олжа қосты. 1949 жылы басылған аудармалары қазақтың поэзиялық тәржімасының қалыптасуы жолында өзіндік орны бар еңселі еңбектер болып қала береді», – деп қазақ ғалымы С. Абдрахманов осы мәселе туралы зерттеуінде атап көрсетеді [105,351-б.].

Бүгінгі күнде қазақ әдебиеттану ғылымының аударма саласы туралы кең көлемде, ауқымды еңбек жазған С. Абрахмановтың «Төлтума мен телтума» атты монографиялық еңбегінде Пушкин шығармашылығына заманауи ғылым тұрғысынан кең талдау жасайды. Осы тақырыптағы С. Сейітов зерттеулері туралы жылы пікірлер білдіріп, онда аударма саласындағы алғашқы терең талдау жасалғанын атап айтады. Қазақ поэзиясында өз кескін-келбетін, жеке қолтаңбасы мен творчестволық даралықтарын айқын танытқан І.Жансүгіров, Қ.Шаңғытбаев, Қ.Аманжолов, Ғ.Орманов, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалиев сынды ақындар аударма саласында өзіндік стиль мәнерін қалыптастырды деп айта аламыз. Әсіресе, олардың өз шығармаларындағы сөз қолданыстарының аудармаға «ауысуы», онымен біте қайнасуы сияқты белгі-нышандардын айнытпай аңғаруға болады. Белгілі ғалым Р. Сыздықованың көркем әдебиеттегі сөз қолданысы, тілі туралы пікірлері осы тұста еске түседі: «Көркем әдебиет ақылды ойдың әсем құндақталған көрінісі болса, сол әсемдікті тіл арқылы, сөйлем құру арқылы қалайша берудің жолын жақсы білу керек», – десе [106], В.М. Жирмунскийдің пікірінше: «композиционные задание художника, звуковое и смысловое, находит выражение в метрическом и синтаксическом построении словесного материала» [107, 31-б.]. Демек, кез-келген шығарма көркемдік қасиетке сөзді дұрыс қолданғаннан келіп шығады. Ғалым осы жағына баса назар аудара отырып, аудармадағы қазақ ақындарының «тең түсіп», «кем түсіп» жатқан сөз қолданыстарын жіті бағдарлайды. Мысалы: Пушкин лириасында «А.П.Кернге» (1825) өлеңі сезім тереңдігімен, өлеңнің мейлінше келісті көркемдігімен ерекше орын алады. С. Сейітов осы өлеңнің қазақша нұсқасын жасаған ақындардың аудармаларының сөз қолданысын салыстыра зерттеп көрсетеді: «Шығарманың үш нұсқасы бар: Қасым Тоғызақов (1938), Қуандық Шаңғытбаев (1949) және Ғали Орманов (1953) аудармалары ең тәуір аудармалар ретінде ұсынылған:

Пушкинде:

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.

Тоғұзақовта:

Әлі есімде көрген елес тамаша,
Қарсы алдымда тұр екенсің қарсам.
Сұлулықтың әулиесі тәрізді,
Сағымдай боп өте шықтың жанаса.

Ормановта:

Есімде шіркін сол бір шақ:
Алдыма жайнап келіп ең,
Жарқ етіп шұғылаң нұрға ұқсап,
Жүзіңнен сәуле көріп ем.

Шаңғытбаевта:

Шіркін-ай өткен со бір сәт,
Ғайыптан маған жолықтың:
Көрініп кеткен түске ұқсап,
Тәңіріндей әзіз көріктің.

Бірінші шумақтың бірінші тармағы алғашқы нұсқада – «**тамаша елес**», кейінгі екеуінде – «**шіркін сол бір шақ**» пен «**шіркін-ай... со бір сәт**» алдыңғысы түпнұсқадан алшақтау тұрса, кейінгілерінде «**чудное мгновенье**» тіркесіндегі «**чудное**» сөзінің мән-мағынасы, күш-қуаты жетпей тұр. Шаңғытбаев осы тармақтағы «**Я помню**» деп басталатын өзекті ойды тастап кеткен. Осындағы «**өткен**» сөзі – қажетсіз, бос тұр. Оған «**Есімде**» қосылса бір сәрі» [92,151-б.] Көркем әдебиеттегі тіл кестесін, сөз қолданысын ғалым осылай бүге-шегесіне дейін түгендеп, көркемдік дәрежесін анықтайды. «Весь звуковой материал человеческой речи в художественном произведении организован, упорядочен. Эта организация вообще бывает вторичной, то есть механически получается в результате осуществления речи в нужных автору синтаксических формах, в нужной ему лексике», – деген Б.В. Томашевскийдің пікірі осыны мегзейді [108, 86-б.]. Көркем әдебиетте сөзді қолданудан бұрын реттеп алу қажет. Әсіресе, аудармада. Сөз кестесі, ой орамы, образдарды беру шеберлігі әр ақында өзінше бөлек. «Ақын өзін қоршаған дүниенің сұлулығын көркем тіл арқылы береді. Табиғат суреті туған жерді, Отанды сүйеге тәрбиелейді, Адам психологиясын ашуға, оқиға өткен ортаны елестетуге үлкен қызмет атқарады», – деген көрнекті ғалым Қ. Сыдиықұлының пікірі де осыған саяды. [109,323-б.] Мұндайда қазақтың Абай, Махамбет бастаған ірі ақындарының, халықтық эпос пен лирикалық дастандардың, ауыз әдебиетінің басқа да үлгілерінің көп көмегі тиетіні шүбәсіз шындық. А.С.Пушкиннің қай өлеңін болса да қазақшаға аудару жеңіл іс емес екені белгілі. Ол үшін шабытты шақтарға қоса, шығармашылық азап шегуің керек. Рухани мұраны халық игілігіне айналдыра отырып, әдеби тілімізді дамытатынымыз, сөздік қорымызды еселей түсетініміз хақ. С. Сейітов осы зерттеуде

Пушкин мұрасын аударған қазақ ақындарының шығармаларын қатар қойып, түпнұсқамен сөзбе сөз салыстырып, саралап шыққан. Жоғарыда тоқталған «Пайғамбар» өлеңінен басқа осы өлеңнің жалғасы іспетті «Ақынға» («Поэт») деп аталатын өлеңді қазақшалаған Қ.Аманжолов, І.Жансүгіров, Ғ.Орманов, Қ.Бекхожин аудармаларын бір-бірімен салғастыра талдап, әр ақынның аудармасынан көркемдік кестені, эстетикалық талғамды таразылайды.

Лирика дегеніміз – адамның ішкі әлемін, ой-сезімін анағұрлым толық, мейлінше мол суреттеуге мүмкіншілік беретін ерекше жанр, поэзияның шұрайлы бір саласы, түрі. Лирика халық өмірінің барша жақтарын қамти алады, ол ұлттық характерді айқындау мен сипаттаудың да күшті құралдарының бірі. Лириканың терминдік мағынасын саралаған З. Ахметов : «Лириканың басты ерекшелігі – адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді. Лирикада ой мен сезім бірлесіп, терең қабысады. Оған тартымды күш-қуат дарытатын терең оймен суарылған, нәрленген жалынды сезім», – деген анықтама берген [110,77-б.]. Егер мұны Пушкин поэзиясымен қабыстыра айтар болсақ, дүниежүзілік әдебиетте өзінің ішкі дүниесін күйініш-сүйініштерін, өз тұлғасының ірілігі мен байлығын лирикада дәл Пушкинше терең аша білген ақын сирек шығар. Ақын лирикасы жанр жағынан әр алуан: саяси лирика, поэзия, ақын туралы толғаныстар, көңіл-күй, табиғат лирикасы, сәлем хат түріндегі өлең мен баллада, элегия мен романс, ода мен романстар – поэзия жанрында қайталанбас қолтаңбасын жасап, әр қайсысына жаңа рең, жаңа мазмұн, ажар-көрік беріп, сыңғырлаған сұлу сөз, сиқырлы үн бітіреді. С. Сейітов ақынның осы ерекшеліктерін көре білген. Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүріне айрықша көңіл бөлу – өткен ХХ ғасырдағы кезеңдегі әдеби процестің өзінен, оның даму барысына, көркем аударма саласына зер салу мұқтаждығынан туған заңды құбылыс. Зерттеуші орыс классикалық әдебиетінің шығармаларын ана тілімізде аударудың жайына байланысты зәру мәселеге бұрылды да солардың қатарында ең алдымен Пушкин поэзиясын бірінші кезекке қойды. Осыдан келіп, ақынның әр кездегі айтулы лирикалық туындыларынан қазақшаланғаны мұқият қарастырылып, аударманың ахуалы туралы зерттеу жүргізілді. Ұлы Абайдан бастау алған, ұлттық әдебиетіміздің жаңаша нәрленуіне жақсы әсерін игізген, зор мәдени құбылысқа айналған көркем аударма мәселесін С. Сейітов терең талдап көрсетеді. Пушкин шығармаларын аударған қазақ ақындары Б. Өтетілеуов, І. Жансүгіров, Қ. Шаңғытбаев, Қ. Аманжолов, Ғ. Орманов, т.б. ақындардың аудармаларындағы жеткен жетістіктерін ғалым қазақ әдебиетінің зор табысы ретінде әділ бағалайды. С. Сейітовтің бұл зерттеуін осы тақырыпта қалам тербеген қазақ ғалымдарының еңбектерімен байланыстыра отырып талдап, ғылыми тұрғыда саралауға ұмтылды. Атап айтқанда, М. Әуезов, С. Мұқанов, Т. Жароков, К. Чуковский, М. Рыльский, И. Кашкин, С. Қирабаев, Қ. Жұмалиев, З. Ахметов, Т. Әлімқұлов, С. Нұрышев, Қ. Нұрмаханов, М.

С.Сильченко, М.Фетисов, т.б. көптеген ғалымдарымыздың зерттеу еңбектерімен салыстырылып, тиісті қорытындылар жасағанын пайымдадық. Аударма саласында алғаш ғылыми тұжырым жасаған, оның өрістеуіне үлес қосқан С. Сейітов зәру мәселелерге қатысты өте зерделі зерттеу жүргізген. Пушкин шығармаларын қазақ ақындары қандай көркемдік деңгейде жеткізе алды? Зерттеуші осы мәселені терең талдайды. Әр ақынның аудармасын талдап қана қоймай, оның көкірек көзбен ғана сезетін нәзік тұстарын ақындық дарынымен дәл көрсетіп берген. Бұл да С. Сейітовтің ғалымдық қырымен қоса, ақындық талантын жарқырата танытатын тағы бір қасиеті деп түсінген абзал. Автор өзі өлең өлкесінің қыр-сырын жіті таныған соң, қарапайым әдебиетшіден гөрі поэзияның терең иірімдерін бойлай түбіне дейін сүңги тексеріп, саликалы зерттеу жасайды. Қоршаған ортаның біз түсіне бермейтін қыр-сырын түйсікпен ұға алатын ерекше қасиет ақындарға берілген Алланың сыйы. Ендеше, біз сөз етіп отырған С. Сейітов те ақиқат шеңберінен алыстамаған деп түйдік.

Қорытынды

Мың жылдықтар алмасып, ғасырлар ауысқан соңғы жылдар бүкіл адамзат қауымы үшін орасан өзгерістер кезеңі болды. Өтпелі кезеңде өткенді қайта қарау, жинақталған тәжірибені қорыту, жетістігі мен кемістігін саралау, ұмыт қалған маңызды рухани дүниелерімізді қайта жаңғырту міндеттері қолға алынып жатқаны белгілі. Қазақ әдебиеттану ғылымы да заман талабын, уақыт тынысын жіті байқап, өз жолын дұрыс бағыттағы жолға қойып, әлемдік мәдениеттің даму көшіне ілесіп келеді. Осы көштің келелі болуына, ұлттық құндылықтарымызды ұлықтауда қазақ әдебиетші ғалымдары саналы түрде бар күш-қуатын салып, еселі еңбек етуде. Осы ұсынылған диссертациялық жұмыс қазақ әдебиетінде 60-90 жылдар аралығында жүргізілген ғылыми еңбектерге шолу жасалып, әдебиетшілердің кеңес дәуіріндегі маңыздылары аталып өтіліп, оған өзіндік үлес қосқан, талантты ақын әрі көрнекті

әдебиеттанушы С. Сейітовтің ғылыми мұрасы нысанға алынып, жан-жақты талданды. Зерттеу жұмысы екі тараудан тұрады:

1. XX ғ. 60-90 жылдардағы әдебиеттану ғылымы және С. Сейітов еңбектері.

2. С. Сейітов және туысқан халықтар әдебиеті. Әр тарау тараушаларға бөлінді. Бірінші тарауда үш тарауша – С. Сейітовтың шығармашылық өмірі, әдебиеттануға қосқан үлесі, сыни мақалалары мен еңбектері қарастырылып, ғылыми тұжырымдар жасалды. Екінші тарау екі тараушадан – туысқан халықтар әдебиетінің өзара байланысы және С. Сейітовтің аударма ахуалы туралы ғылыми зерттеулері қарастырылды.

Зерттеуіміздің алғашқы тараулары бойынша, қазақ әдебиеттануының ғылымы XX ғасырдың 60-90 жылдар аралығындағы кезеңіне қазіргі күннің талабы тұрғысынан шолу жасалды. Зерттеу жұмысындағы тараулардың әрқайсысында С. Сейітовтің әдебиеттану ғылымының әр саласы бойынша жазған еңбектері сараланып, лайықты бағаланды. Осы кезең әдебиетін қарастырған зерттеушілердің еңбектері мен ғылыми табыстары жүйелі түрде және қазіргі ғылыми талаптарға сай сарапталды. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерделеудегі С. Мұқановтың, І. Жансүгіровтің, С. Сейфуллиннің, М. Әуезовтің, Ғ. Мүсіреповтың, З. Ахметовтың, Қ. Жұмалиетің, Б. Кенжебаевтің, Е. Ысмайыловтың, М. Қаратаевтың, С. Қирабаевтың, Т. Кәкішев т.б. ғалымдардың еңбектері сол кезеңдегі әдебиеттану бағытында алғашқы баспалдақтар болды. Аталған дәуірде Ресей, Еуропа елдеріндегі методологиялық тәсілдерді, түрлі мектептердің сабақтарын, ұлы ойшылдар, әдебиетшілер, сыншылар мұрасын (Ф. Достоевский, М. Горький, В.Белинский, М.Бахтин, т.б.) дендей меңгеріп, оларды ұластыра дамытып, ұлттық өнерді талдап-бағалап, саралауда көп іс тындырылды. Аталған жылдардағы еңбектерді қарастыру барысында өз дәуірінің әдеби-мәдени өміріне бей-жай қарай алмайтын, өзіндік қолтаңбасы бар сөзсергері, ғалым С. Сейітовтің осы саладағы зерттеу еңбектері толық қарастырылды. Әсіресе, «Қырық жылда» атты ауқымды зерттеу еңбегі әдебиеттің туып, қалыптасу бағытын танытатын алғашқы еңбектердің бірі болған. Онда ғалымның қаламгерлер шығармаларына жасалған ғылыми талдаулары, көтерген негізгі мәселелері, әдебиеттанудың бірнеше салаларында жасалған рецензиялары мен сыни мақалалары ғылыми біліктілігінің биіктігін танытатынын анықтадық. Зерттеуші жас кезінен, соғыстан бұрын студенттік шақтан бастап қазақ қоғамындағы рухани дүниеге, оның ішінде әдебиетке деген зор ықыласын танытып отырғаны байқалды. Ол Ұлы Отан Соғысына аттанғанда да қаламын қарумен бірге жауға қарсы қолдана білді. Қып-қызыл өрттің ішінде жүріп, майдан газеттерінде елдегі әдеби ахуалға алаңдап, тіпті, ұлы Ғ.Мүсіреповке хат жазып, майдан газеттеріне мақалалар беруін өтінген хаттарын оқыдық. Ол «Отан үшін», «Майдан ақиқаты», «Жеңіс туы» деген майдан газеттерінде тілші боп қызмет істеп, туған тілге, сөз өнеріне деген перзенттік адалдық пен рухани тазалықты байқатты. Жігерлі

жырларымен, өршіл өлеңдерімен майдандас достарына Рух бере жүріп, әдебиет әлеміне өлшеусіз еңбек етті. Қарапайым кісілік келбетімен адамгершіліктің биік тұғырынан сөз сөйлеген ғалымның рухани дүниесі бай, ұрпаққа үлгі болар тұсы мол екенін аңғардық. Соғыстан аман-есен оралып, бар күш-жігерін, ғұмырын қазақтың төл мәдениеті – сөз өнеріне арнады.

Әдебиет – қоғамның рухани саласы. Оның дамуы тарихи-әлеуметтік жағдайларға тікелей байланысты. Қоғамдық жағдай, тарихи оқиғалар алдымен әдебиетте көрініс беретіні белгілі. 1960 жылдардан бергі уақыт әдебиеттің қарыштап дамыған кезеңі. Әдебиет пен сынның дамуына орасан кедергі келтірген жеке басқа табыну салтының күйреуі, демократиялық нормаларды аздап қалыпқа келтірді, семіп қалған коммунистік қағидалардың босаңсуы «жылымық» кезеңін туғызды. Одақтық әдебиет те, ұлт әдебиеттері де өздерінің қордаланып қалған мәселелерін көтерді. 1957 жылы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» Қаулы қабылданғаны, осы Қаулы негізінде елуінші жылдары сынға ұшыраған мәдени мұраны қайта қарап, сын тұрғысынан пайдалану мәселесі қозғалды. Бұрын шығармалары қайшылықты деп есептелген ақын-жазушылар еңбектері жайлы тың пікірлер туды. Осы тұжырымның негізінде 60-жылдардың басында «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1960-1967ж.) кітабын жазу қолға алынды. Үш томнан тұратын бұл құнды еңбекке М. Әуезов, М. Қаратаев пен Қ. Жұмалиев ғылыми жетекші болды. Бұл маңызды еңбекті жазуда С. Сейітовтің қосқан үлесі зор еді. Ғалым бұл тарихи маңызы бар үлкен еңбектің төрт тарауын жазуға ат салысқан. Мектеп оқулығын құрастыруға қатысқан. Ғылым академиясының Тіл-әдебиет институтында қызмет атқарған соғыстан кейінгі жылдары ғалым әдебиеттану саласында көптеген құнды зерттеулер, ғылыми диссертациялық және монографиялық еңбектерін жазды. Солардың арасында жоғарыда атап өткен «Қырық жылда» және басқа «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі», «Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі», «Өмір өрнектері», «Тоғысқан толқындар», «Ақын сапары» (Т. Жароковтың шығармашылық портреті) сынды еңбектері төл әдебиетіміздің өркендеуіне қосылған сүбелі әрі салмақты рухани қазына екендігін пайымдадық. Зерттеуде осы еңбектерге ғылыми талдаулар жасалып, басқа ғалымдардың ой-пікірлері сабақтастырыла қарастырылды.

Осы кезеңде әдеби сынға көңіл бөлінудің үлкен көрінісі – сын кітаптарының көптеп басылуы еді. Зерттеуде отыз жылды әдеби көрінісі сипатталғандықтан, бүгінгі күнге дейін маңызды, әдебиеттанудағы негізгі ғылыми басылымдарға тоқталып, ондағы С. Сейітовтің үлесін саралап көрсетуге талпындық. Әуелі, айтатынымыз – М. Әуезов пен С. Мұқановтың мерзімдік баспасөзде жарияланған, бірақ кітап болып басылмаған еңбектері («Әр жылдар ойлары», «Өсу жолдарымыз», «Жарқын жұлдыздар» т.б.) жинақталып жарық көрген. Осыған жалғас аға буын

әдебиет зерттеушілері Қ.Жұмалиевтің («Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері»), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі»), Е.Ысмайыловтың («Ақындар», «Сын және шығарма», «Әдебиет жайлы ойлар») Б.Кенжебаевтің («XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті»), М.Қаратаевтың («Туған әдебиет туралы ойлар», «Шеберлік шыңына», «Әдебиет және эстетика»), т.б. көптеген қазақ әдебиетінің дамуына тер төккен ғалымдарымыздың зерттеулері және С.Сейітовтің сын саласында жазған еңбектері бүгінгі күн тұрғысынан қарастырылып, әдебиетке деген жаңа көзқарастарға орай сарапталды. Атап айтар болсақ, зерттеушінің «Даму мен дәстүр» деген мақаласында (1978ж. 03.11. «Қ.Ә.») академик З.Ахметовтің орыс тілінде жазылған «Қазақ әдебиетінің дамуы мен дәстүрлері» атты монографиясы алғаш жарық көрген кезде ғылыми пікір білдіріп, әдеби көзқарасын аңғартқан маңыздылығымен құнды. Себебі, аталған кітап қазақ әдебиеттану ғылымының поэзия жанрындағы алғашқы ізденістері мен бағыт-бағдарын танытатын еңбек болатын. Зерттеу барысында осы мәселелер бойынша ғылыми сараптама жасалды. Сондай-ақ, «Поэзиямызда жаңа дәстүрдің дамуы» деп аталын мақаласы да (1984ж. 05.10. «Қ.Ә.») ғалымның ұлттық поэзия жанрының дамуы туралы тың пікірлерін білдіреді. «Қашанға дейін бұрмалай бермекпіз?» деп аталатын (1983ж. 28.01. «Қ.Ә.») мақаласында ғалым ұлтымыздың рухани жоқтаушысы ретінде үн қатады. Халықтың мәдениетінің алтын қазынасы саналған халық әндерінің мәтіндері бұзылып, жөн-жосықсыз бұрмаланып жүргеніне шыр-пыр боп араша түседі. «Тілеуқабак», «Аққұм», «Ардақ», «Қамажай», «Япыр-ай», «Ахау, керім», «Әпитөк», т.б. көптеген халық әндерінің сөздеріне тоқталады. Кеңес кезеңінде ондай бұрмалаулардың болғаны жасырын емес. Бірақ соны көзге шұқып көрсетіп, ақ пен қараны айырып, халық қазынасына жанашырлық білдіру екінің бірінің қолынан келе бермейтін іс еді. Қатаң цензураның заманында «халық әндерінің жеке жолдарын жөндеу, қысқартып тастау, беймәлім тармақтар қосу, ертеректе қалыптасқан ұғымдар мен түсініктердің айтылуын жағдайға қарай бейімдеу тәрізді келеңсіздіктер орын алды» деп жазу – ұлттық мұраға деген жауапкершілік пен қамқорлықты танытады. Ал, жеке портреттерді танытатын мақалалар өз алдына бір төбе. С.Сейітовтің қаламынан туған С. Мұқанов туралы «Алыптың тұлғасы». (1980,06.06, «Қаз.Мұғ.»), Х. Ерғалиев туралы «Сарабдал суреткер» (1976ж. 1976ж. 29.10.» Қ.Ә.), М.Базарбаев туралы «Ізденген жетер мұратқа» (1987ж. 15.05. «Қ.Ә.»), М. Әуезов туралы «Классик казахской и мировой литературы» (1997ж. 21.03. «Қаз. Сарбаздары») т. б. көптеген мақалалары мен қоса отызға тарта сын-библиографиялық еңбектері қазақ әдебиетінің дамуына қосылған сүбелі еңбектер болғанын атап көрсеттік. Ол Алаш зиялылары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев туралы да тың деректер тауып, Р. Нұрғалиев, А.Ісмақова, Т.Кәкішев, Ө.Әбдіманов сияқты бүгінгі күнгі алаштанушылардың еңбектеріне, аударма саласы турасында өз үлесін қосты. Зерттеу жұмысымызда ғалымның әдебиеттануға қосқан үлесі

сараланды. Оның әдеби-сыни мақалаларына шолу жасалып, арнайы талдау жүргізілді. Жұмыстың бірінші бөлімінде осы аталған бағыттар бойынша С. Сейітов пайымдауларының ғылыми нышандарын, тарихи дәйектілігі мен маңызын қазіргі өмір шындығына сай, заман шындығын ескере отырып, сараптауды мақсат еттік.

Жұмысымыздың екінші бөлімінде С. Сейітовтың мағыналы ғұмырында шығармашылығының басты зерттеу нысанына айналған – туысқан халықтар әдебиеті арасындағы байланыс пен ықпалдастыққа арналған шығармаларына тоқталдық. Оның қаламына арқау болған ұлы достық – мәңгілік маңыздылығын жоғалтпайтын арна. Ұлы Отан соғысына қатысып, қалам мен қаруды қатар алған ақын үшін халықтар арасындағы, адамдар арасындағы достықтан ұлы ештеңе болмасы анық. Көршілес қырғаз, өзбек, татар, қарақалпақ әдебиетінен бастап, орыс, украин, белорус, татар, азербайжан, армян, дағыстан, т.б. халықтар әдебиетін зерттеп, олардағы аса көрнекті әдебиет қайраткерлерінің образын сомдап берді. Шыңғыс Айтматов, Темірқұл Уметалиев, Расул Ғамзатов, Ғалымжан Ибрагимов, Мұса Жәлил тәрізді қаламгерлердің шығармаларына тоқталып, оны қазақ қаламгерлерімен салыстыра сипаттауы – ғалымның зерттеулеріндегі өзіндік ерекшелігі екенін анықтадық. Бұрынғы туысқан халықтар әдебиетіндегі үлгілі шығармалардың аудармаларына көңіл бөліп, сын тұрғысынан талдайды. Екі тілге жүйрік С. Сейітов аударманың түпнұсқасымен салыстыра отырып, қазақ ақындарының поэзиялық шығармаларына терең сараптама жасайды, салыстыра зерттейді. Сөз қолданысы, көркемдік деңгейі, тәржімадағы сөздің түп төркініне алыс-жақындығы, сол сөздердің синонимдік қатары терең талқыланып, зерттеушінің талғамының жоғары екенін байқатты. Оны нақты мысалдармен көрсетуге тырыстық. Ол әсіресе, орыс-қазақ поэзиясы, түркімен-қазақ әдеби байланысы, қазақ-қырғыз, қазақ-өзбек әдебиеті, қазақ-башқұрт әдеби-мәдени байланысы, қазақ-украин арасындағы рухани жақындық т.с.с. елдер арасындағы шығармашылық жолмен келген байланыстар. Сондай-ақ, ғалымның қазақ ақын-жазушыларының басқа туысқан елдер туралы жазған шығармалары туралы зерттеулері арқылы халықтар арасындағы достықты танытатын көркем туындылардың қазақ әдебиетіндегі орны ерекше екенін пайымдадық. Қаламгердің соғыста жүріп өз көзімен көрген ұлы достығы өмірінің мәніне айналғанын оқырман қауым, әдебиетші орта ерте сезінген. Сондықтан оны ұрпаққа мұра етіп, мектеп оқулықтарына, жоғары оқу орнына арналған кітаптарға немесе арнайы курстық жұмыс түрінде насихаттауға болатынын баса айтқымыз келеді. Оның «Тоғысқан толқындар», «Туысқандық туғызған», «Сөз сұрайды солдаттар», «Майдангер көзімен», т.б. көптеген кітаптарынан бөлек «Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі», «Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі», «Қазақ-түркімен әдебиеттерінің байланысы» сияқты ауқымды монорграфиялық еңбектерінің маңызы анықталды. Зерттеу жұмысы барысында бұл шығармалардың барлығына дерлік кезеңдік

әдебиеттану тұрғысынан, ғылыми талдау жасалды. Екінші бөлімнің бір тарауы халықтар әдебиетінің классиктері шығармаларының аудармаларына арналды. Әдебиеттану ғылымындағы аударманың ролі анықталды. Орыс поэзиясындағы Абай бастаған қазақ әдебиетіндегі тәржіме үлгілеріне толық талдау жасай отырып, ғалым әдебиеттегі эстетикалық талғампаздықтың жоғары деңгейін анықтауға тырысқанын байқадық. Ғалымның әлемдік тұлға А.С. Пушкиннің лирикалық шығармаларына жасалған зерттеуіне тоқтала отырып, көркем аударма туралы ғалымның бұл еңбегі осы саладағы алғашқы зерттеулердің бірі болып, қазақ руханиятына қосылған зор табыс деп таныдық. Монографияда Пушкиннің әйгілі өлеңдерін әр ақынның әр кезде қалай аударғаны, тіпті бір туынды бірнеше қаламгердің жарыса аударылу нәтижесінде қандай дәрежеге жеткендігі, әр ақынның түпнұсқаны қалай түсініп, қалай қазақшалағаны нақты мысалдар арқылы дәлелденеді. Қазақ поэзиясының аса талантты өкілдері Ілияс Жансүгіровтың, Қ. Шаңғытбаевтың, Қ. Аманжоловтың, Ғ. Қайырбековтың, М. Әлімбаевтың, т.б. ақындардың аудармаларын көркемдік сапа, сөз қолданысы тұрғысынан нақты мысалдармен салыстыра зерттейді. Оны ғалымдардың (М. Әуезов, С. Мұқанов, т.б.) зерттеулерімен салыстыра көрсетуге тырыстық. Сондай-ақ, Пушкиннің атақты өлеңдерінің («Ақынға», «Пайғамбар», «Қысқы таң», «Чадаевқа» т.б.) Орта Азия халықтарының тілдеріне қалай тәржімаланып жүргенін жоғары талғаммен таразылайды. Бір өлеңнің өзі ғана емес, жеке тармақтары мен шумақтарының, бейнелі тіркестерінің, мәселен, азербайжан, өзбек, қырғыз, татар, ұйғыр тілдеріндегі нұсқаларын қазқалпында келтіріп, оларды өзара салыстыру арқылы тиянақты тұжырымдар жасауға қол жеткізеді. Қаламгердің ұзақ ғұмырында көре алмай кеткен еңбегі «Қазақ-түркімен әдебиеттерінің байланысы» жеке мұрағатында жиырма жыл жатқан екен. Еліміздегі саяси өзгерістер мен тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдардағы қиындықтар рухани саланы тоқырауға ұрындырғаны жасырын емес. Сол кездерде жазылған бұл монография бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жойған емес. Әлемге әйгілі «Көрғұлы» дастаны туралы тың деректер мен толыққанды талдау, Мақтымқұлы мен ұлы Абай биіктігін таразылау ғалымның ғылымға қосқан қомақты үлесін танытады. Артында мол мұра қалдырған С. Сейітов қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, қолтаңбасы даралық қасиеттерге ие дарындылардың қатарында аталады. Ғалымның бұл еңбектері барлық халықтардың классикалық рухани мұрасы, адамзаттың асыл үлгілерін өз бойына жинақтаған бүгінгі әдебиетпен байланысып жатқаны даусыз. Түрлі халықтардың ұлы ақындары мен жазушыларының өлмес-өшпес шығармалардың адамдарға, әсіресе жастарға адамгершілік, эстетикалық тәлім-тәрбие беру жолында тигізер көмегі әлі де зор.

Сонымен, С. Сейітов еңбектері – қазақ әдебиеттану ғылымында өз орны бар, жас ұрпаққа тигізер рухани пайдасы зор, мән-мағынасы терең, ұлттық мәдениетімізге қосылған құнды мұра. Әдебиет тарихынан өзінің лайықты бағасын әлі де ала қоймаған, артына осынша мол мұра

қалдырған С. Сейітовтың майдангер ақын болумен қатар, оның талантты ғалым екенін ғылыми қауым ғана емес, енді оны жас ұрпақ, қалың оқырмандар мен студенттер терең біліп, оқып, түсінуі тиіс. Біздің негізгі мақсатымыз – осы. Үш дәуірдің куәсі болып, саналы ғұмырын қазақ әдебиетінің дамуына арнаған қаламгер тоқсанға қараған шағында дүниеден озды. Сағынғали Сейітов зейнеткерлікке шыққаннан кейін де жасының егде тартқанына қарамастан, өзіне жарты ғасырдан астам серік болған қаламын қолынан тастамаған. Сексеннен асып, тоқсанға келіп қалған жасына, көз жанарының нашарлағанына да қарамай, мейлінше өнімді еңбек еткен қаламгер. Оған куә – ақынның өзі дайындап кеткен, «Ана тілі» баспасынан шығарылған «Ой керуені» жинағы. Кітап жеті тараудан тұрады: 1. Жадымда жорықтардың жаңғырығы (1995); 2. Толғаныстар толқыны (1996); 3. Күмбірлейді көмейім (1997); 4. Алуан ағыстардың арасынан (1998); 5. Тармақтар–тамшылары толғамдардың (1999); 6. Жыл мынау екі мыңыншы (2000); 7. Жаңа ғасыр, қош келдің (2001-2007). Өзінің мерейтойында еліне жасаған көлемді тартуы болды. Бұл жинаққа соңғы жылдардағы, ел Тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытта жазылған өлеңдері мен топтамалары, толғамдары енгізілген. Көбісі алуан тақырыптардағы қысқа-қысқа қайырымды шумақтар мен оралымдар. Ақын заманының абыз ақсақалы ретінде жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айыра толғайды. Тәкаппар сұлу сөзді болмайтын майда ойға қор қылмай, кесек айтады, кесіп айтады. Махамбеттің өрлігін өміріне ту еткен қайсар мінез оның әр өлеңінен, әр сөйлемінен көрініп тұрғандай. Өз дәуірінің қуанышына мерейленіп, қиындығына нардай болып, арқасын тосып, ауырлығын көтеріскен өр мінезді арыстарымыз қазақ әдебиетінде көп емес. Кешегі қан майданнан аман келіп, өз қолымен қазақ қоғамының рухани өмірін қаласқан, бүгінгі тәуелсіз елдің арайлы таңын көрген ақын:

Атыңнан айналайын, Қазақстан!
Келгенде қыс қиырдан, жаз алыстан,
Алдымда сен тұрасың анамдай боп.
Мерейлі, мәртебелі, Ғажапстан! – деп тебіренуден шаршаған емес.

Ол кейде:

Қазақ жері – сан ұлттардың мекені,
Аян олар ынтымақты екені.
Алтындатып тікті туын тірліктің,
Жалтылдатып тікті туын бірліктің! – деп жырлайды.

Тағы:

Сөйле, қазақ, өз тілінде көсіле,
Сөйле еркін Есіл сынды есіле.

Сөйле биік мінбесінен мезгілдің,

Сөйле еркін, тартынасың несіне?! – деп, кейінгі ұрпақты қайраттандырады. Рухты жырлары мен таудай еңбектерімен қазақ әдебиетінің төрінен өз орнын еншілеген С. Сейітов қаламы ұшқыр ақын ғана емес, талантты сөз зергері екенін талай мәрте дәлелдеген қаламгер. Кітаптың жарыққа шыққанын өзі көрмесе де, жарық көргелі жатқанын біліп, сеніп кеткен. «Артына елуден аса кітап қалдырған ақынның ең басты бақыты – халқы армандаған Тәуелсіздіктің тәтті жемісінен дәм татты. Қайратына мінді. Жаңаша шабыт пырағын ерттеді. Егемендікті, жаңа ғасырды жырына ту етті. Өңіріне «Тәуелсіздікке – он жыл» медалін тақты», – деп оның мерейтойына арналған мақалада Т. Тәшенов жылы лебізін білдіреді. [111]. Көзі тірісінде өзі туралы айтуды ұнатпаған, көп іс тындырып, қарапайым ғұмыр кешкен талантты қаламгердің артында қалған мол мұрасын жас ұрпаққа лайықты бағамдап, игерту мезгілі жетті. Ақындық шығармашылығын өз алдына бір әдебиеттің үлкен қоры десек, зерттеушілігі ғылымға қосылған алтын қазына болды. Ғалымнан қалған мұра – ғылыми еңбектері мен монографиялары, жүздеген әдеби-зерттеу мақалалары әдебиет тарихы, сыны, аударма салалары үшін ешқашан маңызын жоймасы анық. Заман көшіне қарай, С. Сейітов сұлбасы биіктей береді, әдеби-ғылыми еңбектері күн өткен сайын маңыздылығын арттыра берері даусыз.

Сөзімізді қорытындылай келе, көрнекті ғалам Б. Майтановтың: «Қазақ әдебиеттануы мен сынының бұл дәуірдегі дем-тынысынан эстетикалық ой мен талғам, талап межелерінің кеңігенін, ғылыми мұқияттылық пен қарымдылық белгілерін, өмір мен өнердің күрделі байланысын саяси-философиялық, әлеуметтік-этикалық таным биігінен әділ де терең толғауға ұмтылысты ұтымды көріністерінен толық аңғарамыз», – деп, кеңестік кезеңнің әдебиет пен мәдениетке, өнерге айтарлықтай олжа салғанын тілге тиек етеді. [112, 328-б.]

Дәл қазіргі уақытта қазақ әдебиеттануы күрделі ахуал кешуде. Талғамы жоғары оқырманның тілегін қанағаттандырар бүгінгі күн тұрғысынан көрсететін өмір шындығына негізделген көркем туынды жазу күрделі мәселеге айналып отырғаны рас. Оның ғылыми бағыты да түрліше дамуда. Ол басқа әңгіме. Мағауиннің: «... әдеби мұраға әр ұрпақ өз заманының тілегіне сай баға береді, сонымен бірге ондаған, жүздеген адамдардың, әлденеше ұрпақтың тынымсыз еңбек етуін тілейді», – деген сөзі орынды. [113].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Жүз жылға татитын он жыл//Егемен Қазақстан.2001., №291
2. Қабдолов З. Сөз өнері. А.: Мектеп, 1976.
3. Досмұхамедов Х.
4. А Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
5. Ысмайылов Е. Сын мен шығарма. Алматы: ҚМКӘБ.,1960.
6. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы: Санат, 1994.
7. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. Алматы: Ғылым,2001
Әдебиеттің ақтаңдақ беттері. Алматы: Білім. 1995.
8. Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. А., 2005.
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. А., 2005.
10. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Қарағанды: Арко. 2004.
11. Ыбыраймов Б.Б. Қазақ ұлттық әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері /баяндама/ Ұлттық әдебиеттану ғылымының көкейтесті мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Әдебиет және Өнер институты. Алматы.2001.
12. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы / II том/ Алматы. ҚРРЖҒМ, М.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институты./ Ред. басқарған ф.ғ.д. А.Исмақова. А.2005.
13. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Алматы. Қазақ университеті, 1999.
14. Бушмин А. Наука о литературе. Проблемы. М. :Современник. 1980.
15. ”Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және мәдени мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайымдаудың жәйі және оларды жақсарту шаралары туралы”. Социалистік Қазақстан. 1957,8 маусым.
16. Қазақ әдебиетінің тарихы. Кеңес дәуірі. 9-том. ”Мәдени мұра” бағдарламасының кітап сериялары.
17. “М.Жұмабаев, А. Байтұрсынов, және Ж. Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы”. Қаулы. 1988 ж. 28-желтоқсан.
18. Омаров Б. Зар заман поэзиясы.
19. Исмақова А. Алаш әдебиеттануы. Алматы. 2009
20. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. Астана: Күлтегін. 2000
21. Әбдіманұлы Ө. Ұлт-азаттық идеяның XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік мәні мен жаңашылдық сипаты. Алматы. 2007.
22. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант, 2002.
23. Байтұрсынов А. 1-том, Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер. А.2003.
24. Сейітов С. Өмір өрнектері. Әдеби-сын мақалалар. Алматы.1969.

25. Сейітов С. Ой керуені. Алматы: Кітап. 2007.
26. Республикалық Орталық мұрағат, 1864 қор, 1-жазба, 443 іс. Письма с фронта. 4-бетте. / Хатты мұрағаттан тауып, қағазға түсірген – ф.ғ.к. Бәзілжан Асылжанұлы, 16.07. 2004/
27. Әукебаев Е. Азамат ақын. «Жетісу» газеті, 1977ж. 19 ноябрь
28. Сейітов С. Мен елім үшін соғыстым. «Дала мен қала» газеті, 2006ж.05 мамыр.
29. Сейітов С. Сөз сұрайды солдаттар. Алматы: Қазақстан, 1970.
30. Поэзиямызда жаңа дәстүрдің дамуы. «Қ.Ә.»1984ж.5 октябрь
31. Нілібаев Ә. Мақала: Ақын. Ғалым. Азамат. «Қаз. мұғ.»1977ж. 18 ноябрь.
32. Сейітов С. Мен үшін құн жетпейтін қазынадай. «Қ.Ә.», 1992. 20 наурыз
33. Сейітов С. Ақырын жүріп анық басқан. «Қ.Ә.». 1992. 16 қазан.
34. Сейітов С. Жалын жастық жалауын желбіреткен. «Қ.Ә.», 1990ж. 21 желтоқсан.
35. Сейітов С. Дарабоз тұлға. «Парасат», 1991ж. №9.
36. ”Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және мәдени мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайымдаудың жәйі және оларды жақсарту шаралары туралы” / Социалистік Қазақстан. 1957, 8 маусым.
37. Сейітов С. Қырық жылда. ҚМКӘБ. 1957.
38. Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. А. 1986.
39. Горький М. Беседы с молодыми.
40. Тілепов Ж. Тарих және әдебиет /XIV-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихилығы/ Алматы: Ғылым. 2001.
41. Базарбаев М. Әдебиет және дәуір. А: Жазушы. 1966.
42. Фридлендер Г. Методологические проблемы литературоведения. Л. :Наука, 1984.
43. Бушмин А. Наука о литературе. М: Наука. 1975.
44. Жұртбаев Т. Құнанбай. А: Алаш. 2004.
45. Выготский Л.С. Психология искусства. М: Искусство. 1986.
46. Нұрғалиев Р. Арқау. Алматы. Жазушы. 1991.
47. Нұрғалиев Р. Телағыс. А. 1986ж. 439-б.
48. Сейітов С. Ғибраты ұрпақтарға дарысын. «Егем. Қаз.», 2005ж. 28. мамыр
49. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003.
50. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы : Ана тілі. 1998.
51. Добролюбов Н.А. Собрание сочинений в 3-х томах. Госиздат. Худ. лит-ры. М., 1952.
52. Белинский В.Г. Собрание сочинений в 13-ти томах, 5-т. М. 1954.
53. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы. 1993.
54. Сейітов С. Серке сөздің саңлағы. «Ұлан», 1994ж. 09 тамыз.
55. Қаратаев М. Көрген мен көңілдегім. Алматы: Жалын. 1982.
56. Сейітов С. Кемелдік пен тереңдік. «Қ.Ә.»1997. №20, 20 мамыр.
57. Сейітов С. “Даму мен дәстүр”. “Қ.Ә.”, 1978ж. 3 ноябрь.

58. Сейітов С. Поэзиямызда жаңа дәстүрдің дамуы.
«Қ.Ә», 1984ж. 5 октябрь.
59. Сейітов С. Алыптың тұлғасы. «Қаз. мұғ», 1970ж. 6 июнь.
60. Сейітов С. Ақын сапары. А. ҚМКӘБ, 1958ж.
61. Бекхожин. Уақытпен үні ұласқан. Очерк.
«Соц. Қаз.» 1977ж. 20 ноябрь. № 270(15843).
62. Сейітов С. Сарабал суреткер. «Қаз. әдебиеті», 1976ж. 29 октябрь.
63. Нілібаев Ә
64. Конрад Н. Запад и Восток. М., 1972.
65. Неупокоева И. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур. М., 1961.
66. Горький М. Әдебиет туралы. Алматы. Жазушы. 1984.
67. Сейітов С. Орыс поэзиясы және ақын. «Қ.Ә», 1976. 29 октябрь
68. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы: Мақалалар мен зерттеулер. А.: Жазушы, 1985.
69. Мұқанов С. Пушкин қазақтың да ақыны. «Әдебиет майданы». 1937., №3
70. Қалдыбаев М. Асуда. «Лениншіл жас», 1977ж. 22 ноябрь, № 231.
71. Әуезов М. Мәңгі жасайтын ақын. 1937
72. Сейітов С. Абай татарша қалай сөйледі?. «Халық кеңесі», 1995ж. 15 тамыз.
73. Ерғалиев Х. Қажырлы қаламгер. «Қаз әд», 1977ж. 18 ноябрь, №46(1376).
74. Сейітов С. Его уроки.
75. Сейітов С. Қазақ-түркімен әдебиетінің байланысы. А. 2010.
76. Каррыев Б. А. Түркімен сықағы. Алматы: Жазушы, 1966.
77. Түркімен КСР-ң Орталық емлекеттік мұрағаты
1152 қор, 1-тізбе, 826-іс
78. Кербебаев Б. Біздің Мұхтар.
79. Н. Сицова. Муза дружбы и братства. «Боевого знамени». 1977ж. 20 ноябрь, №272 (2503).
80. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
81. Литературный энциклопедический словарь. М., 1987.
82. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. А., 1998.
83. Дуанина Б. Аударма – мәдени-интеллектуалдық игілік. «Ақиқат» №11. 2008.
84. Белинский В. Г. Шығармаларының толық жинағы. М., 1948, 13-т.,
85. М. Базарбаев Өлең – сөздің патшасы. А. 1973
86. Дербісалин Ә. Ұлы достық қарлығаштары. Кітапта: Аударма тәжірибесі./ хрестоматиялық оқулық./ А: Қазақ университеті. 2006.
87. Сейітов С. Түпнұсқа: кем түсу ме, тең түсу ме? Жұлдыз. №5, 1983
88. Ипмағамбетов Ә. Көркем аударманың кейбір мәселелері.
89. Сейітов С. Мағжанның аудармашылық әлемі.
Халық кеңесі, 05.11.1992

90. Исмақова А. Бүгінгі компаративистика: жаһандану –интертекст–мәдениеттер диалогы// Аударма теориясы ментәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері. (Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары) , Алматы, 2006.
91. Әбдіманұлы Ө. «Ақтаңдақтар» ақиқатын айтқан. ҚазҰУ-ң Хабаршысы. Филология сериясы. №9А: Қазақ университеті, 1997.
92. Сейітов С. Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі. А. 1985.
93. Гоголь В.Н. Собрание сочинений, 1.6. М., 1963.
94. Мағауин М. Шәкәрім. «Жалын» 1988ж.
95. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шығармалары. II-том. А. 2007.
96. Жансүгіров І. Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді. Қазақ әдебиеті., 1937., 10 февраль.
97. Әуезов М. Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы. Кітапта: Уақыт және әдебиет. А. 1962.
98. Мұқанов С. Пушкин қазақтың да ақыны. Әдебиет майданы. 1937., №3
99. Жаманқұлов Р. Пушкин өлеңдерінің аудармасы жөнінде екі сөз. Әдебиет майданы., 1937, №4., 106-б.
100. Өтепов Қ. “Мыс атты” поэмасының аудармасы. Қазақ әдебиеті” 1937., 8-март
101. Жұмалиев Қ. Абай поэзиясының тілі. – Кітапта: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі А. 1960., 325-б.
102. Қирабаев С. Пушкин шығармаларының аудармасы туралы. Әдебиет және искусство, 1952., №1, 102-б.
103. Кенжебаев Б. Пушкин туралы. Кітапта: А.С.Пушкин шығармалары . А., 1935, 10-б.
104. Әуезов М.О. “Евгений Онегиннің “ қазақшасы туралы. Соц. Қазақстан., 1937., 8 январь
105. Абдрахманов С. Төлтума мен телтума. Астана, 2007ж.
106. Сыздық Р. Ғылыми таным үзіктері. 3-т. А. 2009.
107. Жирмуский В.М. Теория литературы. Поэтика. Л., 1977.
108. Кенжебаев Б. Қазақ өлеңдерінің құрылысы туралы. А. 1955.
109. Томашевский Б.В. Теория лит-ры. М., 2003.
110. Сыдиықұлы Қ. Таңдамалы. I-т. А. 2006.
111. Ахметов З. Оралым. //әдебиеттану терминдері/ А. 1998.
112. Т. Тәшенов . Ақжайықтың ақиығы. «Айқын» , 2007ж. 16 қараша, №214
113. Майтанов Б. Сөз сыны. Алматы: Ғылым. 2002.
- Мағауин М. Ғасырлар бедері. А., 1991.
114. Сейітов С. Туысқандық туғызған. 1979ж
115. Сейітов Классик казахской и мировой литературы. “ Воин Казахстана” . 1997 г. 21.03.
116. Сейітов С. Жақсылығы жаныңды жадыратады. /С. Мұқанов туралы естелік /“Қ.Ә”1991, №20 (44) 31 қазан

117. Сейітов С. Қайтпас қаламгер. 1992., 23 қазан.
118. С. Сейфуллин. Литературный Казахстан. 1936 ж. №3
119. С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз. 1960.
120. Аударма тәжірибесі./хрестоматиялық оқулық./А.:«Қазақ университеті» .2006.
121. Сейфуллин С. Друзья степей, друзья великого поэта. Қаз. Правда., 1937, 10 февраль.
122. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. А., 1962ж.

